

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

12. ÉVFOLYAM, 1 – 2. SZÁM
2024

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Alapító főszerkesztő: Frisnyák Sándor

Főszerkesztő: Kókai Sándor

Szerkesztő: Csüllög Gábor

Tanácsadó és Lektorai Testület:

Baranyi Béla professor emeritus (Debrecen), Berényi István ny. egyetemi tanár (Budapest), Dövényi Zoltán professor emeritus (Pécs), Hajdú Zoltán tudományos tanácsadó (Pécs), Kocsis Károly akadémikus, kutatóintézeti igazgató (Budapest),

Paládi-Kovács Attila akadémikus (Budapest), Rácz Lajos egyetemi tanár (Szeged), Tamás Edit múzeumigazgató (Sárospatak), Viga Gyula egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

Demeter Gábor tudományos főmunkatárs (Budapest), Gulyás László egyetemi tanár (Szeged), Gulyás László Szabolcs főiskolai docens (Nyíregyháza), Horváth Gergely főiskolai tanár (Budapest), Lenner Tibor egyetemi docens (Szombathely), Nagy Miklós Mihály c. egyetemi docens (Budapest), Pap Norbert egyetemi tanár (Pécs), Suba János térképtárvezető (Budapest), Szulovszky János tudományos főmunkatárs (Budapest)

Címkép: Komlódtótfalui Becsky–Kossuth-kúria

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói 31/b, telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete és az
MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi
Albizottsága

Felelős kiadó:

Kókai Sándor intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

<http://www.nye.hu/foldrajz/node/178>

<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>

Nyíregyháza, 2024

Nyomdai munkák: Kapitális Kft. Debrecen

Felelős vezető: ifj. Kapusi József

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

KÓKAI SÁNDOR

Trianoni menekültek Csonka-Torontál vármegyében (1918-1930)..... 1

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

földrajzi tézisek Perjés Géza életművéhez 19

TELEKI BÉLA ISTVÁN

Szlavónia történeti földrajza a 15. században..... 29

HORVÁTH CSABA PÉTER

HISTORIOGRAPHIC NOTES TO THE QUESTION OF DESOLATION IN THE
CARPATHIAN BASIN 47

LEBA JÓZSEF

Izraeliták a pomázi járásban a dualizmus korában 65

SUBA JÁNOS

Az 1968-as csehszlovákiai beavatkozás magyar alakulatainak
térképellátása 75

MOHOS MÁRIA – MAJDÁN JÁNOS

Országos és isaszegi adatok a szőlőkről és borokról 91

BALOGH GÁBOR

„Sztálinista beruházás”? – Bős –Nagymaros előtörténete 98

BORSOS ÁRPÁD

Közterületek névadásának jellemzői a magyar városokban – Kaposvár 117

KRÓNIKA

LENNER TIBOR

Csapó Tamás (1954-2024†) 135

FRISNYÁK SÁNDOR

Romsics Imre etnográfus, múzeumigazgató köszöntése hatvanadik születésnapja alkalmából.....138

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

FRISNYÁK SÁNDOR

Emlékezés dr. Szabó László főiskolai tanárra, születésének 120. évfordulója alkalmából.....141

KÖNYVISMERTETÉS

VERESEGYHÁZI BÉLA

Kertész Róbert: Eltemetett múlt. Szolnok középkora és kora újkora a várastás tükrében.....146

VERESEGYHÁZI BÉLA

Két történeti földrajzi kötet 2022-ből múltunk jobb megismeréséhez a történettudományi intézetből.....151

TRIANONI MENEKÜLTEK CSONKA-TORONTÁL VÁRMEGYÉBEN (1918-1930)

KÓKAI SÁNDOR

EFUGEES FROM TRIANON IN THE COUNTY OF CSONKA- TORONTÁL (1918-1930)

Compared to the area of Csonka-Torontál County (271 km²) and its population (15,831 people), it received a significant number of Trianon refugees (about 3,200-3,500 people). Some of the refugees were accommodated in the residential buildings of Serbian optans (about 2,700-2,900 people), who left the region in two waves. According to the 1930 census, the number of Serbs decreased to 700 people, while the number of Hungarians increased by 4,700 people. The increase in the number of Hungarians resulted partly from natural reproduction (about 1000-1200 people), but mainly from the influx and settlement of refugees from Trianon. In the development of actual reproduction, the migration balance, especially the level of immigration, became more significant than the national average. In this regard, the region had one of the highest values (17,29%) nationally in terms of the population, ahead of Budapest.

BEVEZETÉS

A katonai összeomlás és háborús vereség a vesztes fél szemszögéből térben és időben mindig tragikus következményekkel jár, abból az egyszerű okból is kifolyólag, hogy korrekt, igazságos béke nem létezik. Mindez ellenkezne a háborús célok és eredmények alapfilozófiájával is, s a vesztesek az illúziók világából – előbb vagy utóbb – a földi realitások katarzisaiba kerülnek, olykor skizofrén helyzeteket megélve. Nem volt ez másként 1918 őszén, az első világháború fegyverszünete és az ezekhez kapcsolódó katonai megszállások idején sem. Az illúziók gyorsan szertefoszlottak, s a megszállók viselkedése, a magyarság elleni atrocitások sokasága, hamar rádöbbsentette a lakosokat, hogy olyan új világ lett, ahol veszélybe kerülnek a korábbi évtizedek szellemiségét megalapozó értékek is: a jogbiztonságtól a toleranciáig, a helyi közösségek preferált személynél át az egyszerű emberek ellen elkövetett bántalmazásokig

bezárólag. Amennyiben ez még nem lett volna elegendő az utódállamok kiutasításai is napirenden voltak, s elsősorban a magyar hivatalnokokat érintették, többségük állami, vármegyei, városi tisztviselő, illetve állami vállalat (MÁV, posta) alkalmazottja volt. A trianoni menekültek nagyrésze tehát nem önként távozott, felszólításra, rövid határidőn belül el kellett hagyniuk a megszállt területeket. Emellett azonban önkéntes menekültek is elhagyták lakóhelyüket, akiket nem utasítottak ki, de belső meggyőződésből vagy a külső körülmények megváltozása miatt távoztak, róluk kevesebbet tudunk. Azokról a látens személyekről vagy csoportokról pedig gyakorlatilag semmit, akik az ún. „zöld határt” választva folyamatosan szivárogtak át az 1920-1930-as években. Ezek azok a családi történetek, amelyekről mindenre kiterjedő társadalomtörténeti vizsgálatok még nem készültek.

Száz éves adóssága a hazai történetírásnak, hogy lokális helytörténeti kutatásokkal és regionális összegzéssel pontos képet adjon a trianoni menekültek számáról, társadalmi és politikai opcióiról, beilleszkedéséről. A magyar történészek egy csoportjának az utóbbi években elindult pozitív kezdeményezései (*Szűts I. G. 2012, Dékány I. 2018, Juhász B.-Ablonczy B.-Glant T. 2018, Koloh G. 2020, Ablonczy, B. 2020, Szilágyi Zs. 2018*) az első lépések e téren, amelyek célja nem is lehet más, mint felhívni a figyelmet arra, hogy a trianoni menekültekkel történtek nagy része még ma is feldolgozatlan, s történelmünk fájóan hiányzó láncszeme. Tanulmányomban az ún. „torontáli háromszög” (Csonka-Torontál vármegye) településeire érkező trianoni menekültek számának megismeréséhez szeretnék újabb adalékokat nyújtani.

1. TÉNYEK ÉS ADATOK A TRIANONI MENEKÜLTEKRŐL

A széthulló Osztrák-Magyar-Monarchia területére lépő későbbi kisantant országok hadseregei elől – a hivatalos statisztikák szerint – 1918 utolsó két hónapjában 57 ezer ember menekült az ország belső területeire. 1919-ben a menekültek száma csaknem megduplázódott (110 ezer fő), és a trianoni békediktátum aláírásának évében tetőzött, 121 ezer fővel. A menekültek számát a magyar kormány 1921-től adminisztratív eszközökkel is igyekezett korlátozni és csökkenteni. Az 1920. április 16.-án felállított Országos Menekültügyi Hivatal adatai szerint 1924-ig hivatalosan (azaz regisztráltan) mintegy 350 ezer fő menekült át a trianoni Magyarországra. A 350 ezer menekült között több mint 104 ezer fő volt az aktív kereső, s közülük kb. 45 000 személy (43,26%) volt közszolgálati alkalmazott, további egyharmaduk az iparban és a kereskedelemben (részben állami vállalatoknál) dolgozott, egytizedük pedig földbirtokos volt (*Petrichevich-Horváth E. 1924*).

A menekültek pontos számára és társadalmi összetételére vonatkozóan az utókornak az 1920. évi népszámlálási kérdőívek sem adhatnak teljeskörű információkat, s mindössze egy folyamatban lévő társadalmi mobilitás

pillanatnyi állapotát mérhették fel. Az 1930. évi népszámlálásnak is mindössze egy kérdése érinti a problémakört, az is csak áttételesen, a születési hely vonatkozásában. A kérdéssel monografikus szinten eddig egyedül foglalkozó amerikai-magyar történész Mocsy István, a fenti értéknél nagyobb számot adott meg 1983-ban megjelent könyvében, ahol 420-425 ezer menekültről írt. Ezt az értéket fogadta el Szilágyi Zsolt is 2018-ban megjelent tanulmányában. Koloh Gábor (2020) tanulmányában 450-500 ezer főre becsülte „Trianon árváinak” számát. Ez a rendkívül magas érték már azt jelentené, hogy a trianoni határon túlra került magyarság 12-14%-a, azaz átlagosan minden hetedik-nyolcadik határon túli magyar elmenekült. A bizonytalanságot fokozza, hogy nem csak magyar anyanyelvűek indultak útnak, a menekültek között ugyan úgy megtalálhatóak voltak a németek, a zsidók, ill. egyéb kisebb etnikai töredékek képviselői is. Az utódállamokban uralkodó eufórikus hangulatban értelemszerűen szlovák, román vagy szerb-horvát nem menekült Magyarországra, sőt az itt maradtak az ellentétes folyamat (optálás) részeseivé válhattak, mindazok ellenére, hogy a trianoni Magyarország senkit sem utasított ki területéről. E folyamatok első hivatalos „tükrét” az 1920. évi népszámlálási adatok jelentették.

2. A NÉPESSÉGSZÁM VÁLTOZÁSA MAGYARORSZÁGON (1910-1930)

Az 1920. évi népszámlálás statisztikai adatai alapján megállapítható, hogy a trianoni Magyarország területén 1910-ben 7 606 971 fő élt, amely érték 756 839 fővel több, mint az 1900-as adat. A tényleges szaporodás értéke 1900-1910 között évi 1,1% volt (*1. táblázat*). Fontos megemlíteni, hogy a történelmi Magyarországon a demográfiai átmenet legjobb időszakában (az I. világháború előtti három évtizedben) volt csak a tényleges szaporodás évi átlaga 1,0% felett. A tényleges szaporodás azonban nemcsak időben, hanem térben is meglehetősen eltérően alakult. Ebből a szempontból kiemelendő, hogy a későbbi trianoni Magyarország területén lényegesen nagyobb volt a népességnövekedés, mint a korabeli országkeret más régióiban. Ennek hátterében meghatározó mértékben Budapest és elővárosi övezetének népességrobbanása állt, s a városrégió népesedési folyamatai kulcsszerepet játszottak a trianoni Magyarország népesedésének alakulásában is. A népességnövekedés másik eleme a trianoni menekültek érkezése volt. Ők ellensúlyozták az első világháborús veszteséget, amelyhez hozzá kell adni az 1918-1919. évi ún. „spanyolnátha” áldozatait is, melynek következtében a trianoni Magyarország területén évente több mint ötvenezer elhalálozást jegyeztek fel.

Az 1920. évi népszámlálás időpontjában a trianoni Magyarország területén kb. 7 990 202 fő élhetett (*Népszámlálás 1920, 1930*). Akik a trianoni határokon túl, de a történelmi Magyarország területén belül voltak távol otthonuktól, azok száma 18 890 fő volt. Például Budapest lakosságából 5 513 fő volt a trianoni

határokon túl, de a történelmi országhatárokon belül. Csonka-Torontál vármegyében mindössze 250 ilyen személy volt, azaz vizsgálatunk szempontjából elhanyagolható számban. A népességszám bizonytalanságát az is okozza, hogy a szerb megszállás alatt lévő négy délvidéki megyében vagy annak egy részén a népszámlálást csak 1921 novemberében hajtották végre, mégpedig az 1920. december végi állapot szerint. A népszámlálási kötet (1920) az alábbiak szerint fogalmazta meg a problémát:

„...A vármegyék közül 1920-ban akadt öt, úgymint Baranya, Tolna, Bács-Bodrog, Torontál és Bereg, amelyeknek népessége 1920-ban kevesebb volt, mint 1910-ben az illető megyének ugyanazon a területén. A négy délvidéki megyénél ehhez az eredményhez valószínűleg hozzájárult az is, hogy ezeken a területeken a népszámlálás csak a szerb megszállás alóli felszabadulás után, 1921 novemberében hajtatott végre, még pedig az 1920. december végi állapot szerint. Ennek következtében azok, akik a megszállás idején meg nem szállt területen tartózkodtak, de a népszámlálás megtartásakor jelen voltak, utasítás szerint kimaradtak a népszámlálásból, viszont azokat, akik 1920 végén jelen voltak, s akiket a népszámlálásba bele is kellett volna venni, minthogy a népszámlálás időpontjában nem voltak jelen, mert a szerbekkel elmenekültek, többnyire kihagyták (aláhúzás – Kókai S.)...” Népszámlálás (1920)

Mindezek ellenére a trianoni Magyarország népessége 1910-1920 között 383.231 fővel gyarapodott, vagyis a tényleges szaporodás évi 0,5% volt. Ez az érték a megelőző tíz év átlagának a felét sem érte el, s jelentős törést mutat (1. táblázat). Ezért az 1910-1920 közötti demográfiai adatok bővebb magyarázatot igényelnek, különös tekintettel a természetes szaporodásra és a vándorlási különbözetre.

1. táblázat. A trianoni Magyarország népessége (1900-1930)

Népesség/ évek	1900	1910	1920	1930
Jelenlévő népesség	6 850 132	7 606 971	7 990 202	8 688 319
	1911-1920		1921-1930	
Természetes szaporodás	366 530		772 019	
Vándorlási különbözet	??		- 73 902	
Tényleges szaporodás	383 231		698 117	

Forrás: Népszámlálás (1920, 1930) adatai alapján szerk. Kókai S.

A természetes szaporodáshoz kapcsolódó demográfiai események közül mindenképpen említést érdemel az I. világháború alatti jelentős születéskiesés. A háborús évek alatt kevesebb, mint a felére esett vissza a születések száma, s a történelmi Magyarország vesztesége az elmaradt születések következtében legalább 1,2-1,3 millió főre tehető. Még súlyosabb a helyzet, ha a hősi halottak (kb.250 ezer fő, amely csak a trianoni Magyarországra értendő) és az 1914-ig kivándoroltak (60 ezer fő, amely szintén csak a trianoni Magyarországra értendő)

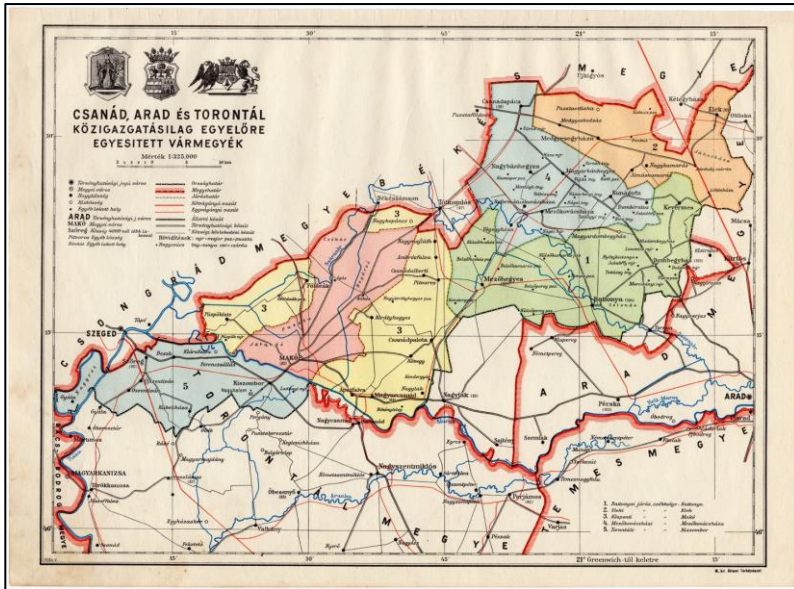

számát levonjuk a természetes szaporodás – 1920. évi népszámlálási kötetben kimutatott – számából (366 530 fő), akkor kb. 50-60 ezer főnyi „természetes” szaporodást tételezhetünk fel a trianoni országterületen. Hogy mégis 383 231 főnyi népességnövekedés mutatkozik, az túlnyomóan annak a tömeges menekülésnek tulajdonítható, amely az 1918. novemberi megszállások óta szakadatlanul folyt az elszakított területekről a meghagyott területekre. Azért túlnyomóan, mert a háború megszűnte után az amerikai kivándorlók közül is sokan visszatértek. Azt is figyelembe kell venni, hogy a népszámlálás az 1920. december végi állapotot rögzíti, így az addigi menekültek egy részét is tartalmazza, akik száma 1920. december végére már átléphette a 300.000 főt.

Az 1930. évi népszámlálás statisztikai adatai alapján megállapítható, hogy a trianoni Magyarország területén 1930-ban 8.688.319 fő élt, amely érték 698.117 fővel több, mint a tíz évvel korábbi adat. A tényleges szaporodás értéke 1921-1930 között évi 0,87% volt (*1. táblázat*). A természetes szaporodás ettől kedvezőbbben alakult évi 0,96% (772 019 fő), ami azt is jelentette, – hogyha nem is érte el az első világháború előtti átlagot – visszatért a normális „kerékvágásba”. Az 1930. évi népszámlálási kötetben viszont nem közölték éves bontásban a születési és a halálozási számokat, csak az összevont értékét. Nem tudjuk meg az 1920-as évek elejének esetlegesen magasabb értékeit sem, így ezek az adatok témánk szempontjából már másodlagos jelentőségűvé váltak.

3. CSONKA-TORONTÁL VÁRMEGYE DEMOGRÁFIAI VISZONYAI (1910-1930)

Mindazok ellenére, hogy a párizsi békekonferencián 1919. március 18.-án eldőlt az ún. torontáli háromszög hovatartozása, mely szerint nem csak Újszeged, hanem további kilenc település is Magyarországon marad, a szerbek 1921. aug. 20-ig megszállva tartották e 271 km²-nyi területet (*1. térkép*). Többek között az 1920. évi népszámlálást sem tudták a magyar hatóságok végrehajtani, s 1921 őszén utólagosan került sor a pótfelvételezésre. Térvárról azonban csak 1922-ben vonultak ki a szerbek, így ott a pótnépszámlálást sem lehetett megtartani, s Újszentiván (1880 óta hozzá tartozott a közigazgatási önállóságát elvesztő Térvár) 1920. évi népszámlálási adataiból e kb. 170 fős magyarok lakta településrész adatai hiányoznak. A népszámlálási adatok az első világháborús emberveszteségek és a szerb lakosok egy részének a szerb csapatokkal történő távozásának, ill. a trianoni menekültek érkezésének együttes eredőjeként a korábbi népszámlálásokhoz képest jelentős változásokat tükröznek (*2-3. táblázat*). E változások nem csak a népességszám alakulásában, hanem az etnikai-nemzetiségi viszonyok átstrukturálódásában is kirajzolódnak.

1. térkép. Csanád, Arad és Torontál közigazgatásilag e. e. vármegyék (1923)

Forrás: Csonka-Magyarország vármegyéinek atlasza. Bp. (1934).

3.1 A népességszám változása (1910-1920)

A későbbi Csonka-Torontál vármegyéhez tartozó nyolc településen, illetve Gyála 1920 után hazánkban maradt külterületén (pl. Nagytanya, Lúdvár stb.), valamint Terváron, együttesen 1910-ben 16 926 fő élt, ez 1 164 fővel több, mint az 1900. évi adat. A tényleges szaporodás értéke 1900-1910 között évi 0,74% volt, azaz elmaradt az országos átlagtól. Az elmaradást az országos demográfiai folyamatokon túl lokális tényezők is befolyásolták, elsősorban Deszk és Kiszombor községek stagnáló népességszáma, de Ferencszállás és Klárafalva értékei is alig emelkedtek (2. táblázat).

1910 és 1920 között Csonka-Torontál vármegyére – az országos tendenciáktól eltérően – a csökkenő népességszám volt jellemző (1095 fő, - 6,4%). A népességszámot itt is három eltérő előjelű változási elem alakította, amelyek eredménye ugyan csökkenés, de részletes elemzésük egyben magyarázza a domináns demográfiai folyamatokat is.

Egyrészt a természetes szaporodás, másrészt a szerb anyanyelvű lakosság egy részének a távozása, harmadrészt a délvidéki menekültek jelentős beáramlása. Az országos adatokkal megegyezően a természetes szaporodás mértéke – különösen a hősi halottak nagy száma miatt – nem lehetett jelentős, ugyanakkor az etnikai-nemzetiségi viszonyok részletesebb elemzése fontos, mert a szerb optánsok

számára is rávilágíthat, még akkor is, ha erről sincsenek pontos adataink, miként a menekültekről sem.

**2. táblázat. Csonka-Torontál vármegye népességszámának változása
(1900-1930)**

Település	Összes népesség			
	1900	1910	1920	1930
Kiszombor	4108	4107	4329	5008
Szőreg	3544	4052	3389*	4468
Deszk	2925	2944	2377*	2761
Kübekháza	1699	1817	1821	1984
Újszentiván	1226	1387	1200**	1394
Ószentiván	1165	1472	1379	1479
Ferencszállás	396	404	600	688
Klárafalva	554	570	583	599
Gyála	145	173	153	202
Összesen	15762	16926	15831	18583
Magyarország	6850132	7606971	7990202	8688319

*Tömeges elköltözés (optálás) Szerbiába

** Tértvár adatai nélkül

Forrás: Népszámlálások adatai alapján szerk. Kókai S.

A szerb hadsereggel történő torontáli szerbek egy részének távozása azt eredményezte, hogy a tényleges szaporodás értékei – a beáramló trianoni menekültek számának növekedése ellenére – negatív értékeket mutatnak, különösen Szőreg, Deszk és Ószentiván esetében. Szőreget például a szerb csapatok kivonulása alkalmával (1921. augusztus 20.) mintegy 150 szerb család hagyta el (Hegyi A. 1977). Az 1920. évi népszámlálási adatok alapján az is megerősíthető, hogy Szőregről kb. 600-700 szerb, míg Deszkről kb. 500-600 szerb távozhatott (2-3. táblázat). Kübekháza és Újszentiván (Tértvárral együtt) stagnáló népességszáma mellett jelentősebb tényleges szaporodás csak Kiszombor és Ferencszállás esetében következett be. Ez utóbbi tény az 1920. évi népszámlálási kötet külön lábjegyzetben is megmagyarázza, mely szerint Kiszombor esetében a gyarapodást a vármegyei tisztikar egy részének Nagybecskerekéről történő ide menekülése eredményezte.

Az 1920. évi adatok tehát azt mutatják, hogy a jelentős szerb elmenekülést nem ellensúlyozta a menekültek száma, s a vándorlási egyenleg negatív előjelű volt. A trianoni menekültek számára utalhat, hogy az összlakosság csak 1095 fővel (Tértvár adatait is figyelembe véve kb. 900 fővel) csökkent, azaz ekkorra már minimum 300-400 főre tehető a határon túlról érkezők és itt megtelepülők száma (!), amely településenként is differenciáltan következett be. A szerbek

kivándorlásának (optálásának) első hullámában a szerb lakosság legszegényebb rétegéből származók távoztak (Hegy A. 1977, 1984).

3.2. Az etnikai-nemzetiségi viszonyok változásai

A régió etnikai-nemzetiségi viszonyainak elemzését szélesebb időintervallumban érdemes vizsgálnunk, annak érdekében, hogy e folyamatokra ható tényezőket megvilágítsuk. Az első világháború előtti adatok egyértelműen jelzik, hogy e magyar-szerb kontaktzónában a németek szerepe is viszonylag csekély volt, más etnikumok pedig csak néhány fővel képviseltették magukat. A magyarság és a szerbség arányai alig változtak 1880 és 1910 között – különösen akkor, ha az 1880-as adatokban feltüntetett beszélni nem tudó gyermekeket arányosan visszaosztjuk az egyes nemzetiségek között –, s az asszimilációs folyamatok települési szintű differenciái is jól értelmezhetőek lesznek. Újszentiván kivételével valamennyi település magyar többségű, s jelentősebb szerb kisebbség csak Szőregen, Deszken és Újszentivánon élt (3. táblázat), s számbeli gyarapodásuk nem tért el az átlagos értékektől.

3. táblázat. A torontáli települések lakóinak etnikai megoszlása (1880, 1910)

Települések	Népesség 1880							Népesség 1910					
	szám	etnikai összetétele					beszélni nem tud	szám	etnikai összetétele				
		magyar	német	szerb	román	egyéb			magyar	német	szerb	román	egyéb
Kiszombor	3707	3452	34	5	5	39	172	4107	4021	28	1	9	48
Szőreg	2898	1603	30	1118	7	8	132	4052	2433	68	1457	17	81
Deszk	2316	979	18	1223	5	3	98	2944	1360	23	1526	25	10
Kübekháza	1701	1047	540	-	13	1	100	1817	1156	619	-	33	9
Újszentiván	929	161	325	392	-	-	51	1387	327	494	563	1	2
Öszentiván	926	880	7	-	-	-	39	1472	1416	12	41	-	3
Ferencszállás	397	379	-	-	1	-	17	404	404	-	-	-	-
Klárafalva	333	322	-	-	-	-	11	570	566	4	-	-	-
Térvár	194	183	-	-	-	-	11	162	155	1	6	-	-
Összesen (fő)	13401	9006	954	2738	31	51	631	16915	11838	1249	3594	85	153
Összesen (%)	100,0	67,2	10,6	20,4	0,2	0,4	4,7	100,0	70,0	7,4	21,2	0,5	0,9

Forrás: Népszámlálás (1880, 1910) adatai alapján szerk. Kókai S.

A szerbek Csonka-Torontál vármegyében 16,5%-ot (2 606 fő) képviseltek 1920-ban, s számuk 1910-hez képest közel 1 000 fővel csökkent (4. táblázat). Csonka-Torontál vármegyében a szerbek elköltözése idézte elő közvetve a magyarság előre törését (75,2%) is. Mindezt alátámasztja, hogy abszolút értékben a magyarok (1910: 11838 fő, 1920: 11907 fő) és a németek száma (1910: 1249 fő, 1920: 1212 fő) is stagnált. Fontos megemlíteni, hogy valamennyi nemzetiség közül országosan is a szerbek fogytak meg legjobban (Népszámlálás 1920).

4. táblázat. A torontái települések lakóinak etnikai megoszlása (1920, 1930)

Települések	Népesség 1920						Népesség 1930					
	szám	etnikai összetétele					szám	etnikai összetétele				
		magyar	német	szerb	bromán	egyéb		magyar	német	szerb	bromán	egyéb
Kiszombor	4 329	4 278	20	4	14	13	5 008	4 947	34	1	17	9
Szőreg	3 389	2 505	42	816	2	4	4 468	4 137	54	237	3	37
Deszk	2 377	1 077	7	1 265	21	7	2 761	2 423	11	303	12	12
Kübekháza	1 821	1 216	581	-	7	17	1 984	1 405	563	-	1	15
Újszentiván	1200*	160	526	512	-	2	1 394	650	575	163	-	6
Ószentiván	1 379	1 358	20	-	-	1	1 479	1 467	8	-	-	4
Ferencszállás	600	597	-	1	1	1	688	687	-	-	1	-
Klárafalva	583	578	3	-	1	1	599	594	3	-	-	2
Gyála	153	138	3	8	3	1	202	202	-	-	-	-
Összesen (fő)	15 831	11 907	1212	2 606	49	47	18 583	16 512	1 248	704	34	85
Összesen (%)	100,0	75,2	7,7	16,5	0,3	0,3	100,0	88,9	6,7	3,8	0,2	0,5

* Térvár adatai nélkül

Forrás: Népszámlálási (1920, 1930) adatok alapján szerk. Kókai S.

A trianoni menekültek vonatkozásában jól látható, hogy Kiszombor magyar lakossága 250 fővel, Ferencszállás magyar lakossága közel 200 fővel, míg Szőreg magyar lakossága 70 fővel gyarapodott. E közel 500 fős gyarapodás – a természetes szaporodás minimális értékeivel is számolva – körülbelül lefedi az 1920. december végéig itt megtelepedő trianoni menekültek számát. Fontos megemlíteni, hogy a trianoni menekültek nagy része ekkor még úgy gondolta, hogy csak ideiglenesnek tekinti korábbi lakóhelyének elhagyását, mely reményeket a békediktátum aláírása gyorsan szertefoszlatta. Hangsúlyozni szükséges azt is, hogy Csonka-Torontál vármegye a menekültek esetében ekkor még jelentős tranzit szerepet töltött be, az itt megtelepültek számánál nagyságrendekkel több menekült haladt át e mikrorégió. Ez a helyzet 1921-30 között azonban alapjaiban változott meg.

3.3 A népességszám változása (1921-1930)

A Csonka-Torontál vármegyéhez tartozó nyolc településen, illetve Gyála külterületén, együttesen 1930-ban 18 538 fő élt, ez 2 752 fővel több, mint az 1920. évi adat. A tényleges szaporodás értéke 1921-1930 között 17,5% volt, azaz kétszeresen meghaladta az országos átlagot. A természetes szaporodás értékei valamennyi településen pozitívak (3,7-23,5% között), azonban a mikrorégió összegzett adata (7,6%) elmaradt az országos átlagtól. A tényleges szaporodás alakulásában az országos átlagnál ismét jelentősebbé vált a vándorlási egyenleg, különösen a bevándorlás mértéke.

**5. táblázat. A torontáli települések tényleges szaporodásának összetevői
(1921-1930)**

Települések	Tényleges	Természetes	Vándorlási	Tényleges	Természetes	Vándorlási
	szaporodás		különbözet	szaporodás		különbözet
	1921-1930 (fő)			1921-1930 (%)		
Kiszombor	679	162	517	15,7	3,7	12,0
Szőreg	1 079	220	859	32,6	7,1	25,5
Deszk	384	283	101	16,2	11,9	4,3
Kübekháza	163	142	21	9,0	7,8	1,2
Újszentiván	194	100	94	16,2	8,3	7,9
Ószentiván	100	132	-32	7,3	9,6	-2,3
Ferencszállás	88	69	19	14,7	11,5	3,2
Klárafalva	16	35	-19	2,7	6,0	-3,3
Gyála	49	36	13	32,0	23,5	8,5
Összesen	2 752	1 179	1 573	17,5	7,6	9,9
Magyarország	698 117	772 019	-73 902	8,7	9,6	- 0,9

Forrás: Népszámlálások adatai alapján szerk. Kókai S.

A vizsgálatunk tárgyát illetően fontosabb a vándorlási egyenleg, amely az országos átlagtól eltérően pozitív és kiemelkedően magas értéket jelentett. Ami egyrészt azt is jelezi, hogy a bevándorlás jelentősebb, mint a természetes szaporodásból származó többlet, másrészt a vándorlási különbség közel tíz százalékos (9,9%) népességyarapodást (1 573 fő) eredményezett tíz év alatt, mindazok ellenére, hogy Ószentiván és Klárafalva esetében negatív értéket mutatott (5. táblázat). Természetesen nem jelenthető ki teljes bizonyossággal, hogy a népességyarapodásban kiemelkedő szerepet játszó vándorlási nyereség minden tagja trianoni menekült volt, sőt biztosan nem, ennek azonban részletesebb elemzése településszintű vizsgálatokat igényel, melynek vázlatát az alábbi fejezetben összegzem.

A vándorlási egyenleg hatásai

A vándorlási egyenleg ugyan rögzíti az elvándorlások és az odavándorlások különbségét, s áttetelezen az egyes települések népességvonzó vagy -taszító hatását is, de arra már nem alkalmas, hogy képet alkossunk a népesség mozgásának pontos méreteiről és konkrét földrajzi irányairól. Ezen felül az is nehézséget okoz, hogy a mutató a belső és a külső migráció hatásait egyaránt magába foglalja. A pontosabb kép érdekében a vándorlási különbség 1921-1930 közötti pozitív értéke és mértéke mellett figyelembe kell venni az etnikai összetétel változását is. E tekintetben ismét a szerbek számának drasztikus csökkenésén (2 606 főről 704 főre) van a hangsúly, amelynek oka nem az asszimiláció, hanem az optálás. Egyrészt azért nem az asszimiláció, mert közsímet, hogy a szerbség etnikai-nyelvi és vallási-kulturális hagyományait ápolva, a közép-európai nemzetiségek közül napjainkig a legkevésbé asszimilálódik. Másrészt azért sem az asszimiláció, mert láthatóan a németek –

és a régióban jelen lévő többi néptöredék – száma sem változott lényegesen, azaz a magyarság mintegy 4 500 fős gyarapodásának nem ez volt a forrása. Az adatok azt is jelzik, hogy a mikrorégióból 1921-1930 között eltávozott 1 800-1 900 szerb anyanyelvű, s folyamatosan települt be a magyarság. E betelepülés ismét eltérően érintette az egyes településeket, s alapvetően három-négy településre (Kiszombor, Szőreg, Deszk, Újszentiván) koncentrálódott (4-5. táblázat). E települések rendkívüli népességnyeresége a húszas években szokatlanul magas értékeket mutatott, utalva a trianoni menekültekre.

3.4.1 Elvándorlás és az optálások Szerbiába (1921-30)

A trianoni területi változás társadalmi következményei közül e fejezetben az optálás okozta elvándorlást elemezzük. Az optálás Szőreg, Deszk és Újszentiván lakosságának magas szerb nemzetiségi arányából következett. Az elvándorlási folyamat, a spontán eltávozás és a szervezett áttelepülés (optálás) együtteseként értelmezhető. A szerbek spontán elvándorlása már a szerb megszállás idején megkezdődött, melynek újabb lendületet adott a trianoni békediktátum. A 61. és 64. cikkely ugyanis lehetővé tette, hogy az életbelépésétől számított 6 hónapon belül Magyarországnak Trianonban megállapított területén illetőséggel bíró magyar állampolgárok „állampolgársági opciót” gyakorolhatnak az ország új határait körülvevő országok bármelyikébe.

Ezt a folyamatot nevezi a szaknyelv „optálásnak”, azaz új állampolgárság megszerzésére irányuló jelentkezésnek. Lényege, hogy aki ezt kérvényezte, és az optálásra jogosító feltételek teljesítését bent is (belügyminisztérium), kint is (az idegen állam megfelelő hatósága) elismerték, azaz a költözését jóváhagyták, annak egy éven belül át kellett költöznie az opciót fogadó országba (*Oltvai F. 1991*). Az optálás lehetősége azt is jelentette, hogy az optánsok tervszerűen, kivételi engedéllyel vámmentesen, biztonságba vihették új hazájukba értékeiket. Mindez azt is jelenti, hogy – az első menekült hullámtól eltérően – ekkor már a vagyonosabb lakosok is eltávozhattak. Azonban közülük sem távozott mindenki, amint azt az etnikai-nemzetiségi adatok is jelzik (4. táblázat).

Az optánsok pontos számát Csonka-Torontál vármegyében sem tudjuk, de pl. Deszk község esetében a torontáli járás főszolgabírója egyik iratában azt jelenti, hogy 1924-ig 199 szerb család vándorolt ki Deszkről. Egyben megemlíti, hogy annak az évnek a végéig még 60 család vándorol ki Deszkről (*CsmL. 1924*). Szőreg helytörténeti monográfiájából ismert, hogy 1921. augusztusa és 1927. márciusa között mintegy 900-an hagyták el a települést, optálási célból (*Hegyí A. 1977*). A legtovább a szőregi optánsok ügye húzódott, amint a torontáli járási főszolgabíró 1930. december 4-én kelt – a főispánnak szóló – jegyzékéből kiténik, a szőregi szerb optánsok utolsó csoportjai csak 1930. november 27. és december 1. között hagyták el községüket (*CsmL.1930*). E jegyzékben 41 személy neve szerepel.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy az optálási folyamat eredményeként Szőregről kb. 900-1000 fő, Deszkről kb. 600-700 fő vándorolt ki. Újszentivánról a községi előjáróság 1931-ben kelt jelentése szerint a szerb lakosság 40 %-a 1921-ben a szerb hadsereg távozásakor, 1922-ben a 10 %-a és 1926-ban az 1 %-a vándorolt a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságba. Mindezt a 4. táblázat adatai is megerősítik, az újszentiváni szerb lakosság fele, mintegy 240-250 fő is hazát cserélt. A szerb lakosság elvándorlása és optálása közel 2 500 fős veszteséget jelentett Csonka-Torontál vármegyében 1918-1930 között, amely érték jól egybecseng a népszámlálások nemzetiségi adatsoraiban bekövetkezett változásaival.

Az optások egy része visszatért (repatriált), ezek számát sem ismerjük pontosan, de az egyesített Csanád-Arad-Torontál vármegyék főispánjának 1929. évben a belügyminiszterhez intézett jelentéséből értesülünk, hogy a Szőregen és Deszken készült jegyzék – a visszatért optásokról – felterjeszti (Újszentivánra senki nem tért vissza az optások közül). A jegyzékben 18 fő szerepel, akik nagyrésztől a repatriálást végül megtagadták (*CsmL. 1929*). Ez sem volt véletlen, hiszen aki önként nem jelentkezett optálásra, azt a magyar hatóságok soha nem készítették kivándorlásra, azaz optálásra.

3.4.2 Bevándorlás és a trianoni menekültek (1921-1930)

Az utódállamok az elcsatolt területek magyar lakosságára vonatkozóan az optálási lehetőséget kényszerként alkalmazták, s az addigi tartózkodási helyének elhagyására kényszerítették mindenkit, aki nem tagadta meg magyarságát, illetve magyar állampolgárságát. A kiutasítottokat az e célra összeállított menekültvonatokon toloncolták a magyar határra. Természetesen az elcsatolt területeket elhagyták olyanok is, akiket kifejezetten nem utasítottak ki. A trianoni békeszerződés és az utódállamok erőszakos intézkedései folytán magyarok százezrei vagyonuktól megfosztva, mindannyian a megkisebbedett és területe nagy részének elvesztése folytán gazdasági rendszerében feldúlt, a háború és az azt követő idegen megszállások által meggyengült trianoni Magyarország felé menekültek.

Amint fentebb már említettem a természetes szaporodás a teljes népesség gyarapodásból mindössze 1100-1200 főt ellensúlyozhatott, azaz a bevándorlás belső betelepültséje és külső spontán és regisztrált menekültjei együttesen mintegy 2000-2500 fős népességtöbbletet jelenthettek 1921-1930 között. Az 1930. évi népszámlálás szerint a pozitív vándorlási egyenleg oka Kiszombor esetében: Járási székhely. Vámórség, Csendőrség odahelyezése. Kiosztott házhelyekre betelepülés. Azonban a földosztás és/vagy a telekosztás önmagában nem volt elegendő az adott településen a népesség megtartásához vagy odavonzásához. A tanyán élők – különösen a Romániához került ún. Sárgahatár külterületi részről – községbe telepedése sem emelte a népességszámot, hiszen korábban is e település

népességéhez számították őket. A népszámlálási kötet egyedül Szőreg esetében említi meg lábjegyzetben, hogy a menekült lakosság betelepítése okozta a népességgyarapodást.

Amint azonban a fenti optálási adatokból is kiderül a szerbek spontán elvándorlása és a trianoni menekültek érkezése 1918-1921 között is folyamatos volt, így a magyarság 4 500 fős gyarapodásához a természetes szaporodás mellett a belső betelepülés és a határon túlról érkezők egyaránt hozzájárultak. Azt, hogy mely tényező pontosan milyen arányban járult mindehhez hozzá, sajnos nem tudjuk. Vannak azonban olyan közvetett adatok, amelyek segítségével képet alkothatunk e mikrorégió trianoni menekültjeiről.

Az 1930. évi népszámlálás tartalmaz a trianoni menekültek számának megállapításához is kapcsolódó két nagyon fontos adatsort. Egyrészt járási szinten – és a városokra vonatkozóan – megadja a határon túl (értelemszerűen a trianoni határon túl) születettek, másrészt az ún. „külföldi honosok” számát. Mindkét adatsor kulcsfontosságú, s jelzi a ténylegesen lezajlott migrációs folyamatok súlyát és jelentőségét.

3.4.2.1 A trianoni határon túl születettek száma (1930)

Koloh Gábor kutatásaiból is ismert, hogy a trianoni menekültek számának megállapítására egy közvetett lehetőség az 1930. évi népszámlálás azon adatsorának elemzése, amely a trianoni határokon kívül születettek számából von le következtetéseket (Koloh G. 2020). Az e csoportba tartozók aránya a trianoni Magyarország lakosságának 6,09%-a volt (6. táblázat).

6. táblázat. A határon túl születettek legmagasabb értékeivel rendelkező közigazgatási egységek (1930)

Város/ járási	Népesség	Trianoni határon túl születettek*	
	fő	fő	%
Komárom	7562	1 748	23,11
Balassagyarmat	11551	2 428	21,02
Sátoraljaújhely	18 431	3 759	20,39
Budapest	1 006 184	173 823	17,21
Miskolc	61 559	8707	14,15
Szeged	135 071	17156	12,70
Baja	27 935	3268	11,70
Debrecen	117 275	13542	11,55
Csanád-Arad-Torontál vm.	174 318	14883	8,54
ebből: Torontáli járás	18 583	3201	17,29
Magyarország	8 688 319	529 352	6,09

* Horvát-Szlavónországgal együtt

Forrás: Népszámlálás IV–V. (1930) adatai alapján szerk. Kókai S.

A legmagasabb értéket Komárom (23,11%), Balassagyarmat (21,02%) és Sátoraljaújhely (20,39%) jelentette, ahol a teljes lakosság több mint ötödét a határon túl születettek alkották. Budapest esetében a vizsgált személyek közül a legtöbben Nyitra és Bács-Bodrog vármegyéből érkeztek, mindkét helyről közel 30–30 ezer fő. A Budapesten élők közül a Duna balparti elszakított vármegyékben született 52 293 fő, a Királyhágón túl pedig 30 804 fő, míg Arad, Csanád, Temes, Torontál és Krassó-Szörény vármegyék elszakított területén 21 126 fő. Szegeden élt a Bánságba és Arad, illetve Csanád vármegyék elszakított területein születettek közül 6 939 fő, míg a Bácskában születettek közül 4 843 fő. Gyakorlatilag minden vizsgált városnál kiemelkedett egy-egy régió, például a Miskolcon élő határon kívül születettek közül 4 493 fő a Tisza jobb parti statisztikai régió elszakított vármegyéiben született.

Csanád-Arad-Torontál k. e. e. vármegyében a trianoni határon túl születettek száma megközelítette a tizenötezer főt (8,54%). A járások közül figyelmet érdemel a Torontáli járás helyzete, amelyben, a legmagasabb mértékben, több mint 11,2%-kal meghaladta az országos eloszlást a történeti országterületen – de a trianoni határon túl - születettek aránya. A szerb optálásokkal eladóvá vált házak mellett az itt letelepülő több mint háromezerkétszáz fő befogadása és elhelyezése súlyos problémákat okozott. Legalább olyan mértékűt, mint a Budapestre menekülteké. A torontáli járás kimagasló értékei Koloh Gábor szerint annak is volt köszönhető, hogy:

„... Esetében nyilvánvalóan fontos szerepet játszhatott a tény, hogy a jelentős kiterjedésű vármegyében, ám mégis Magyarországon maradni szándékozók elsősorban ide tömörülhettek...” (Koloh G. 2020. 20. o.)

Ettől azonban árnyaltabb a kép és összetettebb okok vezettek a trianoni menekültek és a határon túl születettek magas értékeihez, s e kérdéskört további néhány adattal és személyes tapasztalattal részletesebben elemzem. Az egyik az ún. „külföldön honosok” száma.

3.4.2.2 A ún. „külföldi honosok” száma (1930)

Az 1930. évi népszámlálás idején, Magyarországon 81 491 külföldi honost írtak össze (7. táblázat), akik az egész népesség 0,9 %-át tették ki, tehát csak valamivel kevesebbet, mint amekkora hányadot 1900-ban és 1910-ben a történelmi Magyarország népességében elfoglaltak (1,1%). Az 1930-ban összeírt külföldi honosoknak majdnem kétharmada, 61,3%-a, a fővárosban és környező 21 községben élt. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az 1930-ban összeírt külföldi honosok 63,9%-a csak a trianoni szerződés értelmében volt külföldi, tehát egészen más megítélés alá kell őket vennünk, mint a korábbi értelemben vett külföldi honosokat. Az 1930-ban összeírt külföldi állampolgároknak több mint a fele (45 381 fő) magyar volt, s közel kétharmada (63,9%) a történelmi Magyarország területén született.

Az adatok hangsúlyozottan mindazokat magukban foglalják, akik már 1918 előtt vagy az 1920-as évek közepét követően jöttek át a zöld határon és maradtak az országban, azaz túlnyomórészt itt is a trianoni menekültekről van szó. Az ún. „zöld határon” átszivárgók számát nem tudjuk, de az 1930. évi népszámláláskor az ún. „külföldi honos” néven összeírt országlakók egy része szinte biztos, hogy közülük kerülhetett ki (7. táblázat). Példaként megemlítem, hogy apai nagyapám 1930-ban román állampolgárként, 21 évesen, azért szökött át a Romániához került Nagykokcsorhádi-majorból (Valkány külterülete), mert nem akart a román hadsereg katonája lenni. Természetesen Őt is külföldi honosként tartották nyilván, amíg meg nem kapta a magyar állampolgárságot, ami két évig húzódott. Apai nagyanyám pedig az egész családjával Lugosról menekült Kiszomborra még 1922-ben, a határok tényleges kijelölése és meghúzása idején, dédnagyapám tudatos választásának eredménye volt e letelepedés.

7. táblázat. Az ún. „külföldi honosok” száma Csonka-Torontál vármegyében (1930)

Település	Népesség		külföldi honosok		Település	Népesség		külföldi honosok	
	fő	%	fő	%		fő	%	fő	%
Deszk	2761	44	1,6		Kübekháza	1984	84	4,2	
Ferencszállás	688	3	0,4		Ószentiván	1479	32	2,2	
Gyála	202	1	0,5		Szőreg	4468	89	2,0	
Kiszombor	5008	55	1,1		Újszentiván	1394	18	1,3	
Klárafalva	599	5	0,8		Összesen	18583	331	1,8	

Forrás: Népszámlálás (1930) adatai alapján szerk. Kókai S.

Az ún. „külföldi honosok” települési szintű eloszlása Csonka-Torontál vármegyében jelzi, hogy az átlagos értéket meghaladóan voltak jelen a szerb optások által érintett községekben és Kiszomboron. Figyelmet érdemel, hogy a sajátos helyzetű Kübekháza, amely az ún. „Bánsági Viharsarok” (Kókai S. 2021) immár évszázados migrációs gyűjtőpontja három országhatár találkozására miatt (Triplex), szintén magas értékekkel rendelkezett. E ponton szükséges megemlíteni azt a tényt is, hogy a trianoni határok megvonásáig a „lazább határellenőrzések” (ténylegesen nem voltak határok, „csak” megszállási övezetek határai) is szerepet játszottak a nagyfokú mobilitásban. Addig az időpontig, ameddig nem derült ki véglegesen, hol lesznek az új államhatárok, természetesen nem lehetett megszervezni teljes pontossággal azok őrzését sem. Az ún. „zöldhatár” őrzete, különösen témánk szempontjából sarkalatos kérdés. 1921-ig, más nem lévén, ezt a feladatot a csendőrség látta el, melynek szervezete, felkészültsége e tevékenység ellátását nem tette lehetővé. A csendőrséget a Tanácsköztársaság idején megszüntették, majd 1919. augusztus 9.-én a Friedrich-kormány visszaállította. A létszámproblémák áthidalása céljából a honvédségtől vezényeltek át megbízható legénységi állományú katonákat, akik a hivatásos

csendőrök irányítása mellett láttak el szolgálatot. Az ún. torontáli háromszög azonban szerb megszállás alatt állt, ahol a megszállási övezet határa a Maros és a Tisza folyó volt, ettől délre a lakosság mozgását semmi nem akadályozta. Amint említettem a szerb kivonulásra 1921. aug. 20.-án került sor, s csak ezután került megszervezésre a „határvédelem”. 1921. augusztus 25-én a 6200/1921. M.E. rendelet és a pénzügyminiszter 114.400/1921.számú körrendelete alapján Magyar Királyi Vámőrség létesült.

Az egyenruhás fegyveres őrtestület elméletileg 1921. szeptemberben vette át az államhatár őrzését a csendőrségtől, de ez valójában – technikai okok miatt is – a torontáli háromszögben egy hosszan elhúzódó és megvalósuló folyamattá vált. E tekintetben az is fontos, hogy a két világháború közötti magyar jogrendszer nem ismerte és a trianoni határra nem értelmezte a „magyar határsértő” fogalmát.

3.4.2.3 A „genius loci” és a trianoni menekültek

A trianoni menekültek magas értékeit Csonka-Torontál vármegyében az is magyarázza, hogy a magyarság egy részének megtelepülése a régióba csak a 19. század eleji belső migrációval történt. Különös jelentősége volt e tekintetben a dohánykertészeknek (*Kókai S. 2016, 2021*), akik megtelepülésük után három generációval még szorosan tartották a rokoni-baráti kapcsolatokat, így a határon túlra került rokonság menekülő családtagjait is befogadták, olykor bújtatták és élelemmel látták el. A rokonság különböző fokait és kapcsolatait nem volt az a szerb megszálló katona vagy később az a csendőr-határőr, aki ellenőrizni tudta volna. Az ún. „látens migráció” az 1920-as években – miként a második világháború után is – fontos szerepet játszott, s a trianoni menekültek magasabb értékei e tényekkel is magyarázhatók. Jól emlékszem gyermekkorom világának azon mozzanataira, amikor szülőfalum (Kiszombor) idősebb lakói úgy is megkülönböztették egymást, hogy a család és keresztnévhez hozzá toldottak ragadványneveket (pl. oraviczai Kiss Józsi, porgányi Tóth Mariska, valkányi Szabó Ilonka stb.) utalva azok trianoni határon túli származására.

ÖSSZEZÉS

Csonka-Torontál vármegye – mint a Bánság északnyugati kapuja – a szellemi és anyagi javak tradicionális áramlási pályáinak egyik frekvenciált területe volt. Az első világháborút lezáró szerb, majd francia és végül román katonai megszállás a korábbi hatalmi struktúra összeomlásával, újra osztásával és a nyomában járó bizonytalan egzisztenciális jövőképpel együtt oda vezetett, hogy a bánsági régióban élők nagyobb arányban hagyták el lakóhelyüket, s váltak trianoni menekülteké. A legális és illegális migrációs útvonalak – Szőreg három bánsági vasútvonal találkozási pontja volt – a torontáli háromszögbe vezettek, amely a szerb megszállás ellenére, azért lehetett kedvező, mert közben egyetlen

megszállási zónát sem kellett átlépni. A határok és az államhatalmi apparátus hiánya, a katonai igazgatás minden szigora ellenére is kedvező helyzetet teremtett a migráció kibontakozásához. Az etnikai sokszínűség az itt élő magyarok és németek számára most a visszájára fordult, számukra a kisebbségi lét új dimenzió kerülték előtérbe, s a tolerancia minimális elemei is negligálódtak.

IRODALOM

- ABLONCZY, B. (szerk.): ÚTON - Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után. Budapest, 2020.
- DÉKÁNY I. (2018): Trianoni árvák. Noran Libro Kiadó. Budapest. p. 608.
- HEGYI A. (szerk.) (1977): Szőreg és népe. Szeged. 403. p.
- HEGYI A. (szerk.) (1984): Deszk története és néprajza. Szeged-Deszk, 1127+93. p.
- MOCSY, I (1983): The Uprooted: Hungarian Refugees and Their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918-1821. East European Monographs. The Effects of World War 1 edition. 252 p.
- JUHÁSZ B.-ABLONCZY B.-GLANT T. (2018): Nemzetközi segély- és segítőakciók a volt Osztrák–Magyar Monarchia területén (1918–1923). Századok 152/6. pp. 1321-1352.
- KÓKAI S. (2016): A dohánykertészek szerepe a Marosszög 18-19. századi társadalmi-gazdasági változásaiban. In. Történeti Földrajzi Közlemények 4/1. pp. 84-107.
- KÓKAI S. (2021): A Marosszög történeti földrajza (1718-1918): a táj- és erőforrás használat változása a 18. század elejétől a 20. század elejéig. Nyíregyháza-Kiszombor, 296 p.
- KOLOH G. (2020): A trianoni menekültek száma. In. ÚTON - Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után. pp. 11-22.
- OLTVAI F. (1991): A Csanád vármegyei szerb optánsok ügye (1922-1930). In. Szerbek Magyarországon. (szerk. Zombori I.) Szeged, Móra Ferenc Múzeum, pp. 137-198.
- PETRICHEVICH-HORVÁTH E. (1924): Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy éves működéséről. Budapest. 1924. 4.
- SZŰTS I. G. (2012): Vasutas vagonlakók és a MÁV menekültpolitikája. In: Múltunk 2012/4. pp. 89–112.
- SZILÁGYI ZS. (2018): Vándormozgalom a trianoni Alföld területén a 20. század első harmadában. Századok. 2018/1. sz. pp. 85-126.

*

Csonka-Magyarország vármegyéinek atlasza. Budapest (1934), M. Kir. Állami Térképészet-Kókai Lajos, 2+25 t. Kiadói aranyozott egésvásznon-kötésben, kopottas borítóval, kissé sérült fűzéssel, kötéssel

Felhasznált levéltári források

CsmL. Csanád-Torontál k. e. e. vármegyék főispánjának iratai,1924. elnöki sz. 534.

CsmL. Csanád-Torontál k. e. e. vármegyék főispánjának iratai,1929. elnöki sz. 448.

CsmL. Csanád-Torontál k. e. e. vármegyék főispánjának iratai,1930. elnöki sz. 556.

Magyar Nemzeti Levéltár anyagában található járási szintű bontás a trianoni menekültek számáról. HU-MNL-OL-XXXII-23-h-1930-126 jelzet.

FÖLDRAJZI TÉZISEK PERJÉS GÉZA ÉLETMŰVÉHEZ

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

GEOGRAPHICAL THESES ON THE OEUVRE OF GÉZA PERJÉS

Abstract: (1917–2003) was a prominent Hungarian military historian of the twentieth century, whose works and individual observations provoked heated debates. Although GÉZA PERJÉS had never specifically addressed such issues, his oeuvre has proven to be noteworthy from the point of view of geography. Furthermore, the military and social models he created bear geographical relevance. This paper aims to provide a selection of the geographical theses found in Perjés' works.

PERJÉS GÉZA (1917-2003) a múlt század magyar szellemi életének és történetírásának meghatározó személyisége volt. Hadtörténelmi tézisei, a társadalmi modelleken alapuló, általa alkalmazott szakmai módszertana, valamint nem utolsósorban egészen egyedí, az egyes történelmi folyamatokat és a jelentős eseményeket determináló tényezőket feltáró gondolkodásmódja heves szakmai vitákat váltott ki. Ezek máig lezáratlanok. Az olykor erős érzelmekkel kísért polémiák és az életmű egésze napjainkig hat a magyar történetírásra és ezen keresztül hadtörténelmi, továbbá történelmi földrajzunkra is. PERJÉS GÉZA mind életében, mind halálát követően a legismertebb és legolvasottabb magyar hadtörténetészek közé tartozott, akinek életműve korunkig formálja mind a társadalom egésze, mind a történetírás szemléletmódját. Sikerének, valamint az ellene és gondolatai ellen indított támadásoknak egyik legfőbb – máig egyértelműen nem megfogalmazott – oka, hogy PERJÉS GÉZA egyedí módon volt képes több tudomány és tudományterület (hadtudomány, történelem, szociológia, pszichológia, tudománytörténet, hogy csak a legfontosabbakat említsük) szemléletmódját érvényesíteni az általa vizsgált kérdések esetében. Az ötletgazdag, a hagyományos megközelítésekkel bátran szakító meglátásaihoz alapos, a katonai élet gyakorlatára támaszkodó szakmai tudás és több tudomány kellően elmélyült ismerete társult. Alkotásainak nyelvezete, mely

népszerűségének egyik oka, a szigorú tudományosság mellett is gördülékeny és közérthető volt. Jóllehet földrajzi kérdésekkel, főleg a földrajztudomány elméleti témáival, valamint ezeknek a történetíráshoz és a történelemhez fűződő kapcsolatával közvetlenül nem foglalkozott, ám életműve és az egyes tézisei kapcsán kibontakozott, máig eleven viták értékelése a földrajzi (történeti földrajzi) szemléletmód alkalmazása nélkül megvalósíthatatlan. Dolgozatunkban e földrajzi megközelítéshez igyekszünk hozzájárulni azzal, hogy PERJÉS GÉZA munkásságának legfontosabb geográfiai vonatkozásait öt tézisbe rendezve foglaljuk össze.

1. PERJÉS GÉZA ÉLETMŰVE FÖLDRAJZI TARTALMÚ

PERJÉS GÉZA halála óta immár több mint két évtized telt el, születésének századik évfordulója is elmúlt, ám életművének minden részletére kiterjedő értékelése még nem történt meg, biográfiája sem készült el. Az elmúlt néhány évben születtek róla megemlékezések, a történeti szakma 2017-ben Perjés Géza-emlékülésen elevenítette fel életművét, sőt munkásságának egyes területeiről, így a Zrínyi- és a Clausewitz-kutatásairól részletező tanulmányok is napvilágot láttak, alkotásainak bibliográfiája is ismert. A halálát követően megjelent terjedelmes emlékkötet, abban a pályatárs, R. VÁRKONYI ÁGNES (2005) tollából megjelent méltatás és nem utolsósorban a már említett emlékülés előadásai bizonyítják PERJÉS GÉZA munkásságának szakmai és társadalmi elismertségét, valamint az irányában tanúsított tiszteletet, jóllehet néhányak esetében pusztán elismerést (HAUSNER G. 2005, 2017, 2018, 2019, 2022; HAUSNER G. – MARGIT I. 2023; VÁRKONYI Á., R. 2005; ANDAHÁZI-SZEGHY V. 2005; NAGY M. M. 2024a).

PERJÉS GÉZA hadtörténeti ismertségéhez és elismertségéhez, továbbá egyes téziseinek máig tartó népszerűségéhez hozzájárult az az általa többször is hangoztatott szakmai véleménye: „...a közvélemény ereje, nyomása előbbre viheti a tudományt...” (ZÖLDI L. 1977, p. 7.) Az úgynevezett Mohács-vita kapcsán – NEMESKÜRTY ISTVÁN-ról szólva – tapasztalatot szerezhetett ennek jelentőségéről, melyet határozottan megfogalmazott: „... olyan szuggesztív erővel dobta be koncepcióját a köztudatba és a szakma állóvizébe, hogy válaszára kényszerültünk...” (ZÖLDI L. 1977. p. 7.) A széles olvasói rétegek érdeklődésére is építő, ám nem az olcsó popularitást kereső történetírói mentalitás egyik táplálója volt PERJÉS GÉZA máig tartó népszerűségének. A nevéhez kapcsolódó tudományos viták, elsősorban a Mohács-polémiában kifejtett nézetei, valamint a történeti tudat kérdésében közzétett állásfoglalásai, Clausewitz-kutatásai és egyéb szakmai megnyilvánulásainak jelentősége e népszerűséggel társulva együttesen igénylik PERJÉS GÉZA munkásságának részletező feldolgozását. E munkának kedvez, hogy napjainkra halálától létrejött az a történelmi távlat, mely lehetővé teszi a személyes indulatoktól mentes értékelést.

A fenti értékelő munka egyik első lépése PERJÉS GÉZA munkássága geográfiai vonatkozásainak feltárása. Elsősorban a már hivatkozott HAUSNER GÁBOR írásaiból ismert oly mértékben az életmű, hogy e munka elkezdhető. PERJÉS GÉZA biográfiai adataiból tudjuk, hogy Ludovika Akadémiát végzett és háborús harctéri tapasztalatokkal rendelkező tisztként a földrajzi, különösen a tereptani kérdések nem voltak idegenek számára. A személyével kapcsolatos tapasztalataink is azt bizonyítják, hogy a geográfiai témák iránt nyitott volt (NAGY M. M. 2007), bár földrajzi kutatásokat nem folytatott. Kutatómunkájának a széles olvasóközönség által leginkább ismert területe, vagyis a török kor kapcsán az egész életművében nagyon hangsúlyos egyik tanulmányában már közel hat évtizeddel ezelőtt, a Török Birodalom területi és politikai fejlődését vizsgálva az alábbi módszertani megállapításra jutott. „...*Véleményünk szerint legcélszerűbb még az lenne, ha bizonyos földrajzi szempontokat vennénk figyelembe. A földrajzi szempontok figyelembe vételével ugyanis tisztázni lehetne legalábbis azt, hogy az egyes háborúk alkalmával mi volt oszmán és keresztény részről a hadműveletek bázisa és színtere, melyik terület mondható a háború »senki földjének«, az előtérnek, ahol a határvédelmi harcok, de a nagyobb hadjáratok is általában lezajlottak, nyomort és pusztulást okozva az ott lakó népeknek. A földrajzi szempont bevezetése a vizsgálatba ugyanakkor bizonyos fokig magyarázatot adna a háborúk dinamikájára is, továbbá a társadalmi és gazdasági tényezők mellett világot vetne az oszmán hatalom rohamos kiterjedésére, megállására, majd csökkenésére...*” (PERJÉS G. 1967. p. 352.) Miként még szólunk róla, e hatalmas földrajzi témakör vizsgálata a kor hazai tudományos és szellemi világában nem volt lehetséges. PERJÉS GÉZA, a geográfiaelméleti kérdésekben kevésbé jártas kutatóként nyilván nem mérhette fel egészében, hogy a fenti vizsgálatok teljes köre hosszadalmas és mélyreható kutatások sorát igényli. Jóllehet földrajzi vonatkozású hadtörténeti munkákat szórványosan ismerünk a hazai tudománytörténetben, ezekre éppen Perjés Géza munkásságából meríthetünk példákat, de a magyar geográfia tudománytörténete úgy alakult, hogy a módszeres hadtörténeti vonatkozású vizsgálatok csak mintegy másfél évtizeddel ezelőtt jelentek meg a tudományterületükön (FRISNYÁK S. – KÓKAI S. 2015; NAGY M. M. 2009, 2013).

PERJÉS GÉZA munkásságának egyes témái, így a török korral foglalkozó alkotásai, a különböző, jelentős csatarekonstrukciói, amelyek közül kiemelkedik a Mohács-kutatás, valamint a Magyarország második világháborús szerepvállalásával kapcsolatos dolgozatai, a hadtudományi metodizmusról írott kötete, egyes részeiben a Zrínyi-szintézise olyan történelmi folyamatokat, eseményeket taglalnak, amelyek fokozottan geográfiai tartalmúak. Ezen a téren hadtörténeti földrajzi szempontból kiemelendőnek tartjuk a Mohács-vitában megfogalmazott akciórádiusz-elméletét, valamint az ebből eredeztetett

szulejmáni koncepció tézisét. Mindkettő a Török Birodalom és a Habsburg-állam területi elhelyezkedéséből és földrajzi kiterjedéséből adódó katonai, mondhatnánk katonaföldrajzi és hadműveleti kényszerekből eredt. A már említett török kori alaptanulmányában a későbbi tézisek megelőlegezéseként az Oszmán Birodalom hanyatlásának okát is a túlságos geográfiai kiterjedésben vélte megtalálni: „...Magunk részéről a hanyatlás magyarázatai közül azoknak tulajdonítunk nagy jelentőséget, amelyek a birodalom óriási kiterjedéséből fakadó kormányzati nehézségekre, valamint a belső társadalmi folyamatokra mutatnak rá...” (PERJÉS G. 1967. p. 346.)

Az ilyen és hasonló, geográfiai vonatkozású megállapítások arra utalnak, hogy PERJÉS GÉZA felismert földrajzi kényszereket, sőt CLAUSEWITZ-kutatásai kapcsán láthatta, hogy az általa tudatosan modellként alkalmazott elméleti rendszer is nagy mértékben nyitott a geográfiai képletek felé. (NAGY M. M. – DÖVÉNYI Z. 2020) Ám a nagyon heves Mohács-vitában mégis hiányzott mind PERJÉS GÉZA, mind az őt támadók részéről a földrajzi argumentáció, amiként a katonai és a földrajzi szemléletmód tudatos együttes érvényesítése is. Ez utóbbi leginkább egy kevésbé ismert 1983. évi rövid tanulmányában jelenik meg, de nem kapott hangot a Mohács-vita módszertanát taglaló dolgozatában és a török „szakaszos hódításról” szóló teória bírálatában sem. (PERJÉS G. 1978, 2001) Így PERJÉS GÉZA életművében sajátos geográfiai ellentmondás figyelhető meg, amennyiben geográfiai vonatkozású témákkal foglalkozott, miközben a földrajzi kérdéseket, főleg elméleti szempontból nem tárgyalta. Ez az ellentmondás azonban feloldható. Az általunk megfogalmazott további téziseket alkalmasnak véljük erre is.

2. A PERJÉS GÉZA KORA NEM KEDVEZETT A FÖLDRAJZI MEGKÖZELÍTÉSNEK

PERJÉS GÉZA tudományos munkássága a múlt század ötvenes éveinek elején kezdődött hadtudományi írásaival (1950, 1954), majd néhány éves megtorpanást követően 1956 után teljeseedett ki és hullámzó mennyiségi mutatóval megszakítatlanul tartott 2003-ig. Tanulmányaiból és fontos köteteknek szövegeiből válogatás, életének utolsó éveiben, valamint halála után is megjelent. A hagyatékában talált fontos kéziratát pedig életrajzírója, HAUSNER GÁBOR 2020-ban önálló kötetben publikálta (PERJÉS G. 1999, 2014, 2020). Vagyis az életmű napjainkig egészében nem lezárt. PERJÉS GÉZA tudományos munkásságának bő fél évszázadában a magyar földrajz- és hadtudomány egyaránt jelentős változásokat mutatott, melyek nem kedveztek sem a földrajzi megközelítésű történetírásnak, sem pedig a PERJÉS GÉZA által követett, CLAUSEWITZ alkotásain alapuló katonai gondolkodásnak. A Mohács-vitában, majd a rendszerváltást követően kibontakozott, a második világháborús magyar szerepvállalással kapcsolatos tudományos és közéleti polémiaiban a geográfiai

alapú argumentációhoz viszont éppen ezekre lett volna szükség. Az látható, hogy PERJÉS GÉZA már a hatvanas években nyitott volt e földrajzi szemléletmódra, de úgy véljük, hogy a korszellem és a hazai tudomány, valamint kultúrpolitika nem tette lehetővé a PERJÉS GÉZA kutatásaihoz nagyon illő történeti és politikai földrajzi vizsgálatokat. Ezzel kapcsolatban beszédes tudománytörténeti tény, hogy a 17. századi mezőgazdasági termelésről és hadügyről írott nagyon alapos szintézisében, a földrajzi viszonyokkal közvetlenül nem foglalkozott, miközben egy geográfiailag determinált korszak hadseregüzemét elemzte. (PERJÉS G. 1963).

PERJÉS GÉZA korának magyar tudományos életére jellemzően a 19. század végétől már intézményesült hazai földrajztudomány fejlődése megtorpant, s a hadtörténetírás számára fontos történeti és politikai földrajz megszűnt hazánkban. Újjáéledésük a múlt század kilencvenes éveiben történt. A földrajz elméleti kérdéseinek kutatása szintén ideológiai okok miatt elmaradt a nyugati világtól (HAJDÚ Z. 2005; FODOR F. 2006; S. n. 2008; FRISNYÁK S. – KÓKAI S. 2015; WIRTH, E. 1979; SCHENK, W. 2011). Ugyanebben az időszakban a hadtudományi élet egészében is jelentős változások történtek. A szovjet-országi hadikultúra végleges térhódítása hazánkban jelentősen korlátozta a hadügy gondolkodását, majd az 1989 utáni nyitás, amely a katonai szellemi élet kibontakozásának kedvezett, és amelyben PERJÉS GÉZA CLAUSEWITZ-kutatóként is részt vett, nem teljedett ki egészen (DOMBRÁDY L. 1995; KOVÁCS J. 1995; SZABÓ J. 1995; MOLNÁR K. 1995; NAGY M. M. 2004b). Mindezek együttes hatása lett, hogy a második világháborúval kapcsolatos polémiában PERJÉS GÉZA mellőzte a nagyon kézenfekvő közvetlen földrajzi és geopolitikai ismereteket, érvelést (PERJÉS G. 1994, 2000), vagyis egy olyan szempontrendszerrel, mely a második világháború során mindvégig determinálta a magyar politikai döntéshozókat. PERJÉS GÉZA korában a földrajzi megközelítés alkalmazására jellemző tudománytörténeti adat, hogy amikor SZÜCS JENŐ 1983-ban publikálta máig sokat hivatkozott tanulmányát Európa hármastörténelmi regionális tagolódásáról, a felosztást pusztán történeti adatok alapján tette meg. A geográfiai oknyomozást teljes mértékben mellőzte (SZÜCS J. 1983). Ebben a környezetben PERJÉS GÉZA földrajzi tartalmat és adatokat nem nélkülöző munkái egyediek voltak. Sajátos hangvételük a történeti modellezéssel függött össze.

3. PERJÉS GÉZA KÖZVETETT FÖLDRAJZI MODELLT ALKALMAZOTT

PERJÉS GÉZA hadtörténetész munkásságának középpontjában a háború megértésének társadalomtudományi szándéka állt. A második világháborúban szerzett harctéri tapasztalatai, valamint a rövid békeszolgálat élményei egy egészen egyedi módon működő, magas hatásfokú társadalmi szervezet életébe és működésébe engedett bepillantást. Ezekhez a gyakorlati tapasztalatokhoz az 1945 utáni években szerzett főleg szociológiai egyetemi tanulmányok társultak. Az

ismeretek és az élmények közös halmaza vezethette el PERJÉS GÉZÁT ahhoz a felismeréshez, hogy pusztán a történetírás leíró módszereivel nem értelmezhetőek sem a hadügy, sem a háború folyamatai. A mélyebb értelmezéshez segédeszközt, modellt keresett. Szakképzett katonaként kézenfekvő lehetett, hogy ezt a modern hadügy elméleti megalapozójának, CARL von CLAUSEWITZnek (1780-1831) munkásságában és fő művében, a *Vom Kriege*-ben (1833-1834) lelta meg. Amint láttuk, a közvetlen földrajzi modell alkalmazását kerülte. Elmélyült CLAUSEWITZ-kutatásaival két nemzetközi tekintetben is jelentős művet alkotott (PERJÉS G. 1983a, 1988), miközben ZRÍNYI-vizsgálatai során, valamint a török kori munkáiban elsősorban a *Vom Kriege*-t tekintette olyan elméleti modellnek, melynek segítségével – még egyes hiányzó írásos források esetén is – megállapítható az események kauzális összefüggéseken alapuló íve és megérthető a katonapolitikai döntések racionális háttere. E munkamódszerben és logikájában látszólag semmilyen geográfiai elem nincs. Ám valójában PERJÉS a CLAUSEWITZ-i modell alkalmazásával mégis beemelte a geográfiai gondolkodást a hadtörténetírásba. Az általa képviselt nézetek nemcsak a vizsgált jelenségek miatt hordoztak törvényszerűen földrajzi tartalmat, hanem a vizsgálathoz alkalmazott modell kapcsán is. PERJÉS szakmai gondolkodása és briliáns eszmeifuttatásai annyiban geográfiai jellegűek, amennyiben az általa alkalmazott *Vom Kriege* földrajzi volt. CLAUSEWITZ földrajzi megközelítésére jellemző, hogy fő művében nagy terjedelemben foglalkozik a háború általános geográfiai képleteivel, így például a PERJÉS GÉZA által is alkalmazott szukcesszív védelem kérdésével és a Mohács kapcsán oly sokszor felmerült folyamati védelem problémáival is. PERJÉS GÉZA az utóbbihoz kapcsolódó téves történelmi vélekedéseket éppen a CLAUSEWITZ-féle modell alkalmazásával cáfolta. A fentiek alapján mondhatjuk, hogy a magyar hadtörténész olyan közvetett földrajzi modell alapján dolgozott, amely jelentős tézisek megfogalmazásában segítette (PERJÉS G. 1961-1962, 1971-1972, 1977a, 1977b, 1979, 1990).

4. PERJÉS GÉZA MUNKÁIBAN A HADTÖRTÉNETI FÖLDRAJZ KÉT SZINTJE JELENIK MEG

PERJÉS GÉZA hadtörténelmi műveiben, főleg a török korra vonatkozóan a földrajzi megközelítés két szinten jelenik meg. Az egész munkásságára jellemző volt, hogy a hadtörténelmi eseményeket és folyamatokat, igazodva a *Vom Kriege* szellemiségéhez, két szempont alapján dolgozta fel. Az egyszerűbb, a kevésbé támadható hadtörténelmi művei az egyes hadjáratok és csaták értékelő értelmező leírása volt. Ebben a műfajban, a jelentősebbeket válogatva, fontos dolgot közölt a höchstädti, a szentgotthárdi, a mohácsi, valamint a königgrätzi ütközetekről (PERJÉS G. 1958, 1964, 1966, 1976a, 1976b, 1981). A csatarekonstrukciók alkalmával alapos topográfiai és tereptani ismereteket, ok-

okozati összefüggéseket közölt. Sőt, a mohácsi ütközet rekonstrukciója során a valamikori csatateret mintegy kettészelő tereplépcsőnek tulajdonított döntő szerepet és ennek feltételezett hatására alapozta azt a véleményét: a magyar fél meg is nyerhette volna a csatát. E tereplépcső hatásának értékelésekor a háborús tapasztalatokkal rendelkező, a katonai szakma gyakorlatában igen járatos szakemberként jelent meg. Földrajzi és tereptani eszmefuttatását kevesen érthették a kortársak közül (PERJÉS G. 1979). Ennek a fajta terepértékelésnek az alapjait a Ludovika Akadémián szerzett tereptani és harcászati ismereteiben kereshetjük.

A fenti tereptani szinten túl PERJÉS GÉZA néhány művében, elsősorban az *Országút szélére vetett ország* című tanulmányában (1971-1972), valamint a *Mohács* című kötetében (1979) túllépett a hadművészet nyújtotta kereteken. Az ütközetek politikai, társadalmi, mondhatnánk politikai földrajzi következményeivel is foglalkozott. Ilyen eszmefuttatás eredménye lett az akciórádiusz és a szulejmáni ajánlat megfogalmazása, amelyek alaposabb kifejtése a Mohács-kötetben történt. Ezek a magyar nemzetsors körébe vágó megállapítások (tudományos tézisek), amelyek immár fél évszázada vitára készítik az olvasókat, egyetlen háborús modellre, CLAUSEWITZ elméletére vezethetők vissza. PERJÉS GÉZA a *Mohács* című kötetét módszertani fejezettel kezdte, melyben részletesen foglalkozott az alkalmazott modell kérdésével. Sorain átüt a Vom Kriege tartalma és szelleme. A geográfiai megközelítés ebben a fontos műben meghaladja a tereptani szintet és a ma használatos fogalmazással élve politikai földrajzi (geopolitikai, geostratégiai) értelmezést nyer. Így lesz alkalmas a társadalmi lélektani folyamat alapjának, amelyet PERJÉS GÉZA *Az országút szélére vetett ország* című történelmi esszéjének második felében oly hatásosan érzékeltetett. Itt már egy olyan összetett, mélyre hatoló gondolkodásmóddal van dolgunk, amely minden földrajzi vonatkozását tekintve követőkre vár.

5. PERJÉS GÉZA ÉLETMŰVE GEOGRÁFIAILAG FOLYTATHATÓ

Az eddig elmondottakból látható, hogy PERJÉS GÉZA szívesen foglalkozott földrajzi vonatkozású hadtörténelmi kérdésekkel. Munkáiban mind a tereptani, inkább leíró, mind a politikai földrajzi, mélyebb értelmezéseknek helyet adó szemléletmódot ismerte és alkalmazta. Kora társadalmi és szellemi környezete miatt, valamint vélhetően a szükséges geográfiai ismeretek hiányában mellőzte vagy mellőzni kényszerült a földrajzi érvelést. Így egyes sokat bírált tézisei nem nyerhettek kellő bizonyítást. Amennyiben elfogadjuk azt a módszertani állítást, hogy a geográfiai tények és képletek ugyanolyan bizonyító erejűek lehetnek, mint bármely egyéb írásos forrás, akkor könnyen belátható, hogy PERJÉS GÉZA életműve geográfiai folytatásra vár. Ez a munka nem jelenthet egyebet, mint

fontos állításainak alapos földrajzi vizsgálatát, a geográfia nyújtotta eszközök segítségével történő igazolását vagy elvetését.

IRODALOM

- ANDAHÁZI-SZEGHY V. (2005): Perjés Géza műveinek bibliográfiája 1950-2005. – In. HAUSNER G. (szerk.): Az értelem bátorsága: tanulmányok Perjés Géza emlékére. Argumentum, Budapest. pp. 835-850.
- DOMBRÁDY L. (1995): A magyar katonai gondolkodás néhány jellemzője a második világháború előtt. – In. ÁCS T. (szerk.): A magyar katonai gondolkodás története: tanulmánygyűjtemény. Zrínyi Kiadó, Budapest. pp. 126-145.
- FODOR F. (2006): A magyar földrajztudomány története. – Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 820 p.
- FRISNYÁK S. – KÓKAI S. (2015): A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989-2014). – In. PAP N. (szerk.): Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989-2014). PannonCastum, Pécs. pp. 9-23.
- HAJDÚ Z. (2005): A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése. – In. BELUSZKY P. (szerk.): Magyarország történeti földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. pp. 25-39.
- HAUSNER G. (2005): Az értelem bátorsága: tanulmányok Perjés Géza emlékére. – Argumentum, Budapest. 855 p. + 1 t.
- HAUSNER G. (2017): Kései igazságtétel: 100 éve született Perjés Géza hadtörténész. – Élet és Tudomány 72. 49. pp. 1550-1551.
- HAUSNER G. (2018): Magyar hadtörténelem – interdiszciplináris megközelítésben: emlékülés Perjés Géza hadtörténész születésének 100. évfordulója alkalmából. – Honvédségi Szemle 146. 1. pp. 124-130.
- HAUSNER G. (2019): A Zrínyi-életmű modern katonai-szakmai interpretációja: Perjés Géza Zrínyi-képe. – Hadtudományi Szemle 12. különszám pp. 111-125.
- HAUSNER G. (2022): Perjés Géza. – In. UŐ. – CSIKÁNY T. (szerk.): Ludovikás életutak. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest. pp. 199-212.
- HAUSNER G. – Margit I. (2023): Perjés Géza munkásságának tudományometriai feldolgozása. – Hadtudomány 33. 3. pp. 110-123.
- KOVÁCS J. (1995): A katonai gondolkodás feltételei és eredményei (1957-1990). – In. ÁCS T. (szerk.): A magyar katonai gondolkodás története: tanulmánygyűjtemény. Zrínyi Kiadó, Budapest. pp. 180-194.
- MOLNÁR K. (1995): A katonai gondolkodás természetéről és változásairól. – In. ÁCS T. (szerk.): A magyar katonai gondolkodás története: tanulmánygyűjtemény. Zrínyi Kiadó, Budapest. 2. pp. 224-267.
- NAGY M. M. (2007): Akciórádiusz és magyar táj. – Aetas 21. 4. pp. 97-115.

- NAGY M. M. (2009): Terepértékelés vagy hadtörténeti tájrajz? (A magyar hadtörténeti földrajz elméleti kérdéseiről). – In. GÁL A. – HANUSZ Á. (szerk.): Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet – szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza-Szerencs. pp. 261-281.
- NAGY M. M. (2013): Katonaföldrajzi kérdések a magyar történeti földrajzban. – Történeti Földrajzi Közlemények 1. 1-2. pp. 161-173.
- NAGY M. M. (2024a): Perjés Géza és a „bizonytalanság birodalma” – Magyar Szemle, új folyam 33. 1-2. pp. 82-91.
- NAGY M. M. (2024b): Rendszerváltás és magyar hadelmélet. – Magyar Szemle, új folyam 33. 5-6. pp. 67-81.
- NAGY M. M. – DÖVÉNYI Z. (2020): Clausewitz és a legitim német geopolitika. – Hadtudományi Szemle 13. 3. pp. 45-58.
- PERJÉS G. (1950): Közlebbi és távolabbi feladat támadásban. – Honvéd 5. 6-7. pp. 32-43.
- PERJÉS G. (1954): Esztergom 1706. évi ostromai és az ostromokkal kapcsolatos hadműveletek. – Hadtörténelmi Közlemények, új folyam 1. 2. pp. 136-184.
- PERJÉS G. (1958): A höchstädti csata (1704. augusztus 13.). – Hadtörténelmi Közlemények, új folyam 5. 3-4. pp. 151-189.
- PERJÉS G. (1961-1962): A „metodizmus” és a Zrínyi-Montecuccoli vita 1-2. – Századok 95. 4-5. pp. 507-535. és 96. 1-2. pp. 24-45.
- PERJÉS G. (1963): Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a XVII. század második felében (1650-1715) (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, új sorozat 29.). – Akadémiai Kiadó, Budapest. 189 p.
- PERJÉS G. (1964): A szentgotthárdi csata. – Vasi Szemle 18. 3. pp. 321-356.
- PERJÉS G. (1966): A hadászati belső és külső vonal viszonyának alakulása a XIX. század első felében: emlékezés Königrätzre. – Hadtörténelmi Közlemények, új folyam 13. 2. pp. 352-383.
- PERJÉS G. (1967): Az Oszmán Birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356-1699). – Hadtörténelmi Közlemények, új folyam 14. 2. pp. 339-372.
- PERJÉS G. (1971-1972): Az országút szélére vetett ország I-III. – Kortárs 15. 11. pp. 1793-1803, 12. pp. 1952-1959. 16. 1. pp. 118-131.
- PERJÉS G. (1976a): Az 1703. évi november-decemberi felvidéki hadjárat. – Hadtörténelmi Közlemények, új folyam 23. 2. pp. 208-240.
- PERJÉS G. (1976b): A mohácsi csata (1526. augusztus 29.). – Hadtörténelmi Közlemények, új folyam 23. 3. pp. 427-468.
- PERJÉS G. (1977a): A háború logikája és a Mohács-vita. Élet és Irodalom 21. 24. pp. 4.
- PERJÉS G. (1977b): Clausewitz és a tevék. – Élet és Irodalom 21. 29. pp. 2.
- PERJÉS G. (1978): A „Mohács-kérdés” módszertanához. – Valóság 21. 9. pp. 68-79.

- PERJÉS G. (1979): Mohács. – Magvető Kiadó, Budapest. 465 p.
- PERJÉS G. (1981): A szentgotthárdi csata 1664. VIII. 1. – In. SZABÓ L. (szerk.): Szentgotthárd: helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok. Szentgotthárd Nagyközség Tanácsa, Szombathely. pp. 117-174.
- PERJÉS G. (1983a): Clausewitz. – Magvető Kiadó, Budapest. 506 p.
- PERJÉS G. (1983b): Mi indította Kara Musztafát Bécs ostromára?: Bécs 1683. évi ostromának előzményei. – Katolikus Szemle [Róma] 35. 3. pp. 243-260.
- PERJÉS G. (1988): Clausewitz és a háború praxeológiája. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 260 p.
- PERJÉS G. (1990): Az oszmán államvezetés racionalitása. – Új Erdélyi Múzeum 1. 1-2. pp. 147-162.
- PERJÉS G. (1994): Hivatástudat és szakmaiság vitéz Szombathelyi Ferencnél. – Hadtudomány 4. 4. pp. 107-117.
- PERJÉS G. (1999): Seregszemle: hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. – Balassi Kiadó – Zrínyi Kiadó, Budapest. 332 p.
- PERJÉS G. (2000): Bárdossy László és pere. – Hadtörténelmi Közlemények 113. 4. pp. 771-840.
- PERJÉS G. (2001): „Szülejmáni ajánlat” vagy „szakaszos hódítás”? Vita Fodor Pállal egy közelmúltban megjelent könyv kapcsán. – Hadtörténelmi Közlemények 114. 2-3. pp. 486-501.
- PERJÉS G. (2014): Csatakönyv: tanulmányok a magyar és az egyetemes történelem csatáiról. – HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. 302 p.
- PERJÉS G. (2020): Tiszt-képzés. – Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest. 287 p.
- S. n. (2008): Mi a történeti földrajz és kik a történeti földrajzosok? (Kerekasztal-beszélgetés a történeti földrajzról az MTA Regionális Kutatások Központja Budapesti Osztályán 2007. szeptember 3-án). – Korall 9. 31. pp. 5-22.
- SCHENK, W. (2011): Historische Geographie. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. IX + 134 p.
- SZABÓ J. (1995): A katonai mentalitás és a társadalom viszonya a XX. századi Magyarországon. – In. ÁCS T. (szerk.): A magyar katonai gondolkodás története: tanulmánygyűjtemény. Zrínyi Kiadó, Bp. pp. 205-221.
- SZÜCS J. (1983): Vázlat Európa három történeti régiójáról (Gyorsuló idő). – Magvető Kiadó, Budapest. 136 p.
- VÁRKONYI Á, R. (2005): A történetíró bátorsága. – In. HAUSNER G. (szerk.): Az értelem bátorsága: tanulmányok Perjés Géza emlékére. Argumentum, Budapest. pp. 7-9.
- WIRTH, E. (1979): Theoretische Geographie: Grundzüge einer Theoretischen Kulturgeographie. – B. G. Teubner, Stuttgart. 336 p.
- Zöldi L. (1977): A történetírás: művészet: beszélgetés Perjés Géza hadtörténésszel. – Élet és Irodalom 21. 9. p. 7.

SZLAVÓNIA TÖRTÉNETI FÖLDRAJZA A 15. SZÁZADBAN

TELEKI BÉLA ISTVÁN

HISTORICAL GEOGRAPHY OF SLAVONIA IN THE 15TH CENTURY

The historical geography of late-medieval Slavonia reveals permanence and sophistication behind cultural layers through documents, parchments and censuses. Its landscape composition was more or less preserved in the geographical names after the complete population replacement following the Turkish destruction. The transition can best be traced on military maps (1783, 1869). The western part of the Southern- or Lowlands (Partes Inferiores) was revalued as a result of the wars of Sigismund of Luxembourg. The medieval counties of Varasd, Zágráb and Körös were collectively known as the „Slavonia bánság” (Panonska Hrvatska in foreign literature). These are the present-day counties of Sisak-Moslavina, Koprivnica-Križevci, Bjelovar-Bilogora and Požega-Slavonia. The settlement pattern is defined by small rivers running in a north-east to south-west direction and by island-like hilly areas. The extensive Körös County, and more specifically the Ilova River valley, was considered an area of interest as a transit zone. It was here that the wines of the Szerémség region were transported to Styria and Italy, and from here that the frontline in the Macsói bánság was supplied. The character of „gyepű”, or borderland, was not distinguished by its mineral resources or other endowments, but by the growing Hungarian statehood and the economic prosperity that came with it. Its spiritual centres were the episcopacy of Zagreb, Máriabeszterce, and the monastery of Bélavár. In its construction, there was a „triple occupation”: the arrival of Slavonians, Hungarians and Serbo-Croatian elements. Medieval names reveal the mother tongue of the predominantly Slavic peasantry, but the established „tót” identity does not allow us to apply modern ethnic concepts. The Turkish conquest gave opportunity to a new settlement network, land use and administrative order.

A 15. század Magyar Királyságát meghatározó Luxemburgi Zsigmondnak első uralkodói feladata volt a Duna-Száva közét megtisztítani a nápolyi párt híveitől. (C. TÓTH N. 2021) Később Rómába, Konstanzba itt haladt át diadalmenete. Trónviszályai, bosnyák, velencei és török háborúi okán is különösképp épített a szlavóniai köznemességre, akikből nem egyet magas méltóságba emelt. Ilyen Gereci Miklós, Zdenci János, Gatalóci Mátyás, vagy a Garázda fivérek. (CSIFÓ T. 2023; MÁLYUSZ E. 1984; DVOŘÁKOVÁ, D. 2009.) Ezenkívül számos további család felemelkedésének szlavóniai birtokszerzés az indikátora, mint az Újlaki, Cillei, Garai, Kórógyi, Lackfi, Batthyány, Meggyesi Móroc, Tallóci vagy a Cillei grófok. (C. TÓTH N. 2021; ENGEL P. – KRISTÓ Gy. – KUBINYI A. 1998) Az alábbiakban tehát ezzel a késő középkori magyar politikai életet meghatározó régióval ismerkedünk meg, történeti földrajzi aspektusból.

Forráskezelésünkben határvonalat kell húznunk a terület török fennhatóság alá kerülésével, amely elnéptelenedést, a korábbi közigazgatás teljes leépülését, a településszerkezet és tájhasználat teljes felbomlását hozta el. A legkorábbi szlavón nyelvemlékek keverednek a magyar helynév- és családnévadásokkal, ill. azok latinizált diplomatikai formáival. Török kor utáni források azonban a német nyelvű felméréseken keresztül, a többségében szerb betelepülők hely- és családnévadásában, majd a mai horvát államigazgatás nyelvén jelenítik meg a térséget. Ezen kulturális rétegek mögött keressük a késő-középkor társadalmi színeit, melyek képlékenységükben is állandóságot, kiforrott együttélést jelenítenek meg az okleveleken, periratokon és összeírásokon keresztül. Köztes forrásanyag az ún. portális vagy dikális összeírások a 16-17. századból, amelyek sajnálatos módon Szlavóniából hiányoznak – lásd: MNL-OL-E 158. Részben fennmaradtak a zágrábi és a császári káptalanok iratanyagai, családi levéltárak, valamint adójegyzékek, melyek korlátaik éppen hézagok feltárásuk és a helynévi variációk adják. Elsődleges adatforrásnak mutatkoznak a katonai felmérések és a kataszteri térképek, amelyek határ- és dűlőnevei elpusztult települések emlékeit is őrzik.

SZLAVÓNIA FOGALMA ÉS FÖLDRAJZI HELYZETE

A Kárpát-medence déli része külön régiót képezett, melyet legkésőbb a Zsigmond-kor óta „Partes Inferiores” névvel illették. (SZAKÁLY F. 1986) Ez az Alvidék vagy Alsóbb-vidék napjainkban is több egységre oszlik (pl. Bánság, Bácska, Baranya-háromszög, Szerémség stb.), melyek kisebb részegységei - organikus folyamat révén - többé-kevésbé a nemesi vármegyékben öltöttek testet, és részben napjainkig meghatározzák a térség tagolását.

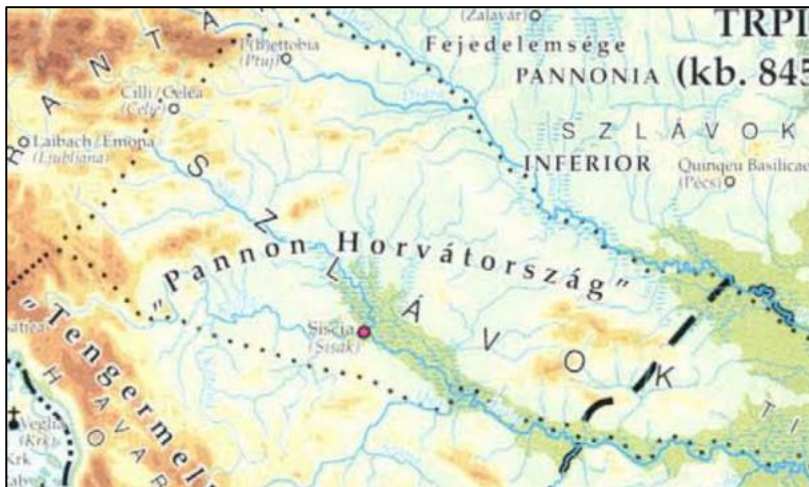
A középkori Varasd, Zágráb, Körös vármegyéket Szlavóniának nevezték összefoglalóan, északon a Dráva, délen a Száva, nyugaton az Alpok (Stájerország), keleten a Pozsegai-havasok által határolva. A Száván túli, ténylegesen határvidéknek számító Dubica, Szana, Orbász vármegyéket is ide

sorolhatjuk, de a „Drávántúl” egységébe beletartozik Verőce, Pozsega, Valkó és Szerém is. Valaha létezett három kisebb autonómia: Maróca (Moravče), Rojcsa (Rovišće) és Gerzence (Garesnica), amelyek a későbbiek során beleolvadtak Kőrös vármegyébe (PESTY F. 1880).

BAK B. (1997) egyszerűen kifejezti Szlavóniát a tájegység-felsorolásából, átugorja a Zágrábi-medence és a Kapela/Lika között. DÖVÉNYI Z. (2010) Pannon-Horvátország (Panonska Hrvatska, kb. Pannonia Savia provincia) fogalma alá vonja a természetföldrajzi értelmezésben leírt Szlavóniát, mert a „Tisza–Dácia lemeztömb itt érintkezik az Adria-mikrolemezzel”. Három részét különbözteti meg:

- Dráva-menti és Duna-menti Szlavónia (5181 km²),
- Szlavón-szigethegység (3844 km²),
- Száva menti Szlavónia (3753 km²).

Ez a fajta felosztás természetföldrajzi-földtani értelmet hordoz, mert például a településrendszert sokkal inkább meghatározzák az ÉK-DNy-i és fordított irányú kisebb folyók (Ilova, Csázma, Glogovnica) és a szigetszerű dombvidékek (1. ábra).

1. ábra. Államalakulatok Trpimir fejedelem (kb. 845-864) korában
(részlet, SZEBERÉNYI G. 2011)

Pannon-Horvátország fogalma az 1. térképen politikai koncepció a korai (ismeretlen) szlávok államiségének térképi megjelenítésére. KONTRA M.-nál (2016) „alföldi-dombvidékinék” is nevezett, Folyóközi- és Kontinentális-Horvátország kifejezések jelennek meg – a Hegyvidékivel és a Tengermelléivel szemben –, amelyen belül (újkori értelme szerint) keleten Szlavónia, délen „Peri-Pannon-Horvátország” helyezkedik el. PÁNDI L.-nál (1995) ugyanakkor a

Szávai-Horvátország szinonimájaként, Bosznia részeként ismertetett, ami „hosszabb-rövidebb magyar uralom alatt” állt. Félrevezető BAK B. (1997) megjegyzése, miszerint „a knini Horvátországot [Dél-Dalmácia] egyes források [...] Szlavóniának hívták”.

A honfoglalás után Szlavónia gyepűelve, azaz határsávként szolgált a Dinári-hegységen túli Horvát Királyság ellen. Az ehhez kapcsolódó horvát-magyar történeti vitában GYÖRFFY Gy. (1970) Somogyország Dráván túli kiterjedésével érvel. Az ő elméletét támasztja alá Gyepü-Szt.-Péter helynév is CSÁNKI D. (1893) gyűjtésében. A terület Szent László uralkodása alatt került magyar közigazgatás alá. Az 1091-ben alapított zágrábi püspökség ekkor Szlavónia (Sclavonia) területével azonosnak vehető. Ez a mai Zágráb, Sziszek-Monoszló, Kapronca-Körös, Belovár-Bilogora és részben Pozsega-Szlavónia megyék területe.

2. ábra. A magyar egyházszerkezet 1118 körül
(részlet, TRINGLI I. – NAGY B. online)

A Dráva-Száva köze már a 12. századi egyházmegyei szervezetben kettévált. A 2. ábra szerint a határvonal a későbbi Verőce vármegye keleti határa volt. Több helyi köznemesi család terjeszkedett északra, mint a Gordovai Fánscok vagy a Garázda-Vojk nemzetség, de például a Dombaiak Somogyból költöztek be.

A dukátus, azaz a királyi hercegség intézménye átfogta a két egyházmegyét és kiterjedt a későbbi Horvát-Szlovónország területére (FEDINEC Cs. 2013). II. András Béla fiára bízta a szlavón hercegséget, akit Kálmán, István, majd Béla szintén Béla nevű fia követett a tartomány élén. KRISTÓ Gy. (1979) ezt nevezi „dinasztián belüli országmegosztásnak”. Az Erdély, Felvidék vagy Biharország méretű trónörökös fejedelemség ZSOLDOS A. (2011) nyomán „magyar walesi hercegségnek”, tituláris előkormányzásnak tekinthető. Később hercegnői, korszakunkban királynői birtokként is működik. 1293-ban ugyanis az

anyakirályné kapja adományba Pozsegával együtt (BENDA K. 1983). Zsigmond felesége 1409-ben egyebek mellett a szlavón báni javakat kapta ajándékul (ENGEL P. – KRISTÓ Gy. – KUBINYI A. 1998). Egyedülálló öngazgatási formája a bánság, mely egybe forrt Szlavónia területi fogalmával (ZSOLDOS A. 2011).

A törökök megjelenéséig a szlavón bánság lett a kapocs az Adriai-tenger és a Kárpát-medence között. Ekkor indult meg Zágráb (Kaptol, Gradec) és több szlavóniai város felvirágzása (Varasd, Kapronca, Verőce). Érdekesség, hogy a „Szlavónia királya” címet, illetve címerének szerepeltetését legitimációs céllal épp a hódítás nyomán kezdték használni uralkodóink. Ahogy VARGA Sz. (online) fogalmaz: „ideológiában és hatalmi szimbólumok terén is” megérett az autonómia elmélete.

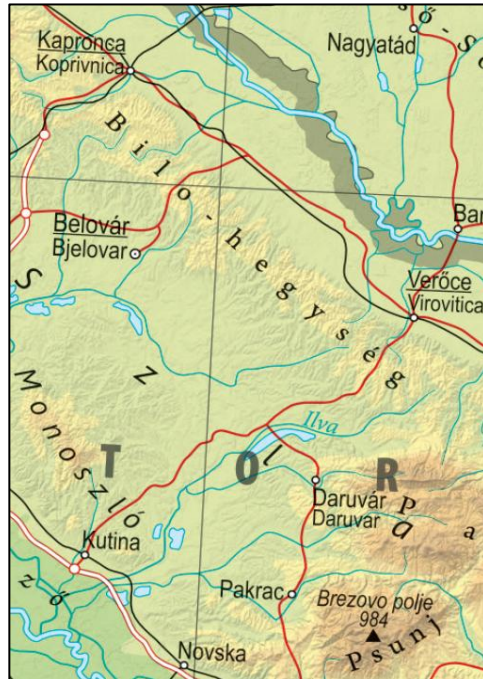
A török alóli felszabadítással határa kelet felé, a Dráva-Száva közötti területekre tolodott (SZABÓ P. Z. 1945). Kora-újkori térképeken követhető nyomon a folyamat, Szlavónia fogalmi kereteinek változása. (Lásd: Carte originale et particuliere de la Bosnie...; Tabula geographica exhibens Regnum Sclavoniae...; Le Grand Royaume de Hongrie... stb.) Ugyanakkor Pozsega nyugatabbra nyújtózott, az Ilova-folyóig, ill. a Monoszló-hegységig (Moslavačka Gora), mára pedig Szlavónia súlypontjaként van szamon tartva.

A mi szempontunkból a 15. századi Körös vármegye (comitatus Crisiensis, részben azonos a monarchiabeli Belovár-Kőrös vármegyével) fontos, ami akkor Szlavónia érdemi területének számított (KOSÁRY D. 2003). Kulturális hatásokat elsősorban a Dél-Dunántúlról kapott, az említett pécsi és somogyi vonzásban. A vármegye termékenyebb és társadalmilag változatosabb keleti része az Ilova folyó medencéje (3. ábra).

E dombsági karéjt magaslatoknak épp túlzás lenne nevezni, de délen és északon komoly erdőség, a Száva mentén mocsárvilág tette körül határolhatóvá. Ennek megfelelően a főutak napjainkban és valaha körbejárják ezt a medencét. Keletről, Pozsega felől csatlakozik az Ilovához sorban a Tapolca, Čavlovica (Mecsenice), Bijela (Peker) és Pakrác (Pekrec) folyó. Deltájukat a Szávába K-Ny irányban szelte a Zágráb-Nándorfehérvár országút. Nyugaton a Monoszló hegység magasodik, ami mögött a Csázma csordogál ugyanabba a deltába. Az országúttal merőlegesen találkozik az Ilovát keleti partján Verőce, ill. Somogy vármegye felé kísérő út, egy másik pedig Pakrác-Daruvár érintésével szeli a mellékfolyókat. Vizsgált térségünk így csatlakozott bele vízi és szárazföldi úton az ország társadalmi-gazdasági vérkeringésébe.

Ebből következően legalább négy átkelő szolgált vámhelyként, révdíj szedéseként az autorításoknak. Pakrác (Pekren/Pekrec/Pekerc vára) várossá épült ki még a 13. század folyamán. A johanniták perjeli központja, egykor pénzverde is helyet talált benne. Sorban a következő Pekerrév (Pukor), ami Pekerszerdahely ill. Pekervásárhely néven kereskedelmi megálló, a mai Gornji Sredani eredetije

(CSÁNKI D. 1893). Az út feltételezhetően megkerülte az akkori Mecsenice patakot Daruvár-Hévíz felé. Itt ketté ágazott, Izdenc vára felé északra és a Tapolca mentén nyugatra. Utóbbi Vámhidánál léphette át az Ilovát. Marad viszont még egy Farkashida helynevéünk (mellette Farkashegy, talán Farkasmezeje), ami talán Vukovjével azonosítható délebbre.

3. ábra. A Kárpát-medence földrajza
(részlet, KOCSIS K. 2021; Történelmi világtalasz, 2001)

Körös vármegyében (tartós) vásárjogról tanúskodik Csütörtökhely, Jákó-Szerdahely, Kedhely, az említett Peker-Szerdahely, egy másik Szerdahely, valamint Szombathely vár és városa. Ismeretlen fekvésű Kalmárhely CSÁNKI (1893) gyűjtésében, illetve a beszélő „Két-hid-köz” helynév.

A mocsaras környezet és a hegységek ölelése biztosította ökológiai adottságok ideálisak a spontán településképződésre. Erről tanúskodnak az irtás típusú helynevek: Garics, Gerzence, Orotahelye (Irota?) és természetesen a szomszédos Pozsega. A vizsgált korszakban a telepek és neveik vibránsan váltakoznak. Jellemzően cserélődtek a földrajzi meghatározások a birtoklóval (Tapolcából Kristallóc), és a patrocíniummal (Vojkkeresztúrból Garazdinc, majd Keresztúr), vagy hosszan agglutinálódtak (Tapolcamellékiszentgyörgy). Nem ritka, hogy

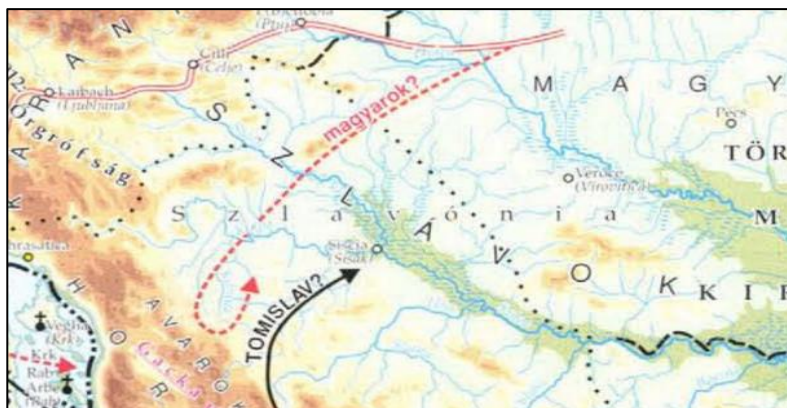
ugyanaz a település különböző névformáiban jelenik meg egyazon oklevélben (Pl. DL 13810.). Ennek oka a praedium, possessio, terra és egyéb közigazgatási jelölések. Tehát egyazon név takarhat földrajzi objektumot, határt, települést és településrészt egyaránt. Megkülönböztetésül felhasználhatjuk a kiegészítő gazdaságföldrajzi információkat. Például Mindszent, másképpen Fábiánlaka a Fábián(fi) családé, magyar nyelvterületen keresendő. Pósamezeje mező, Pósahegye hegy, esetleg hegy oldalában legelő.

A patakok forrásának tekinthető Papuk hegység nyúlványa ad otthont a Hévíznek is nevezett Daruvár városnak. Helyén fürdőt már a rómaiak létesítettek (PAPP K. 1910). A túloldalon a térség egyik legnagyobb szentelepeére alapozva bánya működött Pozsegában, állítólag a szarmaták óta (PAPP K. 1915; FEJÉR, G. 1829). A Bilo-hegység gránitja és kőszene, ahogy a Monoszlói-hegység vasa csak később került kiaknázásra. Az itteni lakosok legalább terméskövet és faszenet szállíthattak a folyók mentén.

A 15. században a királyság földrajzi munkamegosztásában kereskedelmi és katonai tranzitútként kapcsolódott be a terület. Itt közlekedtek a szerémségi borok Stájerország, Itália felé, s innen valósult meg a macsói bánság végvárainak ellátása is.

SZLAVÓNIA LAKOSSÁGA

Szlavónia benépesítésében „három honfoglalásról” beszélhetünk. Akár elfogadjuk a fehér horvátok korai letelepedésnek elméletét, a karantáni hercegség fennhatóságában, akár nem, az első helységek kizárólag a folyók mellett létesülhettek, római előzményeken /pl. Sziszek-Siscia, Gradiška-Servitium, Bród-Marsonia, Varasd-Aqua Viva, ill. Daruvár-Municipium Iasorum fürdőhely stb./ (SZEBERÉNYI G. 2011).

4. ábra. A Horvát Királyság és környezete a 10-11. században (részlet, SZEBERÉNYI G. 2011)

A 4. ábra Szlavónia fogalmát teoretikusan kiterjeszti a nem-horvát és nem-magyar részekre. Verőce helyett – amit először a 13. századból ismerünk – Eszék-Mursa városát kellene említenünk a korszakból. A lényeg, hogy nem ismerjük a konfliktusok jellegét és mértékét a hatalmi erővonalak tekintetében.

A magyarok honfoglalását minden bizonnyal nem követte tartós berendezkedés. Ellenben Szent László hódításával megnyílt az út a közigazgatás szervezésére, ami magyar uralom és döntően szláv köznép közreműködésével valósult meg. Ebből a szempontból az uralkodó réteg legfeljebb elszlávosodott magyar nemzetségekből, ill. befogadott délszláv nemességből állt, ami nem jelenti azt, hogy a drávántúli nemesek magyarnak tekintették volna magukat, inkább egyfajta szlavóniai identitás jellemezte őket (ZSOLDOS A. 2011; PÁLOSFALVI T. 2012).

A jobbágság anyanyelvéről szintén család neveik árulkodnak. Oklevelekben szinte kizárólag szláv jobbágynevekkel találkozunk: Kechko, Bolyń Tamás, Wosarych Mihály, Kurenich Antal, Wgryn György, Ferkowyth György, Mezar Myko, Kwazenowych Mihály, Bontich Mihály, Borsich Fábían stb. A nemességnél viszont éppen a tiszta szláv nevék jelentenek kivételt: Stepk Pan, Jan Vítovec, Matko Tallóci. PÁLOSFALVI T. (2012) eredetinek tartja a szlavón uralkodó réteget, amire a magyar ráépült, ennek kifejtését azonban elmulasztja. A Borotva család megfelelője a Britvic, az Orbovaiaké a Vrbovci. Ennek analógiája a településnevekben is jellegzetesen kirajzolódik: a várak, városok túlnyomórészt magyar, a falvak többségében szláv, a földrajzi nevek szinte kizárólag szláv hangzásúak. CSÁNKI D. (1893) gondosan megkülönbözteti a szláv és magyar helyneveket, bár a legtöbb kettős változatban maradt fenn.

Az ekkor kollektíve tótoknak nevezett lakosság regionális jellegzetességeket viselt magán. Innen a Szomszédvári Tót család neve is (NAGY I. 1865). Téves lenne valamiféle „szlavón nemzetiségként” értelmezni ezt a fajta kulturális kölcsönhatást, ami a nemzetiesedés korszakát meg sem élte. Miként PÁLOSFALVI T. (2012) rámutat, a magyar (Hungarus) és horvát (Croatus) származású betelepülőket „következtesen megkülönböztették az egész középkor folyamán, annak jeleként, hogy a helyiek magukat sem egyik, sem másik néphez nem sorolták.” FRISNYÁK S. (1996) és KNIEZSA I. (1941) térképei nem transzparensenek ebből a szempontból, mert korszakonként egyik vagy másik kategóriába sorolják a lakosságot.

Autentikus, katolikus, stabil társadalomról beszélhetünk. A „feltűnően ritka templomhálózat” aprófalvas településhálózat sajátosságaként nem kirívó az országban. (KUBINYI A. 2001), PENAVIN O. (1981) szerint a szlavónok nagycsaládos szervezete a 20. századig nyomon követhető. Levirátus, sőt

szororátus intézménye is „élő valóság” volt a parasztság körében. A határvidék jelleg Pozsegához képest Körös vármegyében gyorsan feloldódott és a földesurak tulajdonlása és méltóságöröklése több szálon kötötte össze a régiót az anyaországgal.

Ez egyben a helyi várjobbágyok elnyomásához is vezetett, ahogy arról Rácsa (districtus Ryuche, provincia Raccha), Rojcsa (ma Rovisce) vagy Csázma esete tanúskodik (CZIMER K. 1914; ACSÁDY I. 1908; PESTY F. 1880). A későbbiekben vitézlő rendként ismert várnépek Szlavóniában és a Dráván innen más megítélés alá estek. Különbségtételük visszavezethető a várispánságok kialakulásának időeltolódására (ZSOLDOS A. 2011). Kiváltságosok települései a néhai Frank-, Fülöp-, Belham-, Marsig/Marsity-, Péter-szabadsága és Szabadfalu. Katonai telepítés nyoma lehetett Sziget és Sztrazserman (Strázsa-man, Stražeman). Más speciális feladatkörök (mint vadászó, halászó kiváltságok) nem ismertek, de sejthetők a szenttisztelet és a helybeliek foglalkozása közötti összefüggésben.

Korai betelepülők között találjuk az újlatin nyelvet beszélő (nagyobbrészt vallon, kisebbrészt itáliai) „olaszokat” /Latinus/ (ZSOLDOS A. 2011). A homogenizálódó, erős összetartással rendelkező köznemességet az idegen bánok (pl. a Cilleiek) külföldi familiárisai tarkították, főképpen a 15. század folyamán. Ekkor indul meg a valódi itáliaiak betelepülése, de korlátozott mértékben, az úri rétegen keresztül. Ilyen Ozorai Pipó, vagy térségünkben a Kasztellánfiak és Orbonai Olasz Jakab. Hospesjogukról, települési különállásukról a Latinovac, Lombardia stb. helynevek tanúskodnak. Későbbi fejlemények Németi és Horváti plébániatelepülések. Számottevő horvát bevándorlás ugyanis csak a középkor utolsó évtizedeiben kezdődött (PÁLOSFALVI T. 2012). Meg kell jegyeznünk, hogy a szlavóniai népesség korabeli összetételét a török pusztítást követő, teljesnek tekinthető lakosságsere mögött kell rekonstruálnunk.

Érdemes szót ejteni a késő középkori társadalomról a mentalitás tekintetében is. Amint a Garázda, Czudar, Retteg és egyéb „programnevek” utalnak rá, az erőszak korában járunk, másképp a hanyatló lovagkorban. A nő eszményi ideálja a nemi ellentétek összecsapásává fajul. Ennek csúcspontja a régiónk számára meghatározó Gara melletti felségsértés 1386-ban, melyben Horváti János csapatai a királynők békeküldöttségét foglyul ejtették. A királynő fogságot, bántalmazást, az anyakirálynő kegyetlen halált, a nemes udvarhölgyek nemi erőszakot és ismeretlen utósorsot szenvedtek (THURÓCZY J. 1978).

Ezzel összefügg, hogy Zsigmond király uralkodását – mely a korszak közhangulatát nagyban visszatükrözi – MÁLYUSZ E. (1984) nyomán „hamis lovagiasságnak” értékelhetjük. A negatív férfiasság eszményében a nemes elszakad birtokától, népetől, pénzügyi lehetetlenségekbe bonyolódik, amiből nem lehet becsületesen kikeveredni.

Mindemellett él még, sőt újra felvirágzik a familiaritás intézménye, másképpen a nem-vérségi összetartás. A hadi helyzet miatt a nemes valódi felelősséget hordoz jobbágycsoportjai iránt, akikre nem tulajdonként, hanem gyermekeiként tekint. Szlavóniából a legtöbben Maróti János bandériumába állnak. Később Cillei, Marcali, Batthyány, Hunyadi és más főurak árnyékában keresik a boldogulást, bánok, ispánok és vicebánok érdekeit szolgálják. A szolgabírók maguk is rendelkeztek oficiálisoknak nevezett nemesi származású intézőkkel.

A korszak a magyar rendi differenciálódásban meghatározó. Körös és Zágráb megyék szolgabíróit az anyaországi megyékhez hasonlóan a helyi nemesség választotta, és feladatkörük is nagyjából azonos volt (PÁLOSFALVI T. 2012). Más viszonylatban az urak minősülnek nagyobb urak jobbágyának (DL 89219.).

A SZLAVÓNIAI KULTÚRTÁJ FEJLŐDÉSE

Szlavónia gyepű, másképpen határmezsgye jellegéből nem ásványkincsei vagy más adottságai emelték ki, hanem a növekvő magyar államiság és az ezzel járó hadi-kereskedelmi útvonalak, amelyek egymást keresztezték Körös vármegyében.

A kultúrtáj változása leginkább a katonai térképeken követhető nyomon. Az első katonai felmérés (1783) Pozsega nyugati részén, az Ilova-medencében összefüggő erdőségeket és hiányos úthálózatot ábrázol. A második katonai felmérésen (1869) nagyobb részletességgel jelennek meg a vízfolyások, mint községi határok, az erdő a forrásvidékekre szorult vissza. A városok az első felméréshez képest „városiasodottak”. Ezenkívül a telkek parcellázottságában és az úthálózat differenciálódásában figyelhetünk meg jelentős fejlődést. A lakott területek határát egyedül a változó árterület korlátozta, de nem kimutatható mértékben.

A helynevek némelyének továbbéléséből arra következtethetünk, hogy 100 év lakatlanság dacára, három-négy generáció távolságában figyelemmel követték a vidék alakulását a külső családok. Így amikor a többségében szerb anyanyelvűek beköltöztek, ortodox templomaikat és kolostoraikat – sokszor a romok helyén – felépítették, a szlavóniai falvak újjáéledtek. Ilyen: Szentlélek-Duhovi, Béla-Bijela, Palicsna-Palesnik, Szentlászló-Ladislav stb. Az első betelepülők 1698-ban érkeztek Lika, Bosznia, Tengermellék és Isztria területéről. A legtöbb középkori település nem vagy nem az eredeti helyén regenerálódott. Forrásaink szerint a lokális nemesség végérvényesen felszívódott. A vitathatatlan pusztulás mellett (elsősorban a mohácsi csata, portyák és végvári harcok okán) feltételeznünk kell a szlavóniaiak tömeges északra menekülését, az alföldi birtokosok analógiáján. Erre találunk nyomokat pl. a Batthyány uradalom „horvát

5. ábra. Kolostorhálózat Magyarországon 1500 körül (részlet, F. ROMHÁNYI B. 2018)

A térségben a pálosok Garics és Dobrakucs, a ferencesek Verőce és Szencse, az obszerváns ferencesek Szentlászló, Atyina és Poljanc, a domonkosok Verőce és Csázma, az ágostonrendiek Peker településen tartottak fenn rendházat a késő középkorban. Az obszerváns ferencesek a török időkben legtovább maradhattak helyükön. Sajátos helyet foglalnak el a Délvidék szerzetesrendi építkezéseiben a pálosok (TAKÁCS M. 2021; MÁLYUSZ E. 1927). A helyi nemesség számára a szerzetesi – elsősorban a népszerű-intellektuális pálos - szomszédtság szolgálhatott alapot az egyházi pályafutásra. Másrészt épp konfliktusok forrása: folytonos perek kísérik a birtokviszályokat. Egy esetben maga a pápa szolgáltatott igazságot (DL 34428.). Ennek háttérében az áll, hogy a feudális földbirtokok „súlya meglehetősen nagy volt a pálos gazdálkodásban, és [...] Szlavóniában [...] szinte kizárólagosnak mondható.” (F. ROMHÁNYI B. 2010). Mintát és szövetséget biztosítottak a kamarcai Vitéz, zrednai Vitéz, keresztúri Garázda és a Megyericsei család számára is.

A templom címe (patrocínium), vagyis védőszentjének neve leginkább építtetőjétől és fenntartójától (patrónus, azaz kegyúr) függött. Adhatta saját védőszentjének nevét, mintaegyház vagy családi tisztelet jelét is (MEZŐ A. 1996). A mártír katona, sárkányölő Szent György tiszteletéről tanúskodik Körös vármegyében 22 templom, valamint Gyurgyevác, Bonaka-, Ilova-, Ivánka-, Kő-, Putnich-, Tapolca- és Zusicaszentgyörgy(e) települések. A másik katonaszentnek, Tours-i vagy Pannonia-i Mártonnak is 19 templom jutott és olyan helynevek, mint Martin, Martinec, Novaszentmárton. Kiemelt jelentőségű Szent Mihály arkangyal kultusza 10 templomban és Mihalyevci/Miholjác/Miholjanec, Obramelc-, Podgorjaszentmihály, továbbá Szentmihály(falva) településekben (1. táblázat).

A magyar szentek közül Szent István (Szentistván, Raccicaszentistván és a Garázda-birtok Szentkirály/Csernareka), Szent Imre (Szentimre), Szent Erzsébet (Jelzsabet, Szent Erzsébet helység és vár, ahol a szomszédok Garázdák), 5 Szent László és 5 Szent Margit templom említhető. A Varasd vármegyéhez sorolható Magyarlak is tipikusan az államalapítót tisztelte patrónusaként. Mindszentből: 11 templom és számos település (Magyarszentefölde néven is).

A keleti, archaikus szentek közül Szent Miklós emelkedik ki 17 patrocíniummal (Karatna-, Nárt-, Palota-, Pleterniceszentmiklós, Szentmiklós és Mikulás, családnévben is). Szent János Iván-változatai korai szláv települések, mint Ivánka, Ivanity, Ivánc, Ivanovc, Sabnicza-, Berivojszentiván, vagy „Szveti-Ivan-Zsabno”. Ide tartozhat Szenternő/Szentirén, Szencseszentdemeter, Szentambrus, Szentkatarina, Szentkozmademjén (Szent Kozma és Damján után), valamint Szentkelemen.

Az apostolok tisztelete általánosan olyan helynevekben mutatkozik meg, mint Karatnaszentjános, Preszeka- és Ravenszentandrás, Szenttamás, vagy Szentjakab mezőváros.

A vizsgált területen falvakra kiterjedő egyházi birtok a garicsi és dobrakucsai pálosokon, ill. a csázmai káptalanon kívül nem alakult ki. Ezért hiába keresünk Pap-, Püspök-, Barát-helyneveket. Ellenben a nyugati kereszténység térítő munkáját vélhetjük felfedezni a következőkben: Plavnica-, Bakva- és Besenyőszentbenedek (a bencések nyomán), Szentdomonkos, Szveta Ana és Kapelna/Kápolna helynév, valamint a lipovai Szent Ferenc templom. Szinte minden mezővárosban helyet kapott a Boldogságos Szűz tisztelete. Nyugati hatásnak tudhatjuk be a 13 Szent Péter templomot, és helységeiket: Orehovc-, Palicsna-, Gyepü-, Újhely-szentpéter, valamint Cserszkevec másik neve.

Egyedülálló a térség középpontjában Szentlélek vár és város (és nem messze egy másik, a mai Dežanovac), ahonnan a Szentléleki család nevét vette. 9 templom, két Szentkereszt helység (Križ és Gornji Križ), ezen kívül három Keresztúr (Vojk/Garazdinc-, Velika-, Raszinya/Apajkeresztúr) a szintén harcos - keresztesháborúkra emlékeztető - Szent Kereszt tiszteletéről tanúskodik. A Keresztúr települések tulajdonképpen „névadója Krisztus, a Fiúisten” és a „kínhalálával megszentelt kereszt” (MEZŐ A. 1996).

**1. táblázat: Egynél több településnévvel rendelkező patrocíniumok
Körös vármegyében***

típus	patrocínium	templomnévben	településnévben
lovag	Szent György	22	8
	Szent Márton	19	3
	Szent Mihály	10	6
	Szent Kereszt/Keresztúr	9	5
magyar	Szent István	4	3
	Szent Erzsébet	2	2
	Mindszent	11	4
keleti	Szent Miklós	17	6
	Szent János/Iván	7	7
apostol	Szent András	2	2
	Szent Péter	13	4
szerzetesrend	Szent Benedek	3	3

(Csánki Dezső gyűjtése alapján)

Szlavónia spirituális központja a zágrábi püspöki székhely mellett Máriabeszterce (Marija Bistrica), illetve a pálosok kolostora Bélaváron. Más

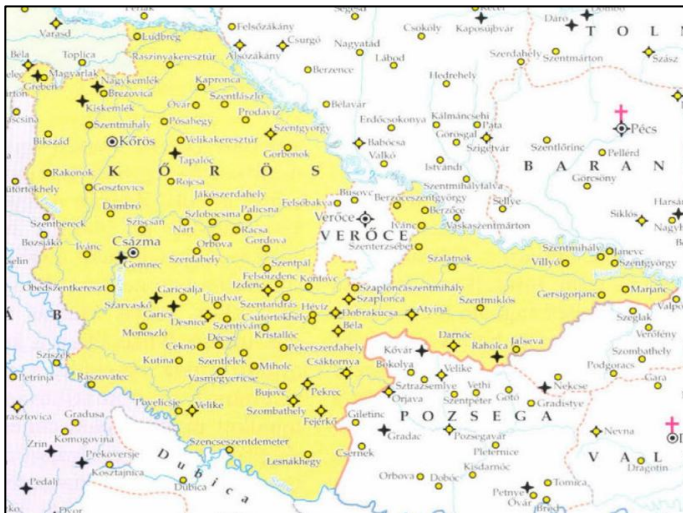
középkori búcsújáráhely nem ismert a régióban (hacsak Muraszentmáriát nem számítjuk ide), de a mai Mária kegyhelyek előzményeit érdemes kutatni. Ilyen: Slavonski Brod, Slavonski Kobaš, Kutina, Körös/Križevci, Ludbreg, Vukovina és Kapronca.

Míg a Szent Kereszt és a Boldogságos Szűz tisztelete általános a vármegyében, a szent királyok patrocíniumai a helyi nemzetségek magyar származásának egyik bizonyítékaként értelmezhetők. Fontos még a lovagszentek (Szt. László, Szt. György, Szent Mihály) reprezentációja a pogány seregek fenyegetésének árnyékában. Míg a „szent király szabadjai”, „szent király adománya” szentistváni hagyományt sejtetnek, magyar családok esetében László-korabeli letelepítés tűnik valószínűnek.

SZLAVÓNIA KÖZIGAZGATÁSA

A mobilitási és áramlási csomópontok közül Szlavónia számára ZSOLDOS A. (2011) térképe csak Gorica, Kemlék, Körös, Rácsa, Garics és Gerzence várát emeli ki a 13. században. Eredeti (11-12. századi) várispánságnak tekinthető Csázma, Gerzence, Garics, és Rojcsa, továbbá a később megyévé fejlődő Zágráb és Körös. A Vág folyó völgyében hasonló határ-kiépüléssel találkozunk.

A 15. századra 76 vár és 72 város található egyedül Körös vármegyében. (Magyar Katolikus Lexikon, online.) CSÁNKI D. – KUGOTOWICZ M. (online) térképén Zagorje, Zágrábmező, Asszuág és Zselic(z) tájegysége fogja közre a Körös-központú, 15. századi várrendszert. A legteljesebb módon ENGEL P. (online) ábrázolja a településhálózatot, akitől PÁLOSFALVI T. (2012) is átveszi a helynévazonosításokat – bár az egyes várak jelentősége a korszakon belül is változáson ment keresztül, az említett konfliktusoknak megfelelően.

6. ábra. Szlavónia a 15. században (részlet, PÁLOSFALVI T. 2011)

Körös vármegye körülfonja a szinte egyetlen várispánságot alkotó Verőcét. Kemlék helyett Nagy- és Kiskemlék várát, Garics mellett Szarvasköt, Rojsát és Racsát nem, de Tapalócot, Gornecet és Raholcát jelölik. Ispánság rangján szerepel Desnice (ENGEL P.-nál Décse, azaz Kaniška Iva is), Izdenc, Velike, keleti láncolatban Fejérkö-Szombathely-Pekrec-Csáktornya-Dobrakucsá-Szaplonca-Atyina-Darnóc, valamint a két Béla a megye két szélén.

A várak egyszersmind districtusok, uradalmak központjaiként működtek, amiken belül a kisebb birtokok, possessió-k az erőforrások arányában helyezkedtek el. Zsigmond trónra lépésekor az országban körülbelül 300 vár állott. A királyi tulajdon aránya 50%-ról 25%-ra csökkent az 1390-es évekre (C. TÓTH N. 2021).

A földesúri magánbirtokok hadi/gazdasági nyomás alatt fejlődésével a kis várak, szűk districtusok felszámolásra kerültek. Ilyen a Bélavár-Racsa-Rojcsa tömörülés. A földesúr hatalmát és személyes biztonságát a castellum biztosította. 100 évvel később ennek már nincs jelentősége és a térség átalakul háborús övezetté. A Szaplonca elleni, 1529-es betörést Ibrahim pasa hadjárata követi 1532-ben. Ezek hatására a magyar közigazgatás legkésőbb 1552-ben megszűnt. A várak, városok romlásával új településhálózat, tájhasználat és közigazgatási rend keletkezett.

IRODALOM

- ACSÁDY I. (1908): A magyar jobbágyság története. – Magyar közgazdasági könyvtár 3/1. Grill, Budapest. p. 152.
- BAK B. (1997): Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1951-ig. – História Könyvtár Monográfiák 9/1. MTA, Bp. pp. 37–38; 57.
- BENDA K. (szerk.) (1983): Magyarország történeti kronológiája 1. A kezdetektől 1526-ig. – Magyarország történeti kronológiája 1. Budapest. p. 183.
- C. TÓTH N. (2021): A magyar királyság a késő középkorban. – Kronosz, Pécs. p. 16.
- CSÁNKI D. – KOGUTOWICZ M.: Magyarország Mátyás király halálakor 1490 [TK 2041] –Online:
<https://maps.hungaricana.hu/hu/OSZKTerkeptar/2040/?list=eyJxdWVyeSI6ICJISUVSPShPU1pLSGllcmFyY2h5LTEpIn0>
- CSÁNKI D. (1893): Körösmegye a XV-ik században. – Budapest. pp. 123-124.
- CSÁNKI D.. (1894): Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

- CSIFÓ T. (2023): Elméletek és lehetséges kutatási irányok a horogszegi Szilágyiak eredetének vizsgálatához. – In: *Micae Mediaevalis XII. Fialat történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról.* ELTE, Bp.
- CZIMER K. (1914): *Az Árpád-házi királyok várjobbágysai.* – Szeged.
- DÖVÉNYI Z. (szerk.) 2012: *A Kárpát-medence földrajza.* – Akadémiai Kiadó, Bp.
Online: <https://mersz.hu/dovenyi-a-karpat-medence-foldrajza/>
- DVOŘÁKOVÁ, D. (2009): *A lovag és királya.* – Kalligram, Pozsony. p. 110.
- ENGEL P.: *Magyarország digitális atlasza.* – Online: <https://abtk.hu/hirek/1713-megujult-engel-pal-adatbazisa-a-kozepkori-magyarorszag-digitalis-atlasza>
- ENGEL P.– KRISTÓ GY. – KUBINYI A. (1998): *Magyarország története, 1301-1526.* – Osiris. pp. 147, 171.
- F. ROMHÁNYI B. (2010): *A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn. Pálos gazdálkodás a középkorban.* – Budapest. p. 13.
- F. ROMHÁNYI B. (2018): *Kolduló barátok, gazdálkodó szerzetesek. Koldulórendi gazdálkodás a késő középkori Magyarországon.* – Budapest. pp. 41, 43, 48.
- FEDINEC CS. szerk. (2013): *A közép-európai dicsérete és kritikája.* – Pozsony. p. 216.
- FEJÉR, G. (1829): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Tomi IV. Vol. 1. – Budae. p. 109.
- FRISNYÁK S. (1996): *a Kárpát-medence történeti földrajza.* – Nyíregyháza.
- GYÖRFFY GY. (1970): *Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata.* – In: *Levéltári Közlemények* 41. pp. 223–241.
- KNIEZSA I. (1941): *Adalékok a magyar–szlovák nyelvhatár történetéhez.* – Athenaeum, Bp.
- KOCSIS K. (2021): *Magyarország dióhéjban.* – In: *Magyarország Nemzeti Atlasza.* Főszerk. Kocsis Károly. CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest. p. 14.
- KONTRA M. (2016): *A magyar nyelv Horvátországban.* – In: *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén V.* Budapest. p. 27; pp. 65–66
- KOSÁRY D. (2003): *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Általános rész. 3. Megyei levéltárak és forrásközlések.* – Osiris. p. 341.
- KRISTÓ GY. (1979): *A feudális széttagolódás Magyarországon.* – Budapest. pp. 38, 54.
- KUBINYI A. (2001): *A császárvári uradalom közbecsű összeírása. 1489-ből.* – In: *Történelmi Szemle* XLIII. 1–2:3–17. p. 5.
- MÁLYUSZ E. (1927): *A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. Második közlemény.* – *Levéltári közlemények* 5. évf. 1. sz.

- MÁLYUSZ E. (1984): Zsigmond király uralma Magyarországon 1387-1437. – Gondolat, Bp. pp. 136-209.
- MEZŐ A. (1996): Templomcím a magyar helységnevekben (11-15. század). – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp. pp. 30, 37, 39, 118.
- NAGY I. (1865): Magyarország családai: czimerekkel és nemzékrendi táblákkal XI. – Pest. p. 273.
- PÁLOSFALVI T. (2011): Szlavónia a késő középkori Magyar Királyságban. – In: História 2011/5-6. sz. p. 19.
- PÁLOSFALVI T. (2012): The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400 - 1526. – Magyar Történelmi Emlékek Értekezések. MTA, Bp. pp. 12, 19-21, 141.
- PÁLOSFALVI T. (2013): Vitézek és Garázdák. A szlavóniai humanisták származásának kérdéséhez. – In: Turul, 86. évf. 1. sz.
- PÁNDI L. szerk. (1995): Köztes-Európa 1763-1993. Térképgyűjtemény. p. 698.
- PAPP K. (1915): A magyar birodalom vasérc- és kőszénkészlete. – Bp.
- PAPP K. (1910): A szlavóniai Daruvár hévvizű-fürdő védőterülete. – A Magyar Kir. Földtani Intézet népszerű kiadványai II. kötet, 2. füzet. Budapest.
- PENAVIN O. (1981): A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórógyon). – Fórum, Újvidék. pp. 7-35.
- PESTY F. (1880): Az eltűnt régi vármegyék. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- SZABÓ P. Z. (1945): Horvátország és mai részei a magyar történelemben. – In: Földrajzi Zsebkönyv. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest.
- SZAKÁLY F. (1986): A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365-1526). – In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc. Budapest. pp. 11-57.
- SZEBERÉNYI G. (2011): Horvátok és országuk a 7-11. században. – In: História 2011/5-6. sz. pp. 3-8.
- TAKÁCS M. (2021): Partes inferiores. Tanulmányok a Kárpát-medence déli részének középkori településrégészetéről. – Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 22. Budapest. p. 303.
- THURÓCZY J. (1978): A magyarok krónikája – Chronica Hungarorum. – Magyar Helikon, Bp.
- TRINGLI I. – NAGY B.: A magyar egyházszerkezet 1118 körül. – HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. – Online: <https://tti.abtk.hu/terkepek/terkepek/1118-korul-a-magyar-egyhazszerkezet>
- VARGA SZ. (2011): Szlavónia a kora újkorban. – In: História 2011/5-6. szám.
- VARGA SZ.: Szlavónia berendezkedése a késő középkor és kora újkor határán. (PhD disszertáció kivonat) PTE BTK. – Online:

<https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/14969/varga-szabolcs-tezis-hun-2009.pdf?sequence=2&isAllowed=y>, p. 3.

ZIMÁNYI V. (1962): Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. – Burgenländischen Forschungen, Heft 46. Eisenstadt.

ZSOLDOS A. (2011): "Egész Szlavónia" az Árpádok királyságában. – In: *História* 2011/5-6. szám. pp. 10-12.

*

Carte originale et particuliere de la Bosnie S 68 – XII. – No. 62; Tabula geographica exhibens Regnum Sclavoniae S 68 – X. – No. 57. MOL Térképtár. Online:

<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/10588/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJGT1JSIjogWyJNT0wiXSwwIkdFTyI6IFsiWUVTII19LCAicXVlc3kiOiAiRkVKWj0oXCJTIDY4IEZlc3RldGljcyBjc2FsXHUwMGUxZCAoMTY0NS0xOTQzKvwiKsSJ9>

DL HU-MNL-OL-Q. Diplomatai Levéltár (Mohács Előtti Gyűjtemény) Magyar Országos Levéltár Országos Levéltár Q szekció. – Online: <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/>

Le Grand Royaume de Hongrie... [B IX a 1154]. MOL Térképtár. Online: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/786/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJGSUVMRfMiOiBbIkZFSloiXSwwImlNPVVJDRSI6IFsiTVVaRV9PUiNaX0hBRFQiXX0sICJxdWVyeSI6ICJGRUpaPShcIkIgSVggXHUyMDEzIEF1c3p0cmhlXHUyMDEzIEFneWFy3Jzelx1MDBIMWdcIikifQ>

Horvátország és Szlavónia (1865–1869) – Második katonai felmérés. – Online: <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-croatia/?layers=9&bbox=1890737.2794424712%2C5701021.453679602%2C1911489.349447666%2C5708411.676526503>

Magyar Katolikus Lexikon. – Online: <https://lexikon.katolikus.hu/K/K%C3%B6r%C3%B6s%20v%C3%A1rmegye.html>

MNL-OL-E 158. Porta (dika) összeírások. – Online: <https://adatbazisonline.mnl.gov.hu/adatbazis/dikalis-osszeirasok>

Szlavónia (1781–1783) – Első Katonai Felmérés. – Online: <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurveyslavonia/?layers=155&bbox=2103575.6822936223%2C5672612.947480671%2C2129354.070082798%2C5681575.1890471075>

Történelmi világlasz. – Cartographia, Bp. 2001. p. 114.

HISTORIOGRAPHIC NOTES TO THE QUESTION OF DESOLATION IN THE CARPATHIAN BASIN

HORVÁTH CSABA PÉTER

1. THE SEMANTIC QUESTION OF DESOLATION

The present study has a dual purpose. On the one hand, it is the conceptual delimitation of *desolation* (in Hungarian: ‘pusztásodás’), distinguishing between its lay and historical interpretations, as well as its historical-geographical understanding. On the other hand, we execute the temporal extension of the thus defined concept: first we overview the Hungarian and international (primarily German) research history of the topic, and then we attempt to assess contemporary tendencies. Although there is extensive academic literature on the problem of desolation in German, the number of Hungarian works on the topic is highly limited. In particular, folklore studies, archaeology, local history, and historical geography (Csánki D. 1890–1913; Györffy Gy. 1963–1998; Ortway T. 1891–1892; Blazovich L. 1986, 1996) provide results in connection with the phenomenon. Finally, the works of historians examining the history of the Hungarian peasantry must be mentioned, which primarily studied the question of desolation from the perspectives of social and political history (Jakó Zs. 1945; Szabó I. 1966; Maksay F. 1971). Thus far, if we do not count the above referenced booklet of Zs. Jakó, no independent Hungarian monograph has been published in the topic. Although the process of desolation, based on the findings of both historical geography and historical research, may not be attributable to one well-defined condition (Schenk, W. 2011), we nevertheless attempt to highlight one main reason, the consequences of *the late medieval urban revolution and agricultural crisis*, which affected settlement geography.

In the field of geography, the question of desolation primarily appears as a problem of social geography, so it is considered to be the concern of settlement and population geography. In the flow of historical time almost nothing is constant, neither settlements, nor other man-made artifacts. That is exactly why we believe that, along with all the above-mentioned scientific approaches, the interdisciplinary study of the process of desolation, as well as its consequences, the birth of the Hungarian ‘puszta’, is warranted (Guyan, W. U. 1946). A historical phenomenon, even if not due to the same exact reasons, can appear in other historical periods as well, moreover it can even be described as the law of motion of a particular geographical space. In this spirit we organized a conference

at Pázmány Péter Catholic University on the 7th of May 2024. The contributions to the conference will be published as studies in the second half of 2024 in the online history journal *Axis*.

2. THE HISTORIOGRAPHY OF DESOLATION IN HUNGARY AND GERMANY

The ambiguity of the concept of ‘puszta’ was already perceived by the geographer *R. Milleker* in the beginning of the 20th century. He wrote: “For us [Hungarians], the puszta represents a place where there is nothing, but where there once was something, meaning something has been destroyed [in Hungarian: elpusztult]” (1934. p. 414). A similar view was expressed by the Polish scholar *W. Rusiński* (1962), according to whom ‘puszta’ has no clear definition, but its formation can be principally linked to events in economic and social history. The most referenced German specialist of the topic gives the following, concise definition: “a place that disappears from the face of the earth” (*Abel, W.* 1976. p. 3) (*Ortschaftsverlust*). In the historical sciences, within domestic academic discourses, the term ‘pusztásodás’ (the word in the present text is translated as desolation) originally refers to the depopulation of villages and homesteads during the Late Middle Ages. According to the entry on *desolation* in the *Hungarian Encyclopedia of Ethnography*, it is “the process of regression, distortion and decay of the village and the cultural landscape associated to it. The depopulation is caused by extinction, fleeing, or slow relocation of the population. Such a significant decrease in population is usually the result of wars, natural disasters, or difficult political circumstances. Outbreaks of plague, internal conflicts and hostile incursions also affected large areas in medieval Hungary, resulting in the population’s desolation. The Mongol invasions and the wars with Turkey had a particularly destructive impact. Many settlements were annihilated, and the land cultivated by the population reverted to a primeval-like area for a long time” (*Bárth J.* 1981. p. 281–282). The entry on *medieval desolation of the village* was also written by *J. Bárth*, featuring highly similar content (1980). The above entry of the *Hungarian Encyclopedia of Ethnography* requires some refinement, as we believe that the listed causes of desolation are only partial – similar to the various theories already explored by researchers, such as famine, declining birth rates, and climate change during the Little Ice Age (*Klimaverschlechterung*) (*Guyan, W. U.* 1946), in addition to those mentioned later – rather than universally and comprehensively applicable. In the following, in accordance with the encyclopedia entry, we will primarily address the role of epidemics and warfare.

The study of plague outbreaks, their examination within an international context, and their demographic evaluation have a longstanding tradition in Hungarian historical scholarship as well as in the field of medical history (*Vekerdi L.* 2009). In comparison with Western-European research, *R. Andorka* (1985) can

be considered as a pioneer, who – given that the source base on epidemics prior to the 18th century is very limited (Andorka R. 1988; Engel P. 1997) – came to the conclusion that epidemics (in particular the plague) had an extremely devastating effect on the Hungarian population. This view was also shared by I. Szabó (1963). Of course, the question arises whether the 15% increase in desolated plots in the Kanizsa estate (Zala County) and the 19% increase in the neighboring Bacskehely can be considered a “huge devastation” during the plague epidemic of 1510. Two things can be considered certain: in the Late Middle Ages in the Carpathian Basin, the spread of the plague was related not to famine (which was practically unknown in this region at the time) but to wars (Wellmann I. 1980), and the mortality caused by the epidemic was significantly lower than in Western Europe. The reasons for this should be sought in the difference in climatic conditions, as well as in the divergent eating habits of the Hungarian society (i.e., its “well-nourishment”) (Fügedi E. 1992). The reason why the small number of preserved contemporary memoirs probably paint an exaggerated picture of the destruction caused by the plague can be traced back to the following: “the plague for four hundred years was a constantly recurring phenomenon, which directly or indirectly (through the feeling of impending threat) effected all generations” (Óri P. 2005. p. 117).

A similar situation occurs concerning warfare. The new settlement network of Hungary that developed following the 1241–42 Mongol invasion coincided with the transformation that was connected, on one hand, to the formation of noble counties, and on the other hand, to the development of a legally unified serfdom (the tax-paying class) (Szabó I. 1948), which naturally, from its very inception, began to follow the path of economic and social differentiation. In the course of this process, similarly to other regions of Europe, numerous new settlements emerged – by definition, “the focal points of the condensation of the socio-economic space” (Tóth J. 2010. p. 323). However, these were frequently “incorrect settlements” (*Fehlsiedlungen*), since due to differing, mostly natural causes they were not viable (Barth, H. 1949). Such causes included the depletion of dug wells, the shading effect of the elevation on cultivated lands, etc. Inherently, these “incorrectly settled” small villages were the first to become desolate.

Although the wartime destructions of the Late Middle Ages and the Early Modern Period could have been advantageous for depopulation, villagers, following the withdrawal of troops and the passing of the combat danger, most frequently ventured back to their previous residences from their hiding places. The reason for this is that the modern villages already had the characteristic of being established in good locations from the outset, so there was no need to abandon them for any reason (Beschornier, H. 1909), with the exception of regulated relocations. If that was not the case, the population of the desolated

villages looked for new life opportunities in the nearest oppida. It was no different further west from us either. The political geographical region that we call Western Median Europe (*Horváth Cs. P.* 2021), that in our view integrated into the flow area of the river Rhine (*Horváth Cs. P.* 2022), and from the Early Middle Ages (843) essentially until the era of Metternich's spatial organization (1815), it remained a permanent war zone, yet it never became depopulated. On the contrary, in the most militant age, during the period of the Hundred Years' War and the Duchy of Burgundy functioned as the economic center of Europe. Reconstruction following the acts of war was also perpetual. The region of Northern Italy exhibits similarities to this phenomenon. In Hungary during military operations the population fled to protected sites but returned; the medieval settlement of Felkeszi next to Buda was also populated until the period of the restarting Ottoman-Habsburg wars in 1686 (*Siklósi Gy.* 2001), and then at the very end of the 17th century – similarly to villages around Buda and in Transdanubia – was repopulated with German settlers. In the Carpathian Basin, the population living along the state borders of the two warring parties did not primarily leave their land because of violence, oppression, or specific combat events, but also due to the burden of double taxation, as analyzed by *F. Szakály* (1981). In significant areas of the Carpathian Basin, the demographic collapse was a consequence of the various effects of the Ottoman–Habsburg wars between 1686 and 1718, as well as the Thököly and Rákóczi uprisings that were intertwined with them (*Wellmanni I.* 1980).

Thus, in themselves, neither the plague epidemics, nor military conflicts contributed to the process of desolation. The encyclopedia entry also mentions a “primeval-like” state, however this should only be accepted with certain conditions: after depopulation, the sites that become ‘puszta’ first always become a deteriorated cultural landscape; it takes a very long time for nature to reclaim them in such a way that they nearly merge back into their surroundings, becoming almost unrecognizable.

At the same time, the entry of the *Hungarian Encyclopedia of Ethnography* also does not take into consideration the differentiation of the concept of desolation. On the one hand, we have to distinguish two forms of desolation: the kind when the settlement is permanently abandoned, and the kind which it is repopulated (*Temporale Wüstlegungen*). Following *H. Pohlendt* (1950) and *W. Abel* (1967) we can call the first absolute, the second relative desolation, becoming ‘puszta’. We should also differentiate partial and complete desolation, since “under the term settlement we understand both a place of living and an economic space, therefore under ‘puszta’ we understand a consistently destroyed settlement, including both its components” (*Schurlau, K.* 1933. pp. 4–5). *I. Tringli* (2022) calls the abandonment of the village's inner area internal desolation and refers to the abandonment of the outlying plots as external

desolation. So, if only the populated area is destroyed, but the outer parts are cultivated by others – e.g. the inhabitants of the neighboring village; or vice versa, the inhabited parts are preserved, but they gave up the outside area because the settlement gained another function (e.g. it became a mining settlement) we can talk about partial desolation. The plot system was formed in the 13th century, a period way before the great desolation of villages (Juhász L. 1936; Szabó I. 1969). In legal terminology that is exactly why desolated villages and desolated plots were differentiated (*Flurwüstung*).

If we overview the different meanings of ‘puszta’ in Hungarian dictionaries, we meet with one common feature, meaning in each of them: they express absence, to be more exact the absence of a thing connected to human activity that was previously present in a given space, but later temporarily or permanently ceased. To put it more simply: the cessation of human, social activities (such as settlement, lifestyle, economic activities, etc.). This is also represented by the our expressions with the descriptor or prefix ‘puszta,’ as well as terms meaning ‘site’ e.g., ‘puszta house,’ ‘puszta plot,’ ‘puszta mine,’ ‘puszta church’ etc.) (TESz 1976; ÉSz 2014; EMSzT 2000; Schurlau, K. 1933; Guyan, W. U. 1946; Török K. 1981; Szabadfalvi J. 1981). In German lexicography, the Hungarian expression ‘puszta’ can be equated with the word *Wüstung* essentially carrying the same meaning (WLG 1970; D-W 1987). The term defines the elements of space becoming *puszta* as “abandoned” or “depopulated place” (*die angegangenen Orten*). These sources also inform us about German academic debates on the subject of desolation, which primarily analyze the consequences of what we above referred to as partial factors. *If we take the above as a basis and discuss the process during which this kind of depopulation or the cessation of economic activity becomes widespread within a specific geographic area, and can be demonstrably and evidentially verified, we refer to it as the process of desolation, or more briefly, desolation (becoming puszta)*. This concept thus has no temporal limits, even though various disciplines specifically associate its meaning with the Late Middle Ages. A historical phenomenon, however, can, of course, appear in other periods as well, albeit in different ways and under different circumstances. For example, Otto Schlüter identified the second half of the 19th century’s industrialization wave, in addition to the Late Middle Ages, as another major period of desolation (Schurlau, K. 1933).

Through the research and interpretation of desolation, it becomes evident that Hungarian scientific thinking essentially followed German examples (Mielke, R. 1907; Kötzschke, R. 1953; Bader, K. S. 1957). Similarly to the groundbreaking work of the previously quoted Hungarian historians and geographers, the local historical literature of the various German provinces, ethnographic, and regional areas expanded significantly from the mid-19th century onwards. During this period, researchers began identifying settlements

that had become *puszta* based on historical source research (documentary research methods) and the study of historical place names (onomastics). From these, without claiming to be exclusive, we mention the literature and databases regarding the territories of Altmark (Zahn, W. 1909), East Prussia (Albin, G. 1910), Rhenish Hesse (Brilmayer, K. J. 1905), the regions of Friesenfeld and Hassegau (Gössler, H. 1875, 1878), Northern Thuringia (Hertel, G. 1899; Schlüter, O. 1903), Thuringia (Warneburg, A. 1884), Anhalt (Hey, G. – Schulze, K. 1905), the Harz Mountains region, including the counties of Stolberg-Stolberg, Stolberg-Roßla, and Hohnstein (Meyer, K. 1871), as well as the Vienna Woods and the Vienna Basin (Grund, A. 1901).

After the inventory and comparative analysis of archival sources and historical place names (primarily field names) (Beschorner, H. 1909), the results of archaeology represent the most important source base. In terms of archeological methods – combined with the classic excavation technique – W. Lorch had a pioneering role, as he standardized the use of phosphate analysis during the excavation of abandoned settlements, as “every human, animal and plant lifeform contains phosphate compounds” (1939 p. 9.). Based on his observations, the reconstruction is the most successful, if they kept multiple animals or manured the farmland, as in such cases the phosphor concentration in a specific territory is higher. Starting from the middle of the 20th century, aerial archaeology gained increasing prominence, with the British being the first to adopt it (Dyer, Ch. 1998; Beresford, M. W.–Sinclair St Joseph, J. K. 1958). It is a general observation that former human settlements, just like previously cultivated and then abandoned cleared lands in hilly and mountainous areas, can be reconstructed using aerial photographs (Nováki Gy. 1975–1977, 1984–1985, 1990). If we are being vigilant, in some cases we can perceive today already uninhabited or abandoned sites even with the naked eye.

In the topic of late medieval settlement desolation, our Hungarian historiographic point of departure is the study of I. Szabó (1938), the findings of which served as a benchmark for researchers of later periods. In this work he makes two main statements: the first is that in the Late Middle Ages almost half of the serf plots were vacant, abandoned; the second is that – due to various reasons, already mentioned in the above quoted definitions – even the population of the inhabited plots perished. At the same time, he draws attention to the not negligible circumstance that the large-scale destruction of villages and serf plots is not related to the Turkish wars, as previously others, like Gy. Szekfű thought (“There is no thousand-year-old *puszta* in the Great Hungarian Plain, it was only the Turkish conquest that turned the region into a *puszta*, with its *puszta*-like characteristics first appearing in the XVI. century.” [1935. p. 397]), on the contrary, it came about over the preceding centuries. In his doctoral dissertation, M. M. Nagy already highlighted this (2014), stating that desolation also had a

crucial role in military historical geography, particularly in relation to the contemporary methods of the art of warfare (Perjés G. 1961–1962). In this way, the Ottoman era is one of our most intensive landscape-shaping periods, the military historical geographical interpretation of which was also published by M. M. Nagy (2007), including an overview of the relevant literature. Similarly, already before the Thirty Years' War, desolation also took place in German territories (Lütge, F. 1963; Beschorner, H. 1909), which most researchers, following O. Schlüter (1903), place between 1350 and 1550 (at the same time, including the period of the German Peasants' War following the Reformation [1524–1525], which was likewise marked by significant destruction and population decline). With this notion, supported by charter sources, Szabó came up with a completely innovative concept of demography and settlement history. He demonstrates that not even the pre-Mohács Délvidék (in southern region of the Kingdom of Hungary) presents a significantly more desolate appearance during this period than other parts of the country. The 15th-century examples of charters already show that we are dealing with a true system of empty, abandoned serf plots; in this century, more than 50% of the serf plots stood empty and deserted. Szabó assigns an even greater role to particular factors, to the local characteristics of desolation, for example various forms of oppression (Brunner, O. 1943; Tringli I. 2022), famines, pandemics, natural disasters, etc. Szabó's oversimplified conclusion – as it was also demonstrated by T. Neumann (2003) – was that desolation was accompanied by a demographic catastrophe, meaning that alongside the destruction of plots and villages, he diagnosed the decline of the population as well. The *pusztas* (*deserta*) were not necessarily actually abandoned, rather, it was that there was no tax-paying serf on the given plot (*sessio*). Instead, a landless peasant (cottar) typically occupied its internal area, usually practicing some craft or working as a shepherd, while the outer area could be leased by someone else for a rental fee. The Polish W. Rusiński calls these pseudo-*pusztas* (*Scheinwüstungen*) (1962).

At the same time, today we already know that the main reason for the formation of the widespread *puszta* areas is as follows: *the population living in scattered villages moved toward larger settlements, abandoning their previous way of life and seeking new, more organized, and innovative forms of farming and livelihood*. Due to this, desolation simultaneously resulted in internal migration. The 14th and 15th centuries were the golden age of *market town development* (Bácskai V. 1965; Zoltán Z. 1980; Fügedi E. 1981, 1992), similarly to other territories of Europe, as it was pointed out by H. Mortensen (1958). *This way, market towns became the major relic communities of the population from the decaying villages* (Rácz L. 2008; Máté G. 2019). Not least, the defense of larger settlements and the mitigation of damage after natural disasters were also simpler (Lütge, F. 1963) than in case of smaller settlements (*Sichenheitstheorie*).

Szabó further demonstrated that the individual tax burden of an average citizen of a market town was significantly lower than of someone living in a serf village: the residents of the *oppida* were only bound to their lord by rent and census, whereas those living in the village also owed direct servitude to their landlords, thus reminding them of their servile condition. There were nearly 1000 oppida in the Kingdom of Hungary in the 14th century, so projected to the number of villages, approximately one market town corresponded to every ten peasant villages. The oppida, as agricultural hubs – depending on the natural conditions of the Carpathian Basin – primarily engaged in viticulture (Makkai L. 1957) and cattle breeding. The spread of modern two- and three-field crop rotation can also be dated to the 15th century; from this time onward, grain also appears as an important public and commercial commodity (Belényesy M. 1954). Naturally, the migration of the population of serf villages to the civitates and, to a greater extent, the market towns, lead to significant social conflicts: the most affected party of this movement was the lower nobility. Either because serfs, exercising their right to free movement, settled in the villages of large landowners, as these could offer them substantial incentives for their work – thereby also legally binding them (Caro, G. M. 1907) – or because they migrated to the oppida that were also in the hands of large landowners and *provided the bulk of the country's economic productivity*. Desolation – as demonstrated by F. Maksay (1971) – did not take place uniformly in time and space across the Carpathian Basin. The concentration of *puszta* villages was more pronounced in earlier settlement areas than in newly populated regions: the process of desolation occurred simultaneously with the settlement of mountainous areas.

In this sense, settlement desolation is a process, in the course of which the dense settlement network thins out, while at the same time settlements become increasingly larger, and the outskirts of the expanded settlements (larger serf villages, market towns) develop from the territory of the former villages, which transformed into puszta. This is exemplified by the market towns of the Hungarian Great Plain, which possess large outskirts (Bellon T. 2000). In international academic literature, this phenomenon is called synoecism, or *Siedlungsballung* in German (Lampe, J. 1916; Fröhlich, K. 1919; Weber, D. 1928; Abel, W. 1961; Rusiński, W. 1962). This sort of desolation process can be attributed to multiple causes, beyond the – essentially partial – reasons listed in the *Hungarian Encyclopedia of Ethnography*, we should first and foremost consider economic and social historical phenomena (Schurlau, K. 1933). Specifically, the fact that the population no longer seeks to make a living from agricultural production, due to its insufficient income-generating capacity and vulnerability to natural disasters, but instead sells their skills and labor on the labor market of larger settlements (Abel, W. 1967), since “economic activity involves measures that align with meeting human needs” (Abel, W. 1961. p. 47),

and “a [larger] village must have two bakers, two butchers and a blacksmith, and a settlement should have more than a dozen households” (Abel, W. 1976. p. 12). This formula became one of the cornerstones of western social development, and this way it is connected to the late medieval agricultural crisis (Berlász J. 1940; Lütge, F. 1963; Fekete L. 1986; Szántó R. 2005; Schenk, W. 2011). As a result of desolation, by the end of the Middle Ages a completely new settlement structure developed (Bader, K. S. 1957), which in Germany almost entirely, in Hungary partially corresponds to W. Christaller’s settlement geography model, emphasizing functionality (1968; Kubinyi A. 1971).

We can also encounter similar phenomena to the late medieval desolation during the course of later centuries. Researchers attribute the causes of 19th-20th century desolation to industrialization, as well as – primarily in the territories of Eastern Median Europe – to impoverishment (*pauperism*) (Abel, W. 1976), as a result of which the population of villages, after the agricultural function of their settlement partially or entirely ceased, sought livelihoods in nearby industrial towns. We can also include in this category those settlements and sites which to a lesser extent due to mining, but primarily because of the construction of various waterworks became *puszta* (not in the sense of the “Great Plain *puszta*”, but in the sense of “abandoned settlement”). Mementoes of this are the church towers emerging from the artificially created reservoirs in Transylvania and in Upper Hungary.

3. CONTEMPORARY TENDENCIES OF DESOLATION – A FUNCTIONAL PERSPECTIVE

Nowadays the phenomenon of desolation – in the above-defined sense, the process of becoming a *puszta* – can be viewed in the context of settlement functions and the system of flow areas. Our point of departure is the realization that *a settlement which has no function in economic and social systems, sooner or later ceases to exist in the modern world*. For understanding this process sociology, population and social geography, economics, and many other disciplines provide perspectives and information. We now wish to present just a few aspects that are visible and perceptible in various ways.

As a result of the unique and tragic development of the Hungarian state space, our homeland is in every respect a monocentric country, the central function of Budapest is, on the one hand, inescapable, and on the other, it leaves its mark on the entire settlement structure of Hungary. This is further burdened by the historical legacy, according to which the Hungarian elite of all times – entirely contrary to the principle of *subsidiarity* – has been committed to *efforts of centralization*. In the last thirty years the capital, with its enormously swollen agglomeration, has encompassed a quarter of the country’s population, and exerts an extraordinary population-drawing force on other, mostly disadvantaged

regions of the country. This, from every perspective (industrial, economic, political and cultural) central function is represented by the national railway network, as well as by the highway network, which runs essentially in parallel with the railway lines. These routes construct flow spaces, which divide the territory of Hungary into central and peripheral regions, and along these lines the majority of the country's economic performance is integrated: they pass through the larger, multifunctional settlements (county seats and small towns) and their catchment areas, providing connections to Budapest. More than half of the country's population lives in the capital, its agglomeration, and along the aforementioned flow spaces (*Enyedi Gy.–Horváth Gy.* 2002).

The other half of the nation's population lives in the disadvantaged, underdeveloped parts of the country. In 2022, out of the 3157 Hungarian settlements with their own local government 1788 had a population fewer than 1000 people. A significant portion of these developed from former manorial estates and were characterized by agricultural activity. Due to their inability to compete with Western agricultural techniques and the neglect of adapting to the cooperative model, they lost their agricultural function. Subsequently, job and living opportunities have significantly decreased in these regions, and in our days providing aid for them has become a considerable expense in the public budget (*Pál V. et al.* 2021). This process is further intensified by the large estate system, which has taken root in the course of modern Hungarian history and is inherently interested in the intensive production of grain for export. As a result, the newer generations were/are seeking their livelihood elsewhere, first in the surrounding larger towns, and later moving towards the capital or abroad, therefore these villages show aging tendencies in a demographic sense as well. Among other things, this is also evidenced by the fact that in two thirds of Hungarian settlements, no new houses have been built (*Futó P.* 2023). This is well illustrated by the 2023 population change map of the Hungarian Central Statistical Office (<https://www.ksh.hu/teruleti-adatok>, last access: 06.30.2024). On the map it is clearly visible that the most affected are the predominantly small-village counties of the South Transdanubian region (primarily Somogy and Zala), as well as the southern areas of the Great Plain (especially Békés County). At the same time, it must be noted that population decline, so the difference between natural births and deaths, can be detected in the entire country, only the extent of this varies by region.

It is also worth paying attention to the correlation that the regions located on the Great Plain, which are highly affected by the demographic crisis, are also the most exposed to the consequences of climate change. The impact of global warming in the Carpathian Basin is not primarily manifested in temperature changes, but rather in a decrease in the amount of annual precipitation, particularly during the vegetation period (*Rácz L.* 2013). One of the main

political, economic and environmental challenges of the future will be the restoration of the water management in the Carpathian Basin (Timár, G.–Jakab, G.–Székely, B. 2024), which will not be possible without the aid of neighboring nations. We can also assume that there are ethnic reasons behind the relatively low population decline in the northeastern part of the country.

In connection with contemporary desolation, we can draw the following conclusions: 1. Nowadays, desolation tendencies are prevailing in the Carpathian Basin. This is primarily apparent in the decaying small villages; however, population decline is generally characteristic of the whole country, the only exception being the agglomeration around Budapest, in Pest County. 2. If we perceive development in terms of urbanization (Beluszky P. 2001), then the desolation of the Carpathian Basin follows global trends, as an increasingly larger proportion of the Earth's population becomes city dwellers. 3. The desolation trends of today differ from the widespread village and plot abandonment experienced in the territory of the medieval Hungarian great power in that, in the present, it is not only the settlement structure that is transforming, but this process is also accompanied by a demographic crisis. 4. At the same time, a parallel can be drawn with the desolation tendencies of the late 15th and early 16th centuries, in that the moveable and real estate assets of areas which become desolate or are on the verge of desolation, are occupied en masse by incoming population elements of lower cultural development, who consume the resources and then move on.

4. SUMMARY

Based on the outline provided by my study and the conclusions drawn with the help of international academic literature, we can formulate three theses regarding the question of desolation in the Carpathian Basin:

- I. (*definition*) If we are discussing the process in which depopulation and the cessation of economic activity in a certain geographic area demonstrably become widespread, and this is verifiable with sources, we talk about desolation process, or more briefly, desolation (becoming a *puszta*).
- II. (*causes and conclusions*) This desolation process can be attributed to multiple causes. Beyond the – essentially partial – reasons listed in the *Hungarian Encyclopedia of Ethnography*, we should primarily consider economic and social historical phenomena. Particularly noteworthy is the context of settlement functions and the system of flow areas, as well as the issues surrounding modernization tendencies and settlement functions.
- III. (*current challenges*) The desolation tendencies of our days follow global trends. A settlement that has no function within economic and social

systems ceases to exist in the increasingly modern world. The current processes of settlement geography show similarities to late medieval desolation tendencies. The causes – though not in all cases – can vary; however, the outcome of the process, particularly in terms of the settlement system, exhibits a high degree of convergence.

LITERATURE

- ABEL, W. 1961: Verdorfung und Gutsbildung in Deutschland zu Beginn der Neuzeit. – Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 9. pp. 39–48.
- ABEL, W. 1967: Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. (Deutsche Agrargeschichte 2.) – Eugen Ulmer Verlag, Stuttgart. 361 p.
- ABEL, W. 1976: Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters. (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 1.) – Gustav Fischer Verlag, Stuttgart. 186 p.
- ALBIN, G. 1910: Zur Geschichte des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältniss in Ostpreusien von der Gründung des Ordenstaates bis zur Steinischen Reform. – Verlag von Druncker und Humblot, Leipzig. 192 p. + 7 maps.
- ANDORKA R. 1985: Az európai nagy pestisjárványok. – Történeti Demográfiai Füzetek 2. 70 p.
- ANDORKA R. 1988: A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. – Történeti Demográfiai Füzetek 4. 73 p.
- BÁCSKAI V. 1965: Magyar mezővárosok a XV. században. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, Új sorozat 137.) – Akadémiai Kiadó, Budapest. 142 p. + 1 map.
- BADER, K. S. 1957: Das mittelalterliche Dorf als Friedens- und Rechtsbereich. (Studien zur Rechtgeschichte des mittelalterlichen Dorfes 1.) – Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar, 284 p.
- BARTH, H. 1949: Die Wüstungen der Landreise Greiz und Schleiz. (Beiträge zur mittelalterlichen, neueren und allgemeinen Geschichte 24.) – Verlag Gustav Fuschler, Jena. 78 p.
- BÁRTH J. 1980: Középkori falupusztásodás. – In: ORTUTAY Gy. (ed.-in-chief): Magyar néprajzi lexikon III. Akadémiai Kiadó, Budapest. p. 319.
- BÁRTH J. 1981: Pusztásodás. – In: ORTUTAY Gy. (ed.-in-chief): Magyar néprajzi lexikon IV. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 281–282.
- BELÉNYESY M. 1954: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. – Ethnographia 65. pp. 387–415.
- BELLON T. 2000: A pusztásodás és az árutermelő állattartás összefüggései az alföldi mezővárosokban. – In: FRISNYÁK S. (szerk.): Pótfüzet az *Alföld*

- történeti földrajza* című konferenciakötetbe. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 3–11.
- BELUSZKY P. 2001: A Nagyalföld történeti földrajza. (Dialóg Campus Szakkönyvek. Dialóg Campus Tankönyvek.) – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 274 p.
- BERESFORD, M. W. – SINCLAIR ST JOSEPH, J. K. 1958: *Medieval England, An Aerial Survey.* – Cambridge University Press, Cambridge. 257 p.
- BERLÁSZ J. 1940: A mezőgazdaság állapota. – In: DOMANOVSKY S. (ed.): *Magyar művelődéstörténet III. Magyar Történelmi Társulat, [Budapest].* pp. 159–185.
- BESCHORNER, H. 1909: Über den Wiederaufbau der meisten im dreißigjährigen Kriege zerstörten Dörfer, Ein Beitrag zur Geschichte der Wüstungen in Deutschland. – In: LAMPRECHT, K. (ed.): *Studium Lipsiense.* – Weidmannsche Buchhandlung, Berlin. pp. 73–88.
- BLAZOVICH L. 1986: A Körös–Tisza–Maros köz középkori településrendje. – Békés és Csongrád Megye Tanácsa, Békéscsaba–Szeged. 207 p. + 9 maps.
- BLAZOVICH L. 1996: A Körös–Tisza–Maros-köz települése a középkorban. (Délalföldi Évszázadok [1].) – Csongrád Megyei Levéltár, Szeged. 335 p. + 1 map.
- BRILMAYER, K. J. 1905: *Rheinhessen in Vergangenheit und Gegenwart.* – Verlag von Emil Roth, Gießen. 513 p. + 1 map.
- BRUNNER, O. 1943: *Land und Herrschaft, Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter.* – Rudolph Rohrer Verlag, Brunn–München–Wien. 526 p.
- CARO, G. M. 1907: Probleme der deutschen Agrargeschichte. – *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 5. pp. 433–457.
- CHRISTALLER, W. 1968: *Die zentrale Orte in Süddeutschland, Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen.* – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. 331 p.
- CSÁNKI D. 1891–1941 (ed.): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* IV + I. vols. – Emich Gusztáv, Pest [Budapest]. I. vol.: 788 p., II. vol.: 860 p., III. vol.: 696 p., IV. vol.: 415 p., V. vol.: 969 p.
- D-W. 1987: LESER, H. et al. (eds.): *DIERCKE-Wörterbuch der Geographie II.* – Westermann Verlag, Braunschweig. 421 p.
- DYER, Ch. 1998: *The Lost Villages of England, 1594–1998.* – In: BERESFORD, M.: *The Lost Villages of England.* WBC Limited, Bridgend. pp. XII–XXVIII.
- EMSzT 2000: SZABÓ T. Attila (ed.-in-chief): *Erdélyi magyar szótörténeti tár X.* – Akaprint, Budapest. 1092 p.

- ENGEL P. 1997: Az Anjou- és Zsigmond-kori Magyarország történeti demográfiájának problémái. – In: KOVACSICS J. (ed.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995), Millecentenáriumi előadások. Központi Statisztikai Hivatal – Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottsága és Történeti Demográfiai Albizottsága, Budapest. pp. 111–116.
- ENYEDI Gy. – HORVÁTH Gy. (eds.) 2002: Táj, település, régió. (Magyar Tudománytár 2.) – MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó, Budapest. 511 p.
- ÉSZ 2014: PUSZTAI Ferenc (ed.-in-chief): Magyar értelmező kéziszótár. – Budapest, Akadémiai Kiadó. XXIV + 1507 p.
- FEKETE L. 1986: A kelet-nyugati kereskedelem struktúrája Európa északi felén a 14. század utolsó évtizedeiben. – Történelmi Szemle 29. pp. 461–480.
- FRÖHLICH, K. 1919: Städte und Wüstungen. – Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 15. pp. 546–558.
- FUTÓ P. 2023: Így élünk 2023-ban Magyarországon. Tíz látványos ábra a hazai lakásállományról. Portfolio, 2023. október 5. <https://www.portfolio.hu/ingatlan/20231005/igy-elunk-2023-ban-magyarorszagon-tiz-latvanyos-abra-a-hazai-lakasallomanyrol-643835> (last access: 2024. június 30.)
- FÜGEDI E. 1981: Mezővárosok kialakulása a XIV. században. – In: FÜGEDI E.: Kolduló barátok, polgárok, nemesek, Tanulmányok a magyar középkorról. Magvető Könyvkiadó, Budapest. pp. 336–386.
- FÜGEDI E. 1992: A középkori Magyarország történeti demográfiája. – A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének Demográfiai Füzetek 10. pp. 7–60.
- GÖSSLER, H. 1875: Die Wüstungen des Friesenfeldes und Hassegaues. – Zeitschrift des Harz-Vereines für Geschichte und Alterthumskunde 8. pp. 335–424.
- GÖSSLER, H. 1878: Die Wüstungen des Friesenfeldes und Hassegaues, Ein Nachtrag zur Zeitschrift des Harzvereines, Jahrg. 1875, S. 334–424. – Zeitschrift des Harz-Vereines für Geschichte und Alterthumskunde 11. pp. 119–231.
- GUYAN, W. U. 1946: Die mittelalterlichen Wüstungen als archäogeschichtliches und geographisches Problem dargelegt an einigen Beispielen aus dem Kanton Schaffhausen. – Zeitschrift für Schweizerische Geschichte 26. pp. 433–478.
- GYÖRFFY Gy. 1963–1998 (ed.): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest. I. vol.: 907 p. + 15 maps, II. vol.: 646 p. + 7 maps, III. vol.: 568 p. + 9 maps, IV. vol.: 714 p. + 6 maps.
- HERTEL, G. 1899: Die Wüstungen in Nordthüringgau (in der Kreisen Magdeburg, Wolmirstadt, Neuhaldesleben, Oschersleben, Wanzleben, Calbe und der

- Grafschaft Mühligen). (Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete 38.) – Druck und Verlag von Otto Handel, Halle an der Seele. XXXIV + 559 p.
- HEY, G. – SCHULZE, K. 1905: Die Siedlungen in Anhalt. Ortschaften und Wüstungen mit Erklärung ihrer Namen. – Verlag der Buchhandlung des Weisenhauses, Halle an der Seele. 192 p.
- HORVÁTH Cs. P. 2021: Köztes-Európa nyugaton? Vázlat és történeti áttekintés Nyugati Köztes-Európa fogalmának értelmezéséhez. – Történeti Földrajzi Közlemények 9. 3. pp. 44–59.
- HORVÁTH Cs. P. 2022: Korológiai jegyzet a Kárpát-medencei reformáció kérdéséhez, A hazai úthálózat kialakulása és fejlődése 1610-ig. – Történeti Földrajzi Közlemények 10. 1–2. pp. 143–163.
- GRUND, A. 1901: Die Veränderungen der Topographie im Wiener Walde und Wiener Becken. (Geographische Abhandlungen 8/1.) – B. G. Teubner, Leipzig. 239 p.
- JAKÓ Zs. 1945: Az elpusztult települések kutatása. (Erdélyi Tudományos Füzetek 194.) – Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. 18 p.
- JUHÁSZ L. 1936: A porta története 1526–1648. – Századok 70. pp. 497–578.
- KÖTZSCHKE, R. 1953: Salhof und Siedelhof im älteren deutschen Agrarwesen. (Berichte über die Verhandlungen der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig 100/5.) – Akademie-Verlag, Berlin. 108 p.
- KUBINYI A. 1971: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. – Településtudományi Közlemények 23. pp. 58–78.
- LAMPE, J. 1916: Die Wüstungen der Provinz Westfalen, Einleitung: Die Rechtsgeschichte der wüsten Marken. (Veröffentlichungen des Historischen Kommission für die Provinz Westfalen 15.) – Aschendorff, Münster. XXIV + 122 p.
- LORCH, W. 1939: Methodische Untersuchungen zur Wüstungsforschung. – Fischer, Jena. 91 p. + 8 boards.
- LÜTGE, F. 1963: Das 14./15. Jahrhundert in der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. – In: LÜTGE, F.: Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Gesammelte Abhandlungen. (Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 5.) Gustav Fischer Verlag, Stuttgart. pp. 281–335.
- MAKKAI L. 1957: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései, A „telkes” és „kertes” földhasználat a XIII–XV. században. – In: BODOR A. et al. (eds.): Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Tudományos Könyvkiadó, Budapest. pp. 463–478.
- MAKSAY F. 1971: A magyar falu középkori településrendje. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 237 p. + 1 map.

- MÁTÉ G. 2019: A hódoltsági puszták kialakulása és a pusztásodás jelentősége Dél-Magyarországon. – *Hungarológiai Közlemények* 1. pp. 25–44.
- MEYER, K. 1871: Die Wüstungen der Graffschaft Stolberg-Stolberg, Stolberg-Roßla und der Stammgraftchaft Hohnstein. – *Zeitschrift des Harz-Vereins für Geschichte und Alterthumskunde* 4. pp. 249–290.
- MIELKE, R. 1907: Das deutsche Dorf. (Aus Natur- und Geisteswelt, Sammlung wissenschaftlich-gemeinverständlicher Darstellungen 192.) – B. G. Teubner, Leipzig. 132 p.
- MILLEKER R. 1934: A puszták. – *Földrajzi Közlemények* 44. p. 414.
- MORTENSEN, H. 1958: Die mittelalterliche deutsche Kulturlandschaft und ihr Verhältnis zur Gegenwart. – *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 54. pp. 17–36.
- NAGY M. M. 2007: Akciórádiusz és magyar táj. – *Aetas* 22. 4. pp. 97–115.
- NAGY M. M. 2014: Magyarország hadtörténeti földrajza, A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai. – Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskola, Pécs. 292 p.
- NEUMANN T. 2003: Telekpusztásodás a késő középkori Magyarországon. – *Századok* 137. pp. 849–884.
- NOVÁKI Gy. 1975–1977: Régi szántóföldek nyomai a Börzsönyben. – *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*. pp. 53–79.
- NOVÁKI Gy. 1984–1985: Szántóföldek maradványai a XIV–XVI. századból a sümeg–sarvalyi erdőben. – *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*. pp. 19–32.
- NOVÁKI Gy. 1990: A középkori Szentmihály falu földvére és szántóföldjei. – *Zalai Múzeum* 2. pp. 209–217.
- ORTVAY T. 1891–1892 (ed.): Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve [Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV, e tabulis rationes collectorum pontificorum a. 1281–1375 referentibus eruta digesta illustrata] I–II. – Franklin Társulat, Budapest. I. vol.: VIII + 494 p., II. vol.: IX–XLIV + 494–1025 p.
- ÓRI P. 2005: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. – *Történeti Demográfiai Évkönyv* 6. pp. 115–162.
- PÁL V. et al. 2021: Az életkörülmények és életminőség emberi oldala. – In: KOCSIS K. (ed.): Magyarország nemzeti atlasza – Társadalom. Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet, Budapest. 196 p.
- PERJÉS G. 1961–1962: A „metodizmus” és a Zrínyi–Montecuccoli vita I–II. – *Századok* 95. pp. 507–535, 96. pp. 25–45.
- POHLENDT, H. 1950: Die Verbreitung der mittelalterlichen Wüstungen in Deutschland. (Göttinger geographische Abhandlungen 3.) – Selbstverlag des Geographischen Institut der Universität Göttingen, Göttingen. 86 p.

- RÁCZ L. 2008: Magyarország környezettörténete az újkorig. (Természettörténelem 1.) – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 261 p.
- RÁCZ L. 2013: Létezik-e jelenkori globális felmelegedés? Avagy kései reflexiók egy tudományos hitvitáról. – Korall 53. pp. 118–132.
- RUSIŃSKY, W. 1962: Wüstungen, Ein Agrarproblem des feudalen Europas. – Acta Polonica Historica 5. pp. 48–78.
- SCHENK, W. 2011: Historische Geographie. (Geowissen kompakt.) – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. 134 p.
- SCHLÜTER, O. 1903: Die Siedlungen im nordöstlichen Thüringen. – Verlagsbuchhandlung von Hermann Costenoble, Berlin. 453 p.
- SCHURLAU, K. 1933: Beiträge zur geographischen Betrachtung der Wüstungen. (Badische Geographische Abhandlungen 10.) – Selbstverlag der Geographischen Institute der Universitäten Freiburg i. Br. und Heidelberg, Freiburg in Brisgau. III + 46 p.
- SIKLÓSI Gy. 2001: A honfoglaláskori és középkori Budakeszi a török hódoltság végéig. – In: KÖRÖSINÉ MERKL H. (ed.): Budakeszi évszázadai. Budakeszi. pp. 62–83.
- SZABADFALVI J. 1981: puszta. – In: ORTUTAY Gy. (ed.-in-chief): Magyar néprajzi lexikon IV. Budapest, Akadémiai Kiadó. p. 279.
- SZABÓ I. 1938: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. – Századok 72. pp. 10–59.
- SZABÓ I. 1948: A parasztság rétegei a középkor végén. – In: SZABÓ I.: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. (A Történettudományi Intézet Kiadványai 2.) Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 5–30.
- SZABÓ I. 1963: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. – In: KOVACSICS J. (ed.): Magyarország történeti demográfiája, Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó, Budapest. pp. 63–113.
- SZABÓ I. 1966: A falurendszer kialakulása Magyarországon X–XV. század. (A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának Kiadványai.) – Budapest, Akadémiai Kiadó. 215 p.
- SZABÓ I. 1969: A középkori magyar falu. – Budapest, Akadémiai Kiadó. 251 p.
- SZAKÁLY F. 1981: Magyar adóztatás a török hódoltságban. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 485 p.
- SZÁNTÓ R. 2005: Természeti katasztrófa és éhínség 1315–1317-ben. – Világtörténet 27. 1. pp. 50–64.
- SZEKFŰ Gy. 1937: Magyar történet III. – Budapest. 635 p.
- TESZ 1976: BENKŐ Lóránt (ed.-in-chief): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. – Budapest, Akadémiai Kiadó. 1230 p.

- TIMÁR, G. – JAKAB, G. – SZÉKELY, B. 2024: A Step from Vulnerability to Resilience, Restoring the Landscape Water-Storage Capacity of the Great Hungarian Plain – An Assessment and a Proposal. – *Land* 13. 2., 146. <https://doi.org/10.3390/land13020146>
- TÓTH J. 2010: Településföldrajz. – In: TÓTH J. (ed.-in-chief): Világföldrajz. (Akadémiai Kézikönyvek.) Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 323–357.
- TÖRÖK K. 1981: pusztatelek. – In: ORTUTAY Gy. (ed-in-chief): Magyar néprajzi lexikon IV. Budapest, Akadémiai Kiadó. p. 282.
- TRINGLI I. 2022: Hatalmaskodások a középkori Magyarországon. (Magyar Történelmi Emlékek [Monumenta Hungariae Historica], Értekezések [Dissertationes]). – ELKH BTK Történettudományi Intézet, Budapest. 643 p.
- VEKERDI L. 2009: GAZDA István (ed.): Magyarországi és erdélyi pestisjárványok a XVIII. században, Járványtörténeti bibliográfiai függelékkel. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 81.) – Magyar Tudománytörténeti Intézet – Magyar Orvostörténeti Társulat, Budapest. 94 p. + 12 maps.
- WARNEBURG, A. 1884: Die Namen der Ortschaften und Wüstungen Thüringens. (Mitteldeutsche Forschungen. Sonderreihe, Quellen und Darstellungen in Nachdrucken 2.) – Böhlau Verlag, Köln–Wien. 215 p. + 1 map.
- WEBER, D. 1928: Die Wüstungen in Württemberg, Ein Beitrag zur historischen Siedlungs- und Wirtschaftsgeographie von Württemberg. – Stuttgart. VIII + 225 p. + 6 boards.
- WELLMANN I. 1980: A népesség sorsa a szabadságharc idején. – In: KÖPECZI B. – HOPP L. – R. VÁRKONYI Á. (eds.): Rákóczi-tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 33–58.
- WLG 1970: TIETZE, W. (ed.): Westermann Lexikon der Geographie IV. – Georg Westermann Verlag, Braunschweig. 1096 p.
- ZAHN, W. 1909: Die Wüstungen der Altmark. (Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete 43.) – Druck und Verlag Otto Hendel, Halle an der See. XXIX + 499 p.
- ZOLTÁN Z. 1980: Az alföldi mezőváros-probléma – strukturális és rendszerszintű megközelítésben. – Alföldi Tanulmányok 4. pp. 123–144.

IZRAELITÁK A POMÁZI JÁRÁSBAN A DUALIZMUS KORÁBAN

LEBA JÓZSEF

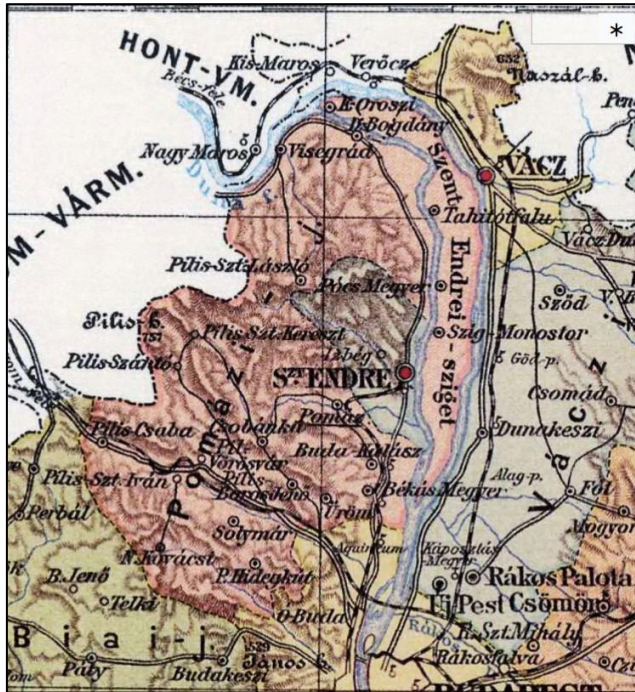
ISRAELITES IN THE POMAZ DISTRICT IN THE AGE OF DUALISM

The Pomaz district included the northern part of the Transdanubian part of the Pest-Pilis-Solt-Kiskun County, covering an area of 448 square kilometers. A decisive percentage of its territory was made up of the Pilis Mountains, but Szentendre Island also belonged to it. It included a total of 21 settlements, with a population of 38. 831 according to the 1910 census. Administratively, it bordered Hont and Esztergom counties in the northwest. It was mentioned under several names, it was mentioned as Pilisi upper district, Pomázi district and Szentendre district. All three names are correct, but the last one is misleading. Even though Szentendre was located in the territory of the district, it did not belong to it, as a town with an organized council, it was independent from it. Even in the nineteenth century, agriculture was the main source of livelihood on its territory, and shipping and fishing along the Danube. The most typical fruit of the region was the grape. However, the previous production structure was permanently swept away by the phylloxera that appeared in the 1870s. Then, at the beginning of the twentieth century hiking and tourism in Szentendre and its surroundings began to develop and develop significantly. Holiday homes were already built on Szentendre Island at that time, and the HÉV train, which had been running since 1888, transported passengers from Budapest and its ever-growing agglomeration here.

BEVEZETÉS

A pomázi járás Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye dunántúli részének északi részét foglalta magába, 448 négyzetkilométernyi területen. Területének döntő százalékát a Pilis hegység alkotta, de hozzá tartozott a Szentendre-sziget is. Összesen 21 települést foglalt magába, az 1910. évi összeírás szerint 38. 831

főnyi lakosságszámmal.¹ Közigazgatásilag határos volt északnyugaton Hont és Esztergom megyékkel. Több néven is említették, szerepelt Pilisi felső járás, Pomázi járás és Szentendrei járás néven egyaránt. Mindhárom név helyes, azonban legutóbbi megtévesztő. Szentendre ugyanis annak ellenére, hogy a járás területén feküdt, nem tartozott hozzá, rendezett tanácsú városként független volt tőle.

1. ábra: A Pilisi felső járás

Forrás: Ferenczy Múzeumi Centrum, Történeti Gyűjtemény

Területén még a XIX. században is a mezőgazdaság, a Duna mellett pedig a hajózás és a halászat volt a fő megélhetési forrás. A térség legjellemzőbb gyümölcse a szőlő volt.² A korábbi termelési struktúráját azonban véglegesen

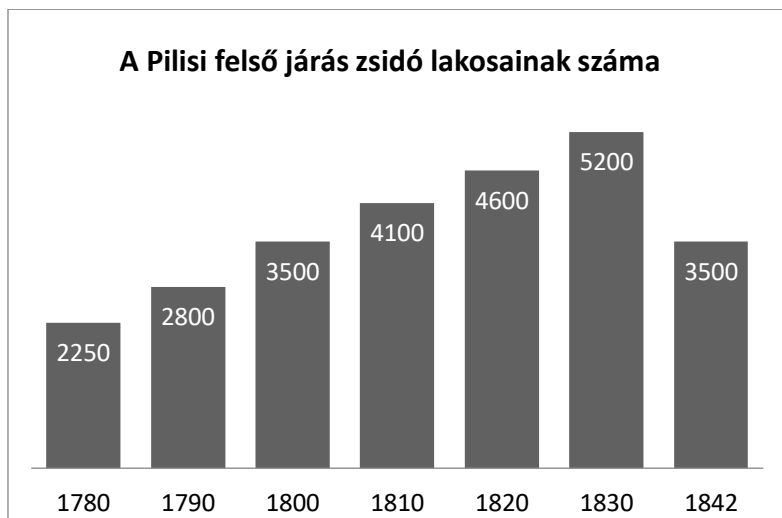
¹ Borovszky Samu: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I., Országos Monográfiai Társaság, Budapest, 1910.:

² Turai János: Észak-Pest megye zsidó öröksége és látnivalói, Váci Zsidó Hitközség, 2007.: 18.-20. p. 26. p.

elsöpörte az 1870-es években megjelent filoxéria.³ Ezután a XX. század elején elkezdett kiépülni és jelentős fejlődésnek indult Szentendre és környezete turisztikája és idegenforgalma. A Szentendrei-szigeten már ekkor épültek nyaralók, az 1888. óta közlekedő HÉV-járat pedig Budapestről és annak egyre növekvő agglomerációjából szállította ide az utasokat.

I. AZ ISZRAELITÁK MEGJELENÉSE A TERÜLETEN

A török kort lezáró visszafoglaló háborúk után a térség nagy része néptelen volt, Nagykovácsi, Piliscsaba, Pilisszántó lakatlan, máshol néhány háztartásban éltek csak. Pilisszentlászlón 1715-ben 11 adóköteles ház volt, Pilisvörösvár is gyér népességgel rendelkezett.⁴

2. ábra: A Pilisi felső járás zsidó lakosainak száma

Forrás: Moess Alfréd: Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája 1749-1846, Magyarországi Zsidó Hitközségek Monográfiái sorozat, Budapest, 1968.: 20. p.

Az újratelepítés során érkeztek az első izraeliták a járás területére, legelőször Pilisvörösvárra. Korai jelenlétüket igazolja, hogy 1700 környékén az elsőként

³ A filoxéria, azaz a szőlőgyökértetű Amerikából érkezett át Európába, amerikai szőlőfajták betelepítése során. Simon Katalin: Bor mindenkor! Budapest Fővárosi Levéltár, Budapest, 2022.: 50.-56. p.

⁴ Borovszky Samu: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I., Országos Monográfiai Társaság, Budapest, 1910.: 98.-116. p.

kiépített utcák jellegzetes neveket kaptak, például Káposzta utca, Legelő utca, Diófa utca, Sváb utca és Zsidó utca. Ezek a korabeli tevékenységi körökre és a lakosság összetételére utaltak.⁵ A pilisvörösvári ortodox hitközség az egyik legrégebben létrejött zsidó hitközség volt az országban. A közösség első rabbija Engel Mózes volt, aki 1740-ben foglalta el hivatalát.⁶

Az izraeliták azonban nem minden településen jelentek meg. A pilisi járás 1784-1846 között 45 községből állt, ebből húszban, azaz a lakott helyek 44%-ában az egész időszak folyamán nem volt zsidó lakos.⁷

II. AZ ISRAELITA LAKOSSÁG LÉTSZÁMA ÉS ELHELYEZKEDÉSE A POMÁZI JÁRÁSBAN

A járásban élő zsidók Pilisvörösvár mellett Pomázon alkottak jelentős létszámú csoportot. Ide 1819-20-ban 78 zsidó család költözött ide német és lengyel földről.⁸ A többi helyiségben néhány fő, többnyire egy-két család izraelita élt, akik a lakosság meglehetősen kis százalékát tették ki.

Az, hogy Klotildligeten és Leányfalun nem éltek izraeliták, betudható annak, hogy e két helyiség eleinte külterület, majd üdülőövezet volt és egy másik település közvetlen közelében található. Kisoroszi, Pócsmegyer, Szigetmonostor és Tahitótfalu kis zsidó népességének oka pedig az volt, hogy ezek a helyiségek a Szentendrei-szigeten találhatóak, amely a Duna miatt viszonylag nehezen megközelíthető volt ekkor, így a kereskedelemből élő, vásárokra járó izraeliták számára nem volt vonzó letelepedési lehetőség.⁹

A járás településeinek nagy része római katolikus többségű volt, arányuk néhol a 99%-ot is elérte.¹⁰ Ahol a katolikusok kevesebben voltak, ott más keresztény felekezetek kerültek túlsúlyba. A pomázi járás izraelitái, leszámítva a pomázi és pilisvörösvári közösségeket csak kis csoportok voltak a keresztények között.

---

⁵ Fogarassy-Fetter Mihály: Pilisvörösvár története és néprajza, Pilisvörösvár Város Önkormányzata, Pilisvörösvár, 1998.: 41. p.

⁶ Újvári Péter szerk.: Magyar Zsidó Lexikon, Pallas Irodalmi és Nyomda Kft., Budapest, 1929.: 710. p.

⁷ Moess Alfréd: Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája 1749-1846, Magyarországi Zsidó Hitközségek Monográfiái sorozat, Budapest, 1968.: 21. p.

⁸ Tóth Ferenc: Pomáz történetének forrásai II., Pomáz Város Önkormányzata, Pomáz, 2001.: 71. p.

⁹ Borovszky Samu: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I., Országos Monográfiai Társaság, Budapest, 1910.: 116. p.

¹⁰ HU-MNL-OL K 875, 27. doboz, népszámlálási összesítő ívek

1. táblázat: Izraelita lakosok létszáma és a teljes lakossághoz való százalékos aránya a korban

Település	1869 fő	1869 százalék	1880 fő	1880 százalék	1890 fő	1890 százalék	1900 fő	1900 százalék	1910 fő	1910 százalék
Budakalász	37	2,2	40	2,3	43	2,6	66	3,3	41	1,7
Csobánka	34	2,4	25	1,8	8	0,5	10	0,6	10	0,6
Dunabogdány	11	0,5	14	0,5	19	0,7	7	0,2	6	0,2
Kisoroszi	2	0,2	7	0,8	10	1	3	0,3	3	0,3
Klotildliget	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Leányfalu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Nagykovácsi	0	0	7	0,5	14	0,8	23	1,2	16	0,7
Pilisborosjenő	0	0	2	0,2	11	1	6	0,4	2	0,1
Piliscsaba	26	2	34	2,5	31	2,1	99	5	112	5
Pilisszántó	20	1,6	25	2	24	1,8	32	2	12	0,7
Pilisszentiván	11	1,8	6	0,9	13	1,6	17	1,4	12	0,5
Pilisszentkereszt	13	1,5	6	0,7	8	0,8	22	2,1	6	0,5
Pilisszentlászló	2	0,4	4	0,7	10	1,7	7	1	3	0,4
Pilisvörösvár	278	11	106	4	155	5,1	172	4,7	201	3,6
Pócsmegyer	12	1,1	9	0,9	23	2	25	2	18	1,4
Pomáz	149	4,5	176	5,2	206	5,9	169	4,3	157	3,5
Solymár	8	0,6	12	0,8	24	1,3	33	1,4	17	0,6
Szigetmonostor	6	0,5	9	0,8	9	0,8	8	0,6	11	0,9
Tahitótfalu	15	0,6	30	1,3	39	1,7	25	1,1	23	1
Üröm	0	0	1	0,1	0	0	0	0	0	0
Visegrád	4	0,3	10	0,7	3	0,2	15	1	7	0,5

Forrás: HU-MNL-OL, K 875, 27. doboz, népszámlálási összesítő ívek

III. A ZSIDÓ LAKOSSÁG GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉGE A JÁRÁSBAN ÉS A TÖBBSÉGI TÁRSADALOMMAL VALÓ VISZONYUK

A korszak elején jó néhány helyi zsidó a számukra elérhető hagyományos szakmákkal foglalkozott. Sok volt közöttük a kocsmáros, sör- és pálinkafőző, valamint a kereskedő, de olyanok is akadtak, akik a hitközségen belül találtak munkát, rabbiként, sakterként, kóserhús kimérőként vagy tanítóként dolgoztak¹¹. A XIX. század folyamán zajló változások azonban jelentősen megnövelték lehetőségeiket, amelyeket az izraeliták ki is használtak.

Nagy jelentőségű volt az 1840. évi XXIX. törvénycikk, mely engedélyezte a zsidók szabad költözködését, városokban való letelepedésüket, kivéve a bányavárosokat, polgári telket vásárolhattak, gyárakat, gazdasági társaságokat alapíthattak. A polgári telek vásárlásának engedélyezése azt jelentette, hogy a

¹¹ HU-MNL-PML-IV. 477, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye 1888-1944, 16. folió: Pomázi Autonóm Ortodox Izraelita Hitközség alapszabálya 1913.

megvásárolt föld zsidó tulajdonba került, az illető birtokbírhatási jogot szerzett. Innentől a hazai polgárosodásban jelentőssé vált az izraeliták szerepe.¹²

A XX. század elejére már vagyonos zsidó réteg is kialakult a Pomázi járásban. Berger Izsák pomázi lakos kocsmáros és földbirtokos például, 107 kataszteres földjén fakitermelést folytatott.¹³ A századfordulón Pomázon 631 működő kis- és nagygazdaság volt megtalálható. A község határának 89%-a a tíz legjelentősebb helyi birtokos tulajdona volt. Közéjük tartozott Berger Izsák is, aki sok további értékkel is rendelkezett. Tulajdonát képezte 36 szarvasmarha, 7 ló, 6 eke, 3 borona és 8 igásszekér is. Pilisvörösváron is éltek jómódú izraeliták, például Ehrenfeld Zsigmond épületfa-kereskedő és Szikla József nagyáruház tulajdonos.¹⁴ Szikla József eleinte a pilisvörösvári bányában volt raktáros, majd az ételtár vezetője. Mivel a növekvő bányának nagyobb élelmiszerüzletre volt szüksége, 1906-08 között Szikla felépítette Pilisvörösváron a Fő úton a Konzum Áruházat.¹⁵ Az izraeliták a helyben lévő üzleti lehetőségeket kiválóan meglátták és kihasználták.

Nem csak helyi izraelitáknak voltak a járásban üzleti érdekeltségeik. A Pomáz és Csobánka között lévő Margitligeten volt a Budapesten élő Wettenstein József által működtetett Sanatorium Rt., melyben tüdőbetegek gyógykezelésével foglalkoztak.¹⁶ Wettenstein doktor munkája nyomán izraelita vallású páciensek is érkeztek szép számban a járásba, ez tekinthető korabeli gyógyturizmusnak.¹⁷ Az izraeliták a dualizmus korában törekedtek a magyar nyelv elsajátítására, melyet jól mutat, hogy a felnőtt korú helyi zsidók ekkor már szinte kivétel nélkül magyar anyanyelvűek voltak, és az a néhány személy, akinek más volt az anyanyelve általában szintén tudott magyarul.¹⁸

---

¹² Molnár Judit szerk.: Emancipáció, integráció vagy asszimiláció, tanulmányok az emancipációs törvény 150. évfordulója alkalmából, in: Homoki-Nagy Mária: Az emancipációtól a recepcióig, Kronosz Kiadó, Szeged, 2018.: 35. p.

¹³ Központi Értesítő, 1909. 58. szám: 165. p.

¹⁴ Platschek Sándor: Zsidók Pilisvörösváron 1707-1944, magánkiadás, Piliscsaba, 2016.: 85. p.

¹⁵ Váradi Mónika: Intermezzo, Holmi, 1995. 7. évf. 2. szám: 251.-253. p.

¹⁶ Az Újság, 1910. január 30., 8. évf., 25. szám: 20. p.

¹⁷ Egyenlőség, 1910. 29. évf., 6. szám, február 6.: 16. p.

¹⁸ HU-MNL-OL K 875, 76. doboz, Pest-pilis-Solt-Kiskun vármegye, Házasságok, a házasságkötés ideje, a házasulandók vallása, anyanyelve, műveltsége, családi állapota, életkora szerint

Pomázon a vizsgált időszakban működött zsidó iskola, mely az izraelita gyermekek számára a hitoktatást is biztosította.¹⁹ Az izraelita magániskolának külön tanítója volt, Bródy Ármin, okleveles nép- és hittanító. A növendékek száma változott, de jellemzően a helyi lakosságukhoz viszonyított arányban alakult, a Pomázon iskolába járó gyermekek mintegy öt százaléka volt izraelita.²⁰ Az oktatásban nagy hangsúlyt helyeztek az asszimilációs törekvésekre: „A pomázi zsidó-iskola a múlt szerdán tartotta vizsgálatait s ez alkalommal...a hallgatók örömmel tapasztalták, hogy az intézetben a magyarosodás nagyban halad, ami a derék tanító érdeme.”²¹-olvasható a Fővárosi Lapok 1880. augusztusi számában.

A többségi nemzethez való lojalitásuk többnyire békés együttélést eredményezett, azonban a korban nagy vihart kavaró, 1882-83-ban zajló tiszaezlári események és az azt követő per itt is érezte hatását. A korabeli sajtó 1883-ban az alábbiakról számolt be: „Pomázon e hó 14-én sváb legények mulattak egyik kocsmában. Éjjeltájban oly nagy zajt csaptak, hogy a csendőrök kénytelenek voltak közbelépni és szétoszlásra hívni fel őket. A bortól felhevülten lármázva és Istóczyt éljenezve távoztak a legények a kocsmából és egy csoportban a faluba indultak. Groszmann Jakab izraelita lakos háza előtt megállottak, és egyik egy ablakot kövel betört. Példáját többen követték. A csendőrség mindenütt a nyomukban lévén, kettő kivételével a többit elfogta.”²²

Szintén a tiszaezlári ügygel kapcsolatban a pilisvörösvári rabbi, Baum Jakab „Talmud in ungarischen Abgeordnetenhaus” címmel brosúrát adott ki, melyben a per eseményeivel foglalkozott.²³

IV. IZRAELITA HITÉLET A POMÁZI JÁRÁSBAN

A terület izraelita felekezete, miként az az egész országban lejátszódott, az 1868. évi zsidó kongresszust követően két részre szakadt.²⁴ Az izraelita

---

¹⁹ HU-MNL-PML-IV. 477, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye egyesületi alapszabályainak gyűjteménye 1888-1944, 16. folió: Pomázi Autonóm Ortodox Izraelita Hitközség alapszabálya

²⁰ Tóth Ferenc: Pomáz történetének forrásai II., Pomáz Város Önkormányzata, Pomáz, 2001.: 158.-180. p.

²¹ Fővárosi Lapok, 1880., 17. évf., augusztus

²² Politikai Újdonságok, 1883., 29. évf., 34. szám: 469. p.

²³ Fogarassy-Fetter Mihály: Pilisvörösvár története és néprajza, Pilisvörösvár Város Önkormányzata, Pilisvörösvár, 1998.: 120. p.

²⁴ Az 1868. évi zsidó kongresszust alapvetően azért hívták össze, hogy az izraelita felekezet autonóm testületté váljon, mint a keresztény egyházak. A kongresszus azonban szakadással ért véget. Neológ, ortodox és status quo ante irányzatok

anyakönyvi kerületek illetékességét végül a vallás és közoktatási miniszter 1885. évi rendelete jelölte ki. A pomázi járásban élő zsidók így két anyakönyvi kerület közt oszlottak meg. A 12. kerület székhelye a neológ irányzatot követő hitközségű Szentendre volt és hozzá tartozott, Szentendre rendezett tanácsú városon kívül Dunabogdány, Pócsmegyer, Szigetmonostor, Pilisszentlászló, Tahitótfalu és Visegrád. A 13. kerület központja az ortodox hitközségű Pilisvörösvár volt, és hozzá tartozott Pilisborosjenő, Piliscsaba, Csobánka, Budakalász, Nagykovácsi, Békásmegyer, Kisoroszi, Pomáz, Solymár, Pilisszántó, Pilisszentiván, Pilisszentkereszt és Üröm.²⁵

A járásban két helyen volt zsinagóga, Pilisvörösváron és Pomázon. A többi településen általában imaszobák voltak, amelyeket a tehetősebb izraeliták saját házuk vagy üzletük valamely helyiségében alakítottak ki, és a helyi hívők azt használták, vagy a két nagyobb közösségbe jártak át imádkozni.²⁶

A pilisvörösvári zsinagóga 1730 környékén épült, kicsivel mélyebben fekszik a föld színénél, alatta épült a rituális fürdő. Az épület többször leégett, de mindig újraépítették.²⁷

A pomázi zsinagógát 1896-ban, egy Berger Izidor által adományozott telken építették fel. Az új zsinagóga átadása jelentős esemény volt, melyről az Egyenlőség című, országos izraelita lap helyszíni tudósításban számolt be. Az épület teljes egészében a hitközségi tagok adományainak és munkájának köszönhetően jött létre. Az avatás délután kettőkor kezdődött azzal, hogy a tóra tekerceket átvitték az új épületbe. Ezután beszédet mondott Adler Illés óbudai főrabbi. Az ünnepélyt lakoma zárta.²⁸

A hitközség rabbija Kopfstein Simon volt, aki egyben Csobánkán, Budakalászon és Csillaghegyen is ellátta az egyházi teendőket.²⁹

Mindkét hitközségben működött Chevra Kadisa, mely a kegyeleti teendőkkel, halottakkal, temetkezéssel, temetőgondozással és e mellett a szegények segítézésével foglalkozott.

---

alakultak ki. Újvári Péter szerk.: Magyar Zsidó Lexikon, Pallas Irodalmi és Nyomda Kft., Budapest, 1929.: 998.-1000. p.

²⁵ Budapesti Hírlap, 1885. 19. évf., 272. szám: 274. p.

²⁶ Gazda Anikó: Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1991.: 30. p.

²⁷ Újvári Péter szerk.: Magyar Zsidó Lexikon, Pallas Irodalmi és Nyomda Kft., Budapest, 1929.: 710. p.

²⁸ Egyenlőség, 1896. 15. évf. augusztus 28.: 12. p.

²⁹ Tóth Ferenc: Pomáz történetének forrásai II., Pomáz Város Önkormányzata, Pomáz, 2001.

ÖSSZEGRZÉS

A XIX. század során három jelentős törvény befolyásolta a járás zsidó lakosságának életét. Az 1840. évi törvény lehetővé tette a szabad költözést. Jórészt ezzel volt magyarázható, hogy az izraelita lakosság elkezdett beköltözni Szentendrére és Budapestre, így számuk ezt követően nem emelkedett a járásban. A másik kettő az 1867-es emancipációs és az 1895-ös recepciós törvény volt. Az első az egyes ember egyenjogúsítását jelentette, a második a teljes közösség befogadását. Ezek a törvények fontos lépcsőfokai voltak a zsidó lakosság magyar társadalomba történő integrálásának. A Pomázi járásban élő izraeliták jelentős része hagyománytisztelő ortodox volt, de anyanyelvük már magyar. Létszámuk a járásban mind abszolút számban, mint százalékban kicsi volt, így nem volt döntő szerepük a térség életében, bár gazdasági erejük, különösen a XX. század elejétől mind láthatóbbá vált.

IRODALOM

- BOROVSKY S. (1910): Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I., Országos Monográfiái Társaság, Budapest, 1910.
- FOGARASSY-FETTER M. (1998): Pilisvörösvár története és néprajza, Pilisvörösvár Város Önkormányzata, Pilisvörösvár, 1998.
- GAZDA A. (1991): Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1991.
- MOESS A. (1968): Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája 1749-1846, Magyarországi Zsidó Hitközségek Monográfiái, Budapest, 1968.
- MOLNÁR J. (szerk.) (2018): Emancipáció, integráció vagy asszimiláció, tanulmányok az emancipációs törvény 150. évfordulója alkalmából, in: Homoki-Nagy Mária: Az emancipációtól a recepcióig, Kronosz Kiadó, Szeged, 2018.
- PLATSCHEK S. (2016): Zsidók Pilisvörösváron 1707-1944, magánkiadás, Piliscsaba, 2016.
- SIMON K. (2022): Bor mindenkor! Budapest Fővárosi Levéltár, Budapest, 2022.
- TURAI J. (2007): Észak-Pest megye zsidó öröksége és látnivalói, Váci Zsidó Hitközség, 2007.
- TÓTH F. (2001): Pomáz történetének forrásai II., Pomáz Város Önkormányzata, Pomáz, 2001.
- ÚJVÁRI P. (szerk.) (1929): Magyar Zsidó Lexikon, Pallas Irodalmi és Nyomda Kft., Budapest, 1929.
- VÁRADI M. (1995): Intermezzo, Holmi, 1995. 7. évf. 2. szám

Levéltári források

HU-MNL-OL, K 875, 27. doboz, népszámlálási összesítő ívek

HU-MNL-OL, K 875, 76. doboz, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, Házasságok, a házasságkötés ideje, a házasulandók vallása, anyanyelve, műveltsége, családi állapota, életkora szerint

HU-MNL-PML-IV. 477, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye 1888-1944, 16. folió: Pomázi Autonóm Ortodox Izraelita Hitközség alapszabálya

Korabeli sajtó

Az Újság, 1910. január 30., 8. évf., 25. szám

Budapesti Hírlap, 1885., 19. évf., 272. szám

Egyenlőség, 1896. 15. évf. augusztus 28.

Egyenlőség, 1910. 29. évf., 6. szám, február 6.

Fővárosi Lapok, 1880., 17. évf., augusztus

Központi Értesítő, 1909. 58. szám

Politikai Újdonságok, 1883. 29. évf., 34. szám

Egyéb

Ferenczy Múzeumi Centrum, Történeti Gyűjtemény

AZ 1968-AS CSEHSZLOVÁKIAI BEAVATKOZÁS MAGYAR ALAKULATAINAK TÉRKÉPELLÁTÁSA

SUBA JÁNOS

THE PROVISION OF MAPS FOR THE HUNGARIAN CORPS IN THE CZECHOSLOVAKIAN INTERVENTION IN 1968

The Soviet governance were planning a federal war (Warsaw Pact - NATO), therefore whatever the coalition members knew about a particular country did not play an important role in the training. As a result, the entering Hungarian corps had very little knowledge about the battlefield. This is the reason why the maps depicting the territory in a scale of 1:200 000 played an important role. These maps were also supplemented with a military geographical evaluation of the depicted area. This essay reviews the main features of the maps used by the army. The map supply went on continuously. While maps with a smaller scale were missing it could be sorted out with enlargements. Also, they could carry out aerial photography. The analyzed aerial photos were handed out to the military troops.

1.POLITIKA HELYZET ÉS A KATONAI BEAVATKOZÁS

Az „internacionalista segítségnyújtásról” a szovjet vezetés döntött, mivel Csehszlovákia a dubčeki reformokkal rossz útra tévedt és elejét akarta venni az ottani demokratizálódási folyamatoknak.

1968. augusztus 21-én megindult a Varsói Szerződés (VSZ) kijelölt csapatainak csehszlovákiai együttes katonai művelete, amellyel a szocialista államrendet akarták megvédeni az „ellenforradalommal” szemben. Ezen katonai lépésben magyar csapatok is részt vettek. Kádár János július 23-án egyezett bele egyetlen csökkentett létszámú hadosztály részvételébe a tervezett műveletben. (Moszkva egy hadsereg- vagy hadtesttörzset és három hadosztályt kért.)

Július 25-én a magyar vezérkar megkezdte a hadművelet részletes terveinek elkészítését. A művelet a Zala gyakorlat fedőnevet kapta. A feladatot az

akkoriban legjobban felszerelt magyar hadosztály, a zalaegerszegi 8. gépkocsizó lövészhadosztály kapta. A hadosztály alakulatai 90-95%-ban voltak feltöltve, közel hadilétszámon. Julius 26-án 22.00 órakor, fokozott harc készségbe helyezték, öt órával később pedig elrendelték a mozgósítást és a hadi létszámra történő feltöltést is. A mozgósítást jóval az előírt normaidőn belül, 27-én kora délutánra végrehajtották.¹ Több mint háromezer tartalékos katonát és tisztet, több száz gépjárművet, munkagépet vonultattak be.

Este a hadosztály elfoglalta a helyőrségen kívüli gyülekezési körzeteit, majd az éjszaka folyamán a legnagyobb titokban több mint 400 km-es menettel, vasúti szállítással a hadosztályt átcsoportosították Pásztó-Aszód-Rétság-Nagyoroszi térségben kijelölt megindulási körzetbe, ahol július 28-án 23.00 órától szovjet irányítás alá került.

Az átcsoportosítás után az északi határ mellett elhelyezkedő 10 363 fős hadosztály 167 db harcokocsival, 95 db felderítő úszó gépkocsival, 19 db BTR páncélozott szállító harcjárművel és BRDM páncélozott felderítő járművel, 113 db löveggel és aknavetővel, 45 db páncéltörő ágyúval, 18 db légvédelmi gépágyúval rendelkezett, összesített lőszerjavadalmazása 1098 tonna volt.

A végső döntés 1968. augusztus 18-án született meg Moszkvában. Augusztus 20-án este a magyar egységek elhagyták körleteiket és megkezdték a felzárkózást a határra, éjfélkor pedig átlépték azt. A csehszlovák vezetés már korábban parancsot adott ki arra, hogy beavatkozás esetén csapataik ne tanúsítsanak ellenállást, ezért harcra nem került sor.

A magyar csapatok aznap 14 óráig végrehajtották harc feladatukat, birtokba vették a kijelölt településeket, a kijelölt megszállási övezet területe 11 500 km² volt, ahol 10 helyőrséget kellett létrehozniuk, Nyitra, Nagytapolcsány, Szered, Érsekújvár, Léva, Vágújhely, Pöstyény, Galgóc, Nagykürtös, Verebely helységeiben.

---

¹ A hadosztály következő részei mozgósítottak: a nagykanizsai 14., a zalaegerszegi 33., a nagyatádi 63. gépkocsizó lövészezredet. A marcali 93. páncéltörő tüzérosztályt, a lenti 14. légvédelmi tüzérosztályt, a marcali 36. műszaki utász zászlóalj, a zalaegerszegi 134. híradós zászlóalj, a tapolca-újdörögdi 42. felderítő zászlóalj, a tapolca-újdörögdi 73. vegyvédelmi századot, a zalaegerszegi 8. tüzér törzsüteget, a zalaegerszegi 95. gépkocsiszállító zászlóalj, a nagykanizsai 59. egészségügyi zászlóalj, a marcali 500. fegyverjavító műhelyt, valamint a zalaegerszegi 84. páncélos és gépjárműjavító műhelyt. A tapolcai 8. harcokocsiezred és a marcali 20. tüzérezred békehelyőrségében maradt, helyüket a gyülekezési körlethez közelebbi rétsági 31. harcokocsiezred és a ceglédi 22. tüzérezred foglalta el, takarékosági okokból.

Augusztus 25-én a Déli Hadseregcsoport parancsnoka kiterjesztette a magyar hadosztály megszállási körzetét egészen a Kis-Kárpátok lábáig. Ennek megfelelően új helyőrséget állítottak fel a magyarok Nagyszombatban (Nagykürtös helyett)².

2.SZLOVÁKIA KATONAFÖLDRAJZI HELYZETÉNEK ÉRTÉKELÉSE

Minden háború adott térségben és adott időben, meghatározott és megkülönböztethető fizikai feltételek között folyik. Ha ezek a feltételek, amelyeket gyakran földrajzi tényezőknek neveznek, nem is döntik el a háború sorsát, mégis lényegesen befolyásolják a mindenkori hadszíntérnek megfelelő harcászati kialakítását, haderőnemek és fegyvernemek, a szakcsapatok és szolgálati ágak alkalmazását, szervezését és kiképzését. A Szlovák-alföld katonaföldrajzi értékelését - ahol a magyar csapatok voltak - nem lehet elszakítani Szlovákiától, az országtól, másrészt a hadműveleti területet ábrázoló térképektől. Két világháború között a Magyar Királyi Honvédség a szomszédos országok katonaföldrajzi értékelését elvégezte, amelyet Somogyi Endre: Magyarország és a környék államainak katonai földrajza Bp. 1928. Az északi hadszíntér katonaföldrajzi méltatása (Hadműveleti segédlet, Ideiglenes kiadás 1943.) címmel többször is kiadtak.

A Magyar Néphadsereg azonban adós maradt a szomszédos országok katonai értékelésével. A szovjet vezetés szövetségi háborúban gondolkodott (Varsói szerződés – NATO), ezért nem kapott szerepet a koalíció tagjainak országismerete. A tárgyalás időszak tankönyve: Szántó Imre: Az európai hadszínterek katonaföldrajza. Bp. 1964., Hadszíntérismeret (jegyzet) Zrínyi Miklós Katonai Akadémia. jegyzetéből tanultak a katonai vezetők.³ Ellehet mondani, hogy a bevonuló magyar alakulatok hadszíntérismerete elég gyenge volt. Ezért is kapott nagy szerepet a területet ábrázoló térképszelvények: M-33-XXXVI. (Bratislava), M-34-XXXI. (Nyitra), M-34-XXXII. (Salgótarján), M-33-XXX. (Gottwaldov), M-34-XXV. (Zlina) 1:200 000 méretarányú szelvény.

2.1. Szlovákia földrajzi helyzetének pozitív jellemzői

---

² A megnövekedett feladatok ellátására a megszálló erőket megerősítették egy karhatalmi zászlóaljjal, és mozgósították az egri 6. gépkocsizó lövészezredet is, ami 27-én érkezett Érsekújvár térségébe. A hadosztály erőinek elhelyezkedése ezután már változatlan maradt október végi hazatérésükig.

³ A rendszerváltás után ez módosult, a legújabbak közül: Kozma Endre-Héjja István- Stefancsik Ferenc: Katonaföldrajzi kézikönyv Bp. 1994. Siposné Kecskeméthy Klára - Szternák György: Szlovákia katonaföldrajzi értékelése (Jegyzet) ZMKA.

1. Az ország északi, északnyugati határa a térség legállandóbb határa volt a történelem folyamán.

2. Szlovákia uralkodó szintje a hegyvidéki szint, ami az ország védelme szempontjából kedvező. A járható irányok lezárása egyben az ország védelmét is jelenti. A Duna dévényi áttörése és a Topla völgye között az Északnyugati, és ettől keletre az Északkeleti-Kárpátok vonulatai húzódnak. A Kárpátok jelentős területei nehezen járhatók. Az észak-déli irányú völgyek kedvező védelmi lehetőségeket és ellátási feltételeket biztosítanak.

3. A határok zöme jól védhető, természetes határ. A határszakaszok a védelem szempontjából természetesen nem egyenértékűek. A magyar határszakasz 677,2 km-ből 310 km -a közös határ 46%-a - természetes vonalon vezet. Ez a természetes védelmi vonal kettő: egy nyugati és egy keleti szakaszra osztható fel. A nyugati szakaszt 142 km-en a Duna képezi (az 1850. és 1709. fkm között). A Duna- méreteinél és jellemzőinél fogva - igen nehezen leküzdhető széles (250-600 m), egyes szakaszain igen széles (600 m feletti) hadművelési szintű akadályt képez, amelynek leküzdéséhez jelentős nagyságrendű átkelő eszköz szükséges. A Duna Rajkától Gönyűig terjedő szigetközi szakasza 1968-ban átkelésre igen kedvezőtlen volt. A sok ágra szakadó folyó és holtágai és a nagy vízsebesség jelentősen növelték akadály jellegét. Ezt tovább fokozta a főágtól 7-10 km távolságra fekvő Mosoni-Duna ág is. A két ág között elhelyezkedő Szigetköz a számtalan egymásba fonódó csatornával, a morotva hálózattal, vizenyős rétekekkel, kiterjedt ártéri erdeivel nehezen járható, vagy járhatatlan akadályt képezett. Ugyancsak természetes akadályt képez még az Ipoly 110 km, a Hernád 6 km, a Ronyva 15 km, és a Tisza 37 km hosszán. A határ mentén végig alföldi terület - a Csallóköz, a Dél-szlovák-, és a Kelet-szlovák-alföld - található.

4. Az észak - déli irányú folyóvölgyek kedvező védelmi lehetőséget nyújtanak.

5. Szlovákia kétközpontú ország. Ez Pozsony és Kassa városok kiemelkedő szerepére utal.

2.2. Szlovákia földrajzi helyzetének negatív elemei

1. Fővárosa, Pozsony (Bratislava) közvetlenül az osztrák-magyar-csehszlovák határ mentén fekszik, ezért fokozottan veszélyeztetett helyzetű. A Duna völgy irányában végrehajtott támadás Pozsony környéki ipartelepek elvesztését is jelentené. Azonban ez a gazdaság teljesítőképességét nem veszélyeztetné alapjaiban.

2. Az országhatár vonalvezetése és a domborzati viszonyok miatt Pozsony (Bratislava) és Kassa (Kosice) a határ közelében fekszik, ezért a védelem szempontjából kedvezőtlen helyzetben vannak.

3. Az ország kedvezőtlen alakja miatt egy észak-déli irányú harcászati méretű betörés már hadászati jelentőséggel bírhat.
4. A határtól számított 50 km-es sávon belül olyan nagyobb városok és járásközpontok vannak, mint például: Komárom (Komárno), Párkány (Sturovo), Érsekújvár (Nové Zámky), Dunaszerdahely (Dunajskaja Sreda), Rimaszombat (Rimávkova Sobota), Rozsnyó (Roznava), stb. Ezek elvesztése egyben a régió elvesztését is jelenti.
5. A Vág (Váh), Nyitra (Nitra), Hernád (Hornád) és a Garam (Hron) völgyében a járható irányok mentén városok alakultak ki. Ezért ezek a városok, - mivel járható irányokban fekszenek - az országba betört ellenség hadműveleti vagy harcászati irányába esnek, és azok lehetséges célpontjai.
6. Földrajzi potenciálja miatt hosszú, elhúzódó küzdelemre nem alkalmas. Például: Domborzati viszonyai nem kedvezőek a mezőgazdaság számára, mert a három fő alföldi területe az 50 km-es sávon belül helyezkedik el. E területek elvesztése komoly ellátási zavarokat okozhat. Ezen kívül nyersanyagokból és energiahordozókból a terület jelentős behozatalra szorul.
7. Egy esetleges nagyméretű európai háború esetén, a főirány határán fekszik.
8. Társadalmi politikai viszonyok elemzésétől most eltekintünk, de ki kell emelni azt a tényt, hogy a népesség jelentős része nem az államalkotó nemzethez tartozik.

2.3. Katonaföldrajzi következtetések

Járhatatlan, illetve igen nehezen járható szakaszok a Kárpátok középhegységi részein, továbbá a Vihorlát egyes tájain találhatóak. Az észak-déli irányú folyók (Vág, Nyitra, Garam, Ipoly) akadály jellegét elsősorban az időszakonként nagy vízsebességük, meder- és partviszonyaik, változó vízállásuk, több hétig tartó tavaszi áradásuk (kivéve a Garamot, amely hirtelen árad, de gyorsan apad) jelenti.

A Szlovák-alföldön kedvezőek a mozgási lehetőségek, főként száraz időben. Esős időszakban - egyrészt a magas talajvízszint, másrészt a Duna magas vízállása miatt - romlanak a mozgás feltételei a folyó menti területen. Ilyenkor csak a folyótól távolabb fekvő részeket biztosított a megfelelő kelet - nyugat irányú mozgás.

Az álcázási feltételek e területen - a folyó mente kivételével - a mezőgazdasági művelés erőssége miatt (e terület Szlovákia éléskamrája) kedvezőtlenek.

Szlovákia déli részén a kelet- nyugat irányú mozgást elsősorban nem a folyók akadály jellege befolyásolja, eltekintve az áradásos időszaktól, hanem a folyók egymástól való kis távolsága: Vág-Nyitra 10-30 km, Nyitra-Garam 30-40

km, Garam-Ipoly 10-20 km. E terület északi részén a folyók közötti hegységi részek, illetve azok úton és úton kívüli járhatóságának igen korlátozott volta nehezíti az említett kelet-nyugati irányú mozgást.

Megemlíthetjük még a jelentős területen előforduló agyagos talajt, amely esős időben nehezen járható.

2.4. Közlekedési hálózata

Közúti és vasúthálózata általában egymással párhuzamosan halad. Ezért hasonló mértékben léphetnek fel működési zavarok mindkét szállítási ágban. A nagyszámú közúti-, vasúti híd, alagutak miatt könnyen zavarhatók a csehszlovák csapatmozgások. A védők szempontjából ez igen kedvező lehetőséget biztosít a támadók megállítására. Az utak jellegzetesen észak-déli vonalvezetésűek, lényegesen kevesebb a kelet-nyugat irányú út, de ezek jellegük és az átmenő forgalom miatt nagyon fontosak.

A magyar határ közelében három, határhoz kifutó, jelentősebb út van. Az egyik Csallóköz területéről Szigetközön át Győr irányában halad, a másik ettől keletre, 40 km távolságra Komáromnál, ahol közúti - és vasúti híd is van. Az Ipoly torkolatától keletre lévő területeken 14 út vezet, amelyek minősége közepes és gyenge. A határon átmenő útsűrűség 34 km, ami közepes érték, bár minőségi szempontok sokat rontanak rajta. A határhoz közel, már 15-25 km-re és átlag 30-50 km-re jelentős út- és völgycsomópontok találhatók, ott, ahol az előbb említett utak összefutnak.

Szlovákiában, nyugat-keleti irányban egymással párhuzamosan négy fő haránt irányú közlekedési útvonal (északi, középső és déli, és a déli határ mentén) halad, így bármelyik kiesése esetén az átcsoportosítás után nem szakad meg az összeköttetés.

Vasúthálózata széleskörű kapcsolatot teremt az összes nagy és kistelepülés között. Csehszlovákia földrajzi fekvése indokolta, hogy egy olyan irányú fővonalat építsenek ki, amely összeköti a Cseh-medencét és Szlovákiát. Ez a Prága-Kolin-Olmütz-Ostrava-Zsolna-Poprad- Kassa-Tiszacsernyő fővonal volt. Közlekedési viszonyai -földrajzi helyzetét figyelembe véve - tehát jónak mondhatók.

2.5. Harcászati hadműveleti lehetőségek

Szlovákia déli irányból való megtámadásánál Duna széles és igen széles vízi akadályt jelent. Az esetleges támadó mélységben a zömmel észak-déli irányú folyóvölgyekre támaszkodó és fokozatosan kiszélesedő úthálózatot előrevonási, illetve után- és hátraszállítási vonalként használhatná fel. Egy sikeres Dunai átkelés és térfelnyelés esetén a folyót haránt irányú összeköttetésre lehet felhasználni.

A Szlovák-alföld - kiterjedésénél fogva - több hadtest nagyságú erő befogadását és elhelyezését biztosítja a csehszlovák fél számára. A Duna itteni

szakasza a teljes hosszában uralkodó jobb partjával széles és igen széles akadályt képez.

Adott esetben egy fegyveres konfliktus estén a hadműveleti térségről - az ellenségnek és a valószínű (előrelátható) tevékenységi körzetnek megfelelően - katonaföldrajzi leírások készülnek. Ezek a haderő és a fegyvernemek célszerű alkalmazására vonatkozó útmutatásokat tartalmazzák. A katonaföldrajzi leírásokat a parancsnokoknak a tervezett harcbavetésüknek megfelelően adják ki. Így a parancsnokok és a törzsek időben megismerkedhetnek a valószínű tevékenységi körzet sajátosságaival. A magyar fél azonban csak a kétszázévezres méretarányú térképeke szereplő katonaföldrajzi leírásra támaszkodhatott.

3. A MAGYAR ALAKULATOK TÉRKÉPÉSZETI BIZTOSÍTÁSA

A térképészeti biztosítás azon intézkedések összessége, amelyeket békében és háborúban csapatok harctevékenységének előkészítésekor és annak folyamán végre kell hajtani. Vagyis ez a harctevékenység hadműveleti és harcászati biztosításának szerves része. Feladata: a harc feladat megoldásához az ellenségről és a terepről szükséges adatokat tartalmazó topográfiai és különleges térképek, geodéziai pontjegyzékek, valamint egyéb térképészeti rajzolt harci okmányok készítése és a csapatok ezekkel történő ellátása.

3.1.A biztosítást befolyásoló tényezők

A Magyar Néphadseregél a tárgyalt időszakban a térképészeti biztosítást a Vezérkar Hadműveleti Csoportfőnökségének térképész osztálya- fedőnéven az "F" osztály - (8 fő) irányította.⁴

A térképész osztály alárendeltségébe tartozott: a MN Térképészeti Intézet, az MN Központi Térképraktár. Az osztály vezetője az MN valamennyi térképész beosztású katonájának, térképész szervének szakmai előjárója volt.

A hadműveleti csoportfőnökségnek való alárendelésnek voltak hátrányai és előnyei. A hátrány az volt, hogy a térképész szolgálat irányításához a vezetési szervezetében kijelölt hely kisebb jog- és hatáskört biztosított. (Szükség volt a polgári térképészettel való együttműködésre, a szövetséges hadseregek térképész szolgálataival való dinamikus kapcsolattartásra stb. a kapcsolatok szakmai jellegűek, de a szervezeti jellegből adódóan az ilyen kérdésekben is a hadműveleti csoportfőnöknek kellett állást foglalni. Ezek az ő rendeltetésszerű feladataihoz képest periférikusak voltak, bár kétségtelen, hogy a térképészeti feladatok végrehajtásánál döntésének súlya és tekintélye előnyösen hatott.)

---

⁴ A térképész szolgálat történetéről lásd: Gados László: A Magyar Néphadsereg vezérkara térképész szervének története (1947-1980) című tanulmányát. Hadtörténelmi Levéltár. Tanulmánygyűjtemény.

A nemzetközi indíttatású katonai térképészeti feladatok végrehajtásának előkészítését és irányítását befolyásolták a Magyar Néphadsereg minőségi fejlesztésével összefüggő feladatok, lehetőségek és gondok. Az osztály tevékenységében jelentős arányban szerepeltek szervezési feladatok, a szakkaderek utánpótlásával, képzésével, kiképzésével, beosztásba való helyezésével összefüggő tennivalók és akadályok, és napirendre kerültek a haditechnikai fejlesztési akadályok is.⁵

Ekkorra értek be a munkák gyümölcsei. Ezek közül megemlíjtjük a térképellátás korszerűsítését és a tereptan oktatási színvonalának emelését. Az 1960-as években végrehajtott parancsnoki, törzsvezetési és harcgyakorlatok során kiderült, hogy a törzsek és alegységek sok tisztjének tereptani felkészültsége nem kielégítő. (1956 óta nem volt gazdája a tereptan oktatásának és a kiképzésnek.) A térképész osztály kapta meg a tereptan kiképzés elvi irányítását. Ez az osztály 3-4 év alatt célirányos és aktív tevékenységgel jelentős változást és eredményt ért el a tisztek tereptani kiképzésében és továbbképzésében.

Az 1964. évi tereptani kiképzési értekezlet határozatainak megfelelően sikerült a tereptani kiképzés óraszámát a korábbinak többszörösére emeltetni, a MN Kiképzési Főcsoportfőnökség illetékes szerveivel való együttműködés kialakításával és segítségével.

A kiképzési követelményeket és a programokat jobban a kiképzés céljához igazították.

A Seregtest és magasabb egységek térképész szolgálati főnökei térképész tisztek mozgósítása útján törekedtek eredményt elérni a parancsnokságok tisztjeinek tereptani továbbképzésében. A Térképészeti Intézet tisztjeiből előadói csoportokat szerveztek, akik 1966-1967-ben több száz órában tartottak tereptani foglalkozásokat seregtest-, magasabbegység-, és egységparancsnokságok hivatásos állományá számára.

Ezzel párhuzamosan jelentek meg a tereptani tankönyvek és segédletek: 1966-ban a Katonai tereptan tankönyv I-II. (Ált/16. Ált/17.), 1967-ben a Katonai tereptan példatár (Ált/32.), a Katonai tereptan tankönyv III. (Ált/33.), valamint a különböző méretarányú topográfiai térképek jelkulcsai.

A hadművelési követelmények változásával kapcsolatban a térképész szolgálat 1964-ben másodszor is végrehajtotta a csapatok mozgósítási (M) zárolt térképkészletekkel való ellátását. Ezzel elérte, hogy minden békében meglévő és minden M esetén felállítandó katonai szervezet a háború kezdeti időszakában

---

⁵A térképészeti biztosításról: Gados László: A harctevékenységek térképészeti biztosításának nehéz feladata. Honvédelem.1964.12. Egressy Zoltán: A fototopográfiai alegység térképész-harcászati tevékenysége és jövőbeli feladatai. MHTI. Bp.1968.

szükséges térképkészletekkel a helyszínen, zárt készletek formájában rendelkeznek. (Ezt bizonyítja a 04193/1964. MNVK. 1.Csf.-ség. utasítása a térképraktárak működésére.) Ezt követte a csapatok térképellátó szervezeti korszerűsítésének előkészítése és végrehajtása, a számítógépes térképnyilvántartás bevezetése stb. 1965-ben jelent meg a térképellátási utasítás, az Ált/68.

A katonai térképészet szempontjából ezt az időszakot a VSZ feladatok kidolgozása és végrehajtása jellemezte. A katonai térképész szolgálatok vezetői 1966-ban Moszkvában tanácskoztak az időszerű feladatokról. Többek között a VSZ tagállamaiban kiadásra kerülő topográfiai és különleges térképek tartalmi egységének biztosításával kapcsolatos kérdésekről. Ebben az időszakban a VSZ szolgálatok térképész szolgálatai között kezdtek kiszélesedni - mindenekelőtt tapasztalatszerzés céljából - a kétoldalú kapcsolatok is. 1967 decemberében a csehszlovák Néphadsereg térképész szolgálatának főnöke tárgyalt Budapesten.

3.2. A Magyar Néphadseregben rendszeresített térképek⁶

Az 1: 25 000 méretarányú térkép a helyszíni felmérés teljes tartalmú másolata, minden más katonai térkép alapanyaga. A hadsereg legnagyobb méretarányú térképe, ezért a honvédség fő harcászati térképe. Az összefegyvernemi egységek (alegységek), különösen a vízi akadályok leküzdésénél, nagyobb városokért folytatott harctevékenységnél és a megerősített körletek áttörésénél használják. Szakasz-és századparancsnokok térképe.

Az 1: 50 000 méretarányú térkép - mint harcászati térkép - az alsóvezetés térképe. A csapatok számára szükséges adatokat kellő részletességgel ábrázolja, elég nagy területen. Különböző mérések és számvetések elvégzésére alkalmas. Szakasz- és századparancsnokok térképe.

Az 1: 100 000 méretarányú térkép az általános és a gyors tájékozódás eszköze. Minden harcmódban használatos. Mint alapvető hadműveleti, harcászati térkép, a terep tanulmányozására, a harc (hadművelet) megtervezésére és megszervezésére, a műszaki rendszabályok tervezésénél és megszervezésénél az

---

⁶ A térképek ismertetéséhez: Az 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000 méretarányú topográfiai térképek jelkulcsa MHTI. Bp. 1964. Utasítás az 1:25 000, 1: 50 000 méretarányú térképek tervezésére, kirajzolására és kiadási előkészítéséhez. MHTI. Bp. 1965. Utasítás az 1:50 000 méretarányú topográfiai térképek helyesbítéséhez MHTI. Bp.1965. Az 1.200 00 és az 1:500 000 méretarányú topográfiai térképek jelkulcsa MHTI. Bp.1965. Utasítás az új 1:25 000, méretarányú topográfiai térképek elkészítéséhez MHHTI. Bp. 1968. Utasítás az 1:200 000 méretarányú topográfiai térképek kiadásához való előkészítésére MHTI. Bp.1968.

előzetes számvetésre alkalmas. Ha nagyobb méretarányú térkép nem áll rendelkezésre, a tüzérségi tűz előkészítésére is felhasználhatják. E méretarányú térképpel kell ellátni minden tisztet, századparancsnokig bezárólag.

Az 1: 200 000 méretarányú térkép a katonailag fontos helyszínrajzi adatokat összefoglalva ábrázolja. A várható harctevékenység sávjában a terep általános tanulmányozásra, értékelésére, a hadművelet (harc) tervezésére és szervezésére, csapatok vezetéséhez és a csapatmozgásoknál használják. A gépkocsizó lövész és harckocsizó magasabbegységek elsősorban az ellenség üldözésénél használják. E méretarányú térképekkel kell ellátni a földi és rakéta-, valamint a légvédelmi csapatokat, zászlóaljig (osztály) bezárólag. Közlekedési és katonaföldrajzi célokra a legmegfelelőbb. A középvezetés térképe. A repülőcsapatoknál tájékozódásra, felderítő repülőknél az ellenséges objektumok koordinátáinak meghatározására kell használni.

Az 1: 500 000 és az 1: 1 000 000 méretarányú térkép a MN hadművelti-harcászati térképe. Elsősorban a vezérkar, a frontok és hadseregek törzseinek hadművelti munkáihoz - tervezéshez és a csapatok harctevékenységének biztosítására vonatkozó intézkedések kidolgozására használják. Ezen kívül ez volt a repülőcsapatok fő térképe is.

A várostérképek az egyes nagyobb és fontosabb településekről általában 1: 10 000 és 1: 25 000 méretarányban készülnek. A harctevékenység tervezésekor és szervezésekor az objektumok részletes tanulmányozására, a csapatok vezetésére, tájékozódásra és célfelderítésre használhatók. Ezeket a térképeket (terveket), mint térképészeti alapot, rajzolt harci okmányok elkészítésénél is fel lehet használni.

A geodéziai pontok koordinátáinak katalógusa, a tüzérpontjegyzék, arra szolgál, hogy biztosítsa a tüzérség számára a geodéziai kezelő adatokat, melyek a tüzérségi alappont hálózat kifejlesztéséhez, valamint a tüzérségi figyelőállások és figyelőpontok közvetlen bekötéséhez szükségesek. 1: 50 000, 1: 100 000 vagy 1:200 000 méretarányú térképszelvényenként kerültek kiadásra. Ezekkel a tüzér-, légvédelmi tüzér,- és a különleges repülőegységeket látták el.

A többi különleges térképet most ismertetésétől eltekintünk

A magyar alakulatok *térképészeti biztosítását befolyásoló tényezők* közül meg kell említeni

Szlovákia - viszonylag kis területű, - mindössze 49000 km², ezért kevés térképszelvény fedí le. Az 1:100 000 méretarányú térképekből 54 db, a kétszázézes méretarányúakból 20 db, a félmillió méretarányúakból 4 (1 teljes és 3 csonka) szelvény fedí le a szlovák területet.

Csehszlovákia térképműveinek jellemzői (vetület, méretarány, tartalom stb. szempontjából) megegyeztek a magyar térképművek paramétereivel, hiszen, mint szövetségi partnerre, a Varsói Szerződésben ugyanazok az előírások vonatkoztak a csehszlovák térképekre és térképészeti előírásokra is. A Varsói

Szerződés tagállama lévén - a szövetségi előírásoknak megfelelően - Csehszlovákia területéről nem álltak rendelkezésre kis méretarányú térképek.

A 677 km közös határszakasznak köszönhetően elsősorban a határmenti területekről voltak térképek. A határmenti szelvények teljesek voltak minden méretarányban.

Csehszlovákia területéről csak 1:200 000 méretarányban álltak rendelkezésre térképek. Az 1: 200 000 és az 1: 500 000 méretarányú térképek szovjet alapanyagokból készültek, a névrajz egy részének magyarosításával. A térképek - a szövetségi együttműködésből fakadó feladatok miatt - hadsereg-, frontparancsnokságok, törzsek számára készültek.

3.3. A Szlovákia területét ábrázoló rendszeresített 1:200 000 méretarányú térképek jellemzői:

A térképek 1: 200 000 és a határmenti területeken 1:100 000 méretarányúak voltak.

Az 1: 200 000 méretarányú Pozsonyt (Bratislava M-33-XXXVI.) ábrázoló térképszelvény tervezése 1967-ben kezdődött el, az 1966-os kiadású százezres térkép alapján. A határon túli részt a 1963. évi kiadású kettőszázezres szovjet térkép alapján készítették és 1968-ban sokszorosították. Ezt 1976-ban újra nyomtattak, természetesen aktualizálva.

E térképszelvénynek elődje is volt raktáron, ez a 1962-es kiadású csehszlovák térkép magyar szövegű másolata volt, amelyet 1963-ban adtak ki. Ez azt jelentette, hogy a névrajz egyes rövidítéseit az egyes jelkulcsi elemeknél, elsősorban a mezőgazdasági objektumoknál (állami gazdaság, major) magyarul írták ki, illetve rövidítették.

A Pozsony melletti Nyitra M-34-XXXI. és a Salgótarjáni M-34-XXXII. számú szelvény az 1: 200 000 méretarányú, 1955-ös kiadású cseh térkép 1963. évi helyesbítése és 1964. évi kiadása.

Az ettől a sávtól északra lévő területet ábrázoló Gottwaldov M-33-XXX. szelvény az 1962. évi szovjet 1:200 000 méretarányú szelvény 1963. évi helyesbítése és 1964. évi kiadása. A Zsolnai (Zlina M-34-XXV.) szelvény szovjet alapanyagát 1965-ben helyesbítették, és 1966-ban adták ki először.

A csatlakozó szelvények helyesbítési és kiadási évei egy-két év eltérést mutatnak. A kétszázezres térképszelvényeken a térkép mellett a terep katonaföldrajzi leírása (a terep általános jellemzése: települések, úthálózat, domborzat és talaj, vízrajz, növényzet leírása és az időjárási viszonyok jellemzése) található.

Az 1:100 000 méretarányú térképek szintén a határmenti területről voltak meg. Alapanyagukat a rendelkezésünkre álló 1959-61. évi kiadású csehszlovák térképek alkották. Például: a Pozsony (M-33-143-Bratislava) 1966, Galanta (M-33-144 Galanta) 1968, a Nyitrai (M-34-133 Nitra) szelvény 1968. évi kiadású.

3.4. A magyar alakulatok térképészeti biztosítása⁷

A magyar erőknek kiutalt 10 000 km² -es terület 1968. augusztus 25-től 1 500 km² -rel, Nagyszombat körzetével nőtt. A 8. gépkocsizó lövészadosztály körlehatárai: északon Nagykürtös (VelkyKrtis)- Privigye (Prievizda)- Vágújhely. Nyugaton a Vág folyótól keletre Vágújhely (Nové Mesto nad Váhom) - Pöstény (Piestany) -Nagyszombat (Tranava) -Bélaháza (Bucany) - Szered Ny (Sered). Délről Érsekújvár (Nové Zámky) D.-Duna -Párkány (Sturovo) D. A területet 9 db 1:100 000 (ebből 4 határmenti szelvény), 3 darab (2 egész és 1 csonka) 1:200 000 méretarányú szelvény fedi le.

A magyar alakulatok térképészeti biztosítása az Ált/84.(Utasítás a csapatok harctevékenységének térképészeti biztosítására. Bp. 1962.) szabályzat szerint folyt.

A 8. hadosztályt a vezérkar térképész szolgálata látta el térképekkel. A térképész szolgálatfőnökségnek volt a feladata, hogy kellő időben térképészletet képezzen a várható hadművelet teljes mélységére, továbbá idejében egészítse ki a térképészletet a csapatok harctevékenysége irányának megváltozása esetén.

A hadosztály a térképellátási normák szerint kapta meg a térképeket és a geodéziai pontjegyzékeket. Augusztus 19-én a 95. gépkocsi szállító zászlóalj szállította ki a térkép mozgó készletet a 8. gépkocsizó lövész hadosztályhoz.⁸ A térképészeti biztosításról a következőket lehet elmondani:

1. A "Zala" feladattal kapcsolatos térképészeti feladatokat a HM operatív biztosítócsoport által megszabott határidőre végrehajtotta.

2. "A térképészeti biztosítás elsősorban térképellátási feladatok végrehajtását jelentette" - írta jelentésében Székely Tibor ezredes, a térképészeti osztály vezetője.⁹

3. A kijelölt csapatokat és törzseket honi területre az általuk igényelt méretarányú és mennyiségű térképpel látták el.

---

⁷ A térképészeti biztosítással kapcsolatos iratokat, jelentéseket a MH Hadtörténeti Intézet és Központi Irattára őrizte, amíg át nem adták a Hadtörténeti Levéltárnak. Külön -"Zala Gyakorlat"- névvel ellátott 5/12/7-75 terjedő 68 doboznyi iratanyagban volt található. Én 1998-ban néztem át. A Levéltári iratok válogatását Számvéber Norbert – Laczovics Erika – Solymosi József: Zala 1968. Püldo Kiadó, Debrecen, 2012. adta közre. Azóta több más forrásközlés is megjelent. Pataky Iván: a vonakodó szövetséges Bp. 1996.című munkájában érdekes epizódokat találunk a térképészeti biztosításról az eseményekkel összefüggésében.

⁸ HIM KI. 5/12-11. csomag.- A 8. gk. lho. összefoglaló jelentése

⁹ MH KI. 5/12-8. csomag. A "Zala" feladat térképészeti biztosításának tapasztalatai

4. A honi területen kívüli feladatok végrehajtásához csak 1 : 200 000 méretarányú térképeket tudtak biztosítani. Ezzel kapcsolatban több észrevétel hangzott el a csapatok részéről, például:

A 8. gépkocsizó lövészhadosztály jelentette: a harc feladat megkezdése és végrehajtása során rendkívül kínosan érezte hatását a szükséges méretarányú (elsősorban nagy, 5-10- 25- 50 00-es) *térképek hiánya*, mindenekelőtt a felderítők, a tüzérség, valamint egyes objektumok (pl.: városok) birtokbavételét tervező összefegyvernemi törzsek munkája szempontjából. Ez az igény annál is inkább előtérbe került, mert a feladat végrehajtásához, illetve a kijelölt objektumok gyors elfoglalásához szükséges megfelelő helyismerettel rendelkező személyek sem álltak rendelkezésünkre.¹⁰

A hadosztály rakéta -tüzérfőnök jelentette: gátolta a részletek kidolgozását, hogy kis méretarányú térkép állt rendelkezésre. Az 1: 200 000 méretarányú térképek 6-7 évvel korábban lettek felvéve, s azok is csak igen kis mértékben álltak rendelkezésre. (Egész városokat kellett kinagyítani a környező településekkel együtt.) Idézet a hadosztály felderítőfőnök jelentéséből: "Jelentős befolyással volt az is, hogy a felderítőszervek *nem voltak ellátva megfelelő térképekkel*." A rendelkezésre álló kisméretarányú térképek igen pontatlanok voltak. A feladat előkészítése és végrehajtása folyamán felvetődtek a térképellátás akadályai. Ez gátolta a felderítőszervek eredményes, gyors, pontos tevékenységét.¹¹ Ezt erősítik meg a többi ezred- és osztályparancsnok jelentései is.

A kétszáz ezres méretarányú térképek nem biztosítottak megfelelő alapot a kellő tájékozódáshoz, méretarányuknál fogva nem voltak alkalmasak a helységek tanulmányozására és az azokban való tájékozódásra. Az ilyen méretarányú térkép a menet megszervezésében és végrehajtáshoz megfelelő volt, azonban a kisebb alegységek harc feladatainak megszervezésére nem alkalmas. A térképészeti osztály később javasolta, hogy a "Rába" feladat keretében vizsgálják meg nagy méretarányú térképek készítésének szükségességét - a szocialista országok területére.

A honi területen kívüli feladatok térképészeti biztosítása során beigazolódott, hogy magasabb harc készütségi fokozat elrendelése után a jelenlegi térképellátó szervezet (ezredenként egy-egy megbízott térképkezelő tiszt) nem tudja ellátni - egyéb szolgálati beosztással járó feladatai miatt - a csapatok és törzsek térképellátását.

---

¹⁰ MH HIM KI. 5/12-11. csomag. A 8. gk. lho. összefoglaló jelentése

¹¹ MH HIM KI. 5/12-9. csomag. A 8. gk. lho. rakéta-tüzérfőnökének összefoglaló jelentése

Példának a 63. gépkocsizó lövészezred parancsnoka jelentette: " Az egész feladat során *állandó térképellátási problémákkal küszködtünk.*"¹² A 95. gépkocsi szállító zászlóalj is kevés térképpel rendelkezett, összesen három készlet volt biztosítva. Viszont a 42. felderítő zászlóaljnál a térképellátás folyamatos volt.¹³

A felmerülő akadályokon megpróbáltak segíteni. A 6. gépkocsizó ezred jelentette, hogy több esetben nagyításokat kellett végrehajtani a kétszázézeres térképekről. Mivel ez a térkép nem elég részletes, a tereppel egyeztetni kellett és a hiányzó adatokat felszerkeszteni. Ez igen sok időt vett igénybe.¹⁴ A későbbiek folyamán az ezred kapott 1:50 000 méretarányú térképeket és légifotókat.

A 93. páncéltörő tüzérsztyály jelentette: az osztálytörzs a rendelkezésére bocsájtott pontjegyzék 1:100 000 méretarányú térképéről 1:50 000 méretarányú oleáta-vázlatot készített birtokba veendő területekről.¹⁵

A hadosztályparancsnok augusztus 25-én kérte az Országos Légvédelmi Parancsnokságot (OLP), hogy készítsenek egy légifilm sorozatot a magyarok által megszállt területről. Az OLP intézkedésére felszállt Li-2-t a (szovjet) 36. LÉ. HDS. kérésére visszafordították a határtól. 26-án ismét előkészítettek egy Li-2-est és kettő AN-2-est légifényképezésre. Augusztus 27-én került sor a légifényképezésre, amelyet kettő An - 2-es hajtott végre. A légi fényképezés a Térképészeti Intézet béke szervezetében működő repülő személyzetével és eszközeivel történt. A légifényképeket kiértékelték és kirajzolták rajta a táborhelyeket, laktanyákat -gyakorlóterekkel együtt -, raktárakat, repülőtereket, vízműveket és egyéb fontos objektumokat. A kiértékelt légifotókat a csapatok rendelkezésére bocsájtották.

Ezzel kapcsolatban a következő akadály merült fel: A Térképészeti Intézet háterszági szerv, ezért a mozgósítás után a légifényképezés és kiértékelés elvégzésére nincs módja, mert a háborús szervezetre való áttérés esetén a légifényképezéssel kapcsolatos feladatok végrehajtására csak az OLP-nak van módja. Ezért javasolta Székely ezredes a kérdés összetett felülvizsgálatát és az OLP-vel való együttműködésben a megoldását.¹⁶

A térképellátás akadályai befolyásolták a felderítés és a műszaki biztosítás hatékonyságát is. Az MN műszaki főnöke megállapította, hogy szükségesnek látszik a jövőben a várható alkalmazási vagy előrevonási irány

---

¹² MH HIM KI. 5/12-10. csomag. A 63. gl.epk. összefoglaló jelentése

¹³ MH HIM KI. 5/12-11. csomag. A 42. felderítő zlj. harcállaspon pk. jelentése.

¹⁴ MH HIM KI. 5/12-11. csomag A 93. páncéltörő tüzérsztyály jelentése

¹⁵ Pataky I i.m.: 112. p. MH HIM KI. 5/12-19. csomag MNVK Hadműveleti Napló I.

¹⁶ MH HIM KI. 5/12-8. csomag. A "Zala" feladat térképészeti biztosításának tapasztalatai

katonaföldrajzának részletes tanulmányozása, feldolgozása, a meglévő térképeink folyamatos pontosítása.¹⁷ Ez a "Börzsöny" tervben megvalósult.

4. "ZALA" GYAKORLAT HATÁSA A TÉRKÉPÉSZETI BIZTOSÍTÁS FEJLŐDÉSÉRE

1968-ban kidolgozták az elgondolást a csapatok térképellátó szervezetének korszerűsítésére (a 041/1969.MNVKF.sz. parancs kiadásának előkészítése), amelynek alapján 1970. márc. 1-jei hatállyal az egységeknél a térképellátás - hozzá a személyi feltételeket is biztosítva - a titkos ügyvitei irodák feladatkörébe került.

1968-ban sikerült az osztálynak elérnie, hogy az 5. HDS. és 3. Hdt. térképész szerve "Térképész Szolgálat" megnevezést kapjon. (Ez az előrelépés az OLP-nél és az alárendelt magasabb egységeinél, valamint a szárazföldi csapatok magasabb egységeinél 1969-ben következett be.)

1968-ban került sor az eddig M alakulatként működő 17. önálló térképező zászlóalj hivatásos állományának tartalékosokkal kiegészített gyakoroltatására. E mozgósítási-összekovácsolási gyakorlat, és a júniusban az NDK-ban tett tanulmányút tapasztalatit vették figyelembe a szervezeti keretek kialakításánál, amikor csökkentett békeállománnyal megalakult 1969 őszén az 5. HDS. Pk. alárendeltségében a 17. önálló térképező zászlóalj. Ezzel egy újabb minőségi lépés történt a katonai térképészet fejlődésében.

IRODALOM

- EGRESSY Z (1968): A fototopográfiai alegység térképész-harcászati tevékenysége és jövőbeli feladatai. MHTI. Bp.1968.
- AZ ÉSZAKI HADSZÍNTÉR KATONAFÖLDRAJZI MÉLTATÁSA (Hadművelési segédlet, Ideiglenes kiadás 1943.)
- GADOS L (1981) A Magyar Néphadsereg vezérkara térképész szervének története (1947-1980) Hadtörténelmi Levéltár. Tanulmánygyűjtemény.
- GADOS L (1964): A harctevékenységek térképészeti biztosításának nehéz feladata. Honvédelem.1964.12.
- HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁR MN Zala -1968 iratai
- PATAKY I.(1996): *A vonakodó szövetséges: a Magyar Népköztársaság és a Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában*, Zrínyi Kiadó, Budapest, 1996.
- SOMOGYI E (1928): *Magyarország és a környék államainak katonai földrajza* Budapest. 1928.

---

¹⁷ MH HIM KI. 5/12-8. csomag. A MH Műszaki Főnökének jelentése

*

Az 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000 méretarányú topográfiai térképek jelkulcsa MHTI. Bp. 1964.

Az 1:200 000 és az 1: 500 000 méretarányú topográfiai térképek jelkulcsa MHTI. Bp.1965.

Utasítás az 1:25 000, 1: 50 000 méretarányú térképek tervezésére, kirajzolására és kiadási előkészítéséhez. MHTI. Bp. 1965.

Utasítás az 1:50 000 méretarányú topográfiai térképek helyesbítéséhez MHTI. Bp.1965.

Utasítás az új 1:25 000, méretarányú topográfiai térképek elkészítéséhez MHHTI. Bp.1968.

ORSZÁGOS ÉS ISASZEGI ADATOK A SZŐLŐKRŐL ÉS BOROKRÓL

MOHOS MÁRIA – MAJDÁN JÁNOS

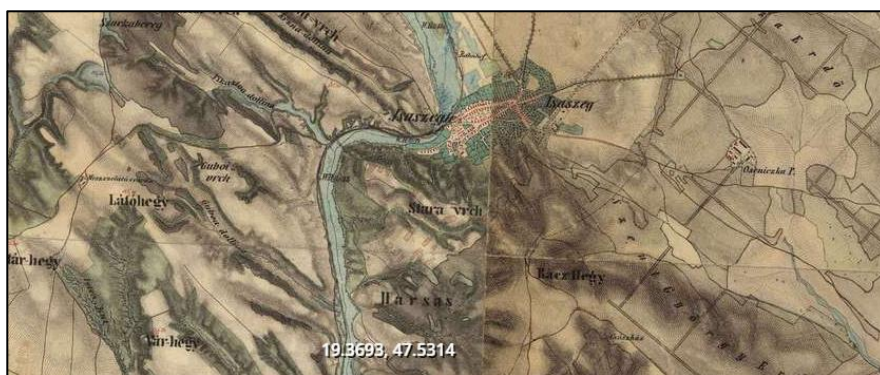
NATIONAL AND ISASZEG DATA ON GRAPES AND WINES

The oldest depictions of Hungarian vineyards can be found on the maps of the First Military Survey (1782-1785). Half a century later, in the summary of Elek Fényes accurate contemporary data regarding the vineyards appeared among the national settlement data. The two colour maps recording grape growing areas and wine types published by the director of the Royal Hungarian Statistical Office in 1875 won great international recognition. In all cases, in addition to the famous wine regions, smaller plantations were also mentioned. This was the case with Isaszeg, located east of Pest, whose resident is Prof. Dr. Sándor Frisnyák, one of the famous figures in Hungarian geography and teacher training, whom the authors congratulate on his 90th birthday with this article.

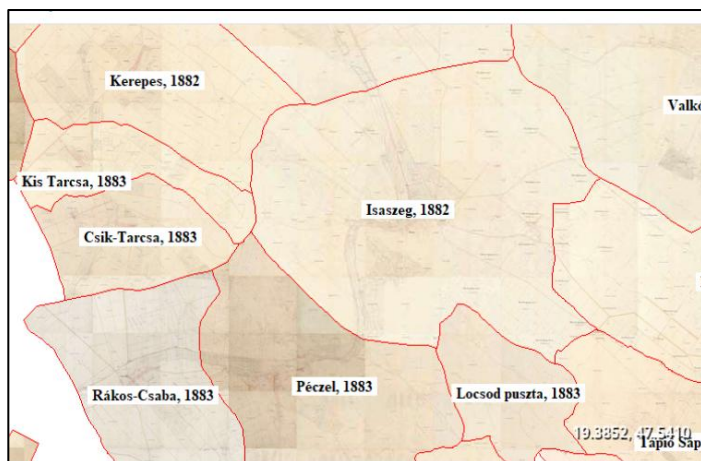
Isaszeg neve a magyar történelemben közismert az 1848-1849. évi szabadságharc híres csatája révén. Bár a településről kisebb - nagyobb feldolgozások születtek, de ezek az ottani szőlőtermesztéssel és borkészítéssel nem foglalkoznak részletesebben. Magyarországon több kiváló statisztikai adatsor, illetve térkép látott napvilágot ebben a témában, melyekben utalások találhatóak az isaszegi szőlőtermesztésről és borokról. Ezek bemutatása előtt néhány elem az Isaszegről fellelhető összegző forrásokból és feldolgozásokból.

Fényes Elek szerint *„Izsaszeg, magyarosodni kezdő tót falu, Pest-Pilis vmegyében, kevésé laposban, délről hegy alatti fekszik, Pesthez keletre 3 mfl, s út. p. Kerepes. Határa 5620 hold, mellyből 2860 hold szántó, 500 h. rét, 460 h. legelő, 200 h. szőlő, 1600 hold erdő. A határ keleti és nyugati része homokos, terem zabot, kevés kukoricát, jó dohányt. Egyéb iránt szántóföldjei hegyes és oldalas részekből állván, a záporok által nagyon rongáltaknak. A falu alatt folyik a soha ki nem száradó Rákos vize. A helység a gödöllői uradalomhoz tartozik, s van itt az uraságnak 2 pusztája, u. m. Nyíregyháza erdőből álló és Tápió-Sz.-György, uradalmi birka-majossal. Egyik-egyik pusztá 2000 holdra terjedhet. Népessége a helységnek 1467 r. kath., 2 ref., 9 zsidó. Van itt kath. paroch. templom, 1 pálinkafőző-ház, vendégfogadó, és 4 vízimalom. Az úgynevezett*

Katona-Parlagi hegyen számtalan dombocskán léteznek, melyekben csupa csontok találhatók, jelölül, hogy itt a régi korban is nagy ütközet történt. De nevezetesebb ennél azon nagy ütközet, mely itt 1849-ben éppen nagypénteken történt az osztrák főtábla, és a Görgey, Klapka, Damjanics, s Aulich vezérsége alatt álló magyar seregek közt. Ugyanis hg. Windischgrätz osztrák tábornagy minden hadtesteit egyesítvén, 60,000 emberrel a cserhádi erdős dombokat és hegyeket erősen megrakta, kulcsául igen erős állásának Izsaszeget választá. A magyarok 2 ízben rohanták meg csaknem bevehet len álláspontot, de mindannyiszor visszaverte eredtek, míglen Aulich hadtestétől segitgette harmadszor szuronnyal foglalták el az izsaszegi tetöket; Minek következtében az osztrákok Pest felé vonultak vissza, mindegyik rész mintegy 700 halottat hagyván a csatamezőkön.” (Fényes E. 1851 142.p.).

1. ábra. Izsaszeg térképe az I. katonai felmérésen

2. ábra. Izsaszeg és a szomszédos községek a II. katonai felmérés térképén (1882)

A Magyarország kistájainak katasztere Isaszeget a Gödöllői-dombsághoz sorolja Földtani szempontból azt írja az összegzés:

„A kistáj D-i részét egységesebben és nagyobb vastagságban borítja lösz, a peremeken félig kötött futóhomok.... A lejtőkön található barnaföldek és csernozjom barna erdőtalajok együttesen a terület 96%-át borítják.” Mind az évi napsütéses órák száma, mind a lehullott csapadék és a 180-190 napos fagymentes nap lehetővé tette és teszi a szőlő termesztését (Dövényi Z. 2010 705-707.).

A korábbi források és a jelenlegi elemzések egyértelműen jelzik, hogy a Rákos völgyében termett szőlő, ebből következően készítenek bort is (Csorba P. 2021).

AZ ELSŐ HAZAI TELJESKÖRŰ SZŐLŐ- ÉS BORSTATISZTIKA

Bár 1848-ban az április törvények megteremtették hazánkban a polgári átalakulás jogi alapjait, melyeket az alkotmány nélküli időszakban a bécsi udvar sem vont vissza, de ezek gyakorlati bevezetéséhez számtalan végrehajtási utasítást is ki kellett hirdetni. Különösen kényes terület volt a mezőgazdasági területek birtokszétválasztása, s ezen belül a szőlők tulajdonjoga. Az 1867-ben megkötött osztrák-magyar kiegyezés alapján az újból felálló Földművelés-, ipar- és kereskedelmi miniszter felügyelete alá került a tárcánál előbb egy osztály keretei között, majd az önállóan működő Statisztikai Hivatal (KSH). Fényes Elek személye és munkássága miatt ez az új szakterület ismert volt hazánkban, de az 1871-ben önállósodott országos szolgálatot Keleti Károly szervezte meg és vezette haláláig (1892).

A rendszeresen megrendezett nemzetközi statisztikai kongresszusokon a magyar fél vállalta egy nemzetközi szőlészeti statisztika elkészítéséhez mintául szolgáló adatfelvételi módszer elkészítését, melyet 1872-ben Szentpétervárott be is mutattak. A tanácskozáson bizonyos kérdések körül vita alakult ki, de ez nem akadályozta Keleti Károlyt és munkatársait abban, hogy Magyarországon megszervezzék az adatfelvételeket. Az ország valamennyi településére kiküldött kérdőlapok segítségével lezajlott a szőlőterületek és a bortermelés összegzése. (Keleti K. 1875) A közigazgatási hálózaton keresztül begyűjtött adatok községenként rögzítették a szőlők tényleges területét, azok földrajzi adottságait, a talajviszonyokat, az éghajlati mutatókat. Részletesen felmérték a „mívelés módjait”, köztük a kötözés, a kapálás, a szüret adatait és költségeit.

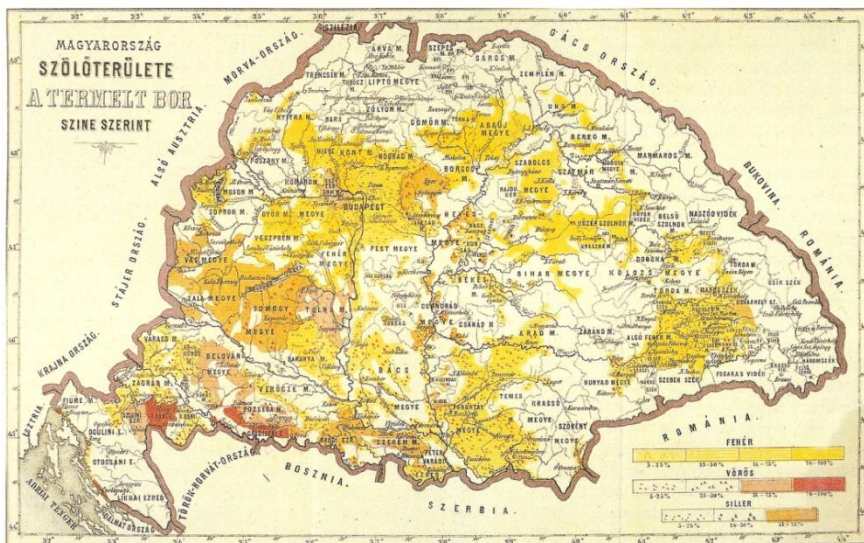
A másik nagy kérdéskörben a szürettel, a mustkészítéssel, a borok fajtaival, az 1861 – 1872 közötti időszakban pincékbe került borokkal, azok minőségével, áraival és kezelésével foglalkoztak. Az országos helyzetkép megrajzolásához kérdezték a pincék építését, átlagos mélységét, hőmérsékletét, s külön összegezték az eladási adatokat, a szállítási költségeket, a vámokat, a fogyasztási adót és a „szőlőmíveléssel foglalkozó néposztályok viszonyait” (Keleti K. 1875 213. p.).

3. ábra. Magyarország szőlőterülete 1873
(Keleti K. 1875)

Az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal nem elégedett meg a kérdezőbiztosok által beküldött összegzésekkel, mivel valószínűsítették a gyakori eltéréseket. „Kitűnt ugyanis, hogy puszta adatgyűjtéssel nem mindig érhetjük be, hanem kénytelenek vagyunk néha becslésekhez is folyamodni.” (Keleti K. 1875 3. p.). További közvetlen módszerrel, a gazdákhöz kiküldött levelezőlapok segítségével megpróbálták ellenőrizni az éves átlag bortermelést. Keleti Károly személyesen is meglátogatott borvidékeket, s az adatokat ott szerzett benyomásaival egészítette ki.

A kiválóan előkészített és lebonyolított adatgyűjtés elérte a célját: sikerült a magyarországi termelési adatok minél pontosabb rögzítése, a sok korábbi túlzó becsléssel leszámolhattak. „Bármely fájdalmasan sok egyébként a csalódás, egy perczig se késném kimondani az igazságot s eloszlatni az álmokat” a szőlő és bortermelés valódi állapotáról és adatairól – vallotta (Keleti K. 1875 2. p.). Ezen elvek alapján készült el az összegzés és belőlük a térképek, melyeket az 1876-ban Budapesten megrendezett kongresszuson tártak a szakmai közönség elé. A franciául bemutatott munka óriási sikert hozott, s ez szolgált mintául a világ többi államában a későbbi adatfelvételekhez (Mohos M. 2003 62-64.).

4. ábra. Magyarország szőlőterülete - a termelt bor színe szerint
(Keleti K. 1875)

ISASZEGI SZŐLŐK ÉS BOROK

Az országos adatfelvétel során igazolódott a Fényes Elek által korábban közreadott és idézett tény: Isaszeg határában is természetek szőlőt a 19. század közepén, amely akkor a település területének 3,3 %-át foglalta el. Keleti Károly statisztikai adatai szerint 1873-ban a Pest vármegye akkori Pesti felső járásába besorolt Isaszegen 189 szőlőbirtokost tartottak nyilván. A korabeli mértékegységek alapján 104 kat. hold és 885 négyszögöl (60 hektár) területen abban az évben termelt 120 akó (6800 liter) fehér és 680 akó (38 500 liter) siller bor. Külön vörösbort nem szűrték a gazdák, de a fehér borhoz képest majd hatszor több siller azt jelzi, hogy a szőlők között kék fajták is voltak. A mindenféle szőlő együttes szüretelése egyrészt mutatja a borászati tudás alacsony szintjét. Másrészt valószínűsíti, hogy a 453 hektoliter ital döntően saját fogyasztásra készült, gazdánként átlagosan 2-3 hektolitert tároltak a hordók (Keleti K. 1875 345. p.). A községben szőlővel bíró gazdákat összevetve az akkori lakosok számával (1869-ben 1836 fő élt a faluban) látszik, hogy nagyjából minden tizedik isaszegi polgárnak volt valamekkora szőlője és egy birtokosra átlagosan 0,5 hold szőlőterület jutott. Bár a családok számát és nagyságát nem tüntették fel, de a korabeli népesség átlagos adatainak ismeretében (háztartásonkénti 4 gyermek) valószínűnek tűnik, hogy a lakosság nagy része kapcsolatban volt a szőlővel.

Az első hivatalos statisztikai adatfelvétel után pár hónappal Magyarországon is megjelent a filoxéra, amely a homokos talajokon fekvő szőlőket kivéve minden

ültetvényt elpusztított. Az isaszegi határ ismeretében biztosnak mondható, hogy a Rákos völgyében is kihaltak a szőlők (Beck T. 2005, Majdán J. 2008).

Az államilag támogatott rekonstrukciós program segítségével a század végére megújult a szőlők nagy része, bár sokhelyütt az addig hazánkban ismeretlen direkttermő amerikai fajták kerültek a korábbi ültetvények helyére. A KSH tudatos és rendszeres adatfigyelése során 1895-ben is sor került egy országos mezőgazdasági felmérésre. Az Isaszegen is megvalósult telepítések eredményeként a filoxéra vész után 72 hektáron termett újból szőlő. A Hivatal kérdései adott válaszokból kiderül, hogy a község határában minden korábbi szőlős területbe került vessző, ilyen használatú föld parlagon nem maradt. A gazdák 12 hektárral nagyobb területen foglalkoztak szőlőműveléssel, mint két évtizeddel korábban. Sajnos a hordókban tárolt borokról, azok fajtáiról nem esett szó, mivel a mezőgazdasági szakigazgatás elsősorban a rekonstrukciót kívánta nyomon követni, de így is biztos, hogy az időközben növekvő (1890-ben 2341 fő) lakosságot a gazdák nem tudták helyben termelt borral ellátni.

A KSH módszertana folyamatosan bővült, s az első világháború utáni gazdasági káoszt követően 1935-ben került sor egy újabb, teljeskörű mezőgazdasági felmérésre. Az adatok a korábbiaknál részletesebbek voltak, megkülönböztették a községekben a dombvidéki és a síkvidéki területen fekvő ültetvényeket. Az időközben 18 hektárra zsugorodott isaszegi szőlők közül 2 hektáron dombos parcellákban termelt a szőlő, melyek „hazai” néven számontartott fajták voltak. Ezeket a birtokokon direkttermő fajtát nem találtak, de volt másik 2 hektárnyi terület, ahol parlagon hagyták az eredeti ültetvényt. A síkvidékinek besorolt parcellák egy része a filoxéra szempontjából immunis homokos talajú, amelyen azonban mindössze 1 hektár „hazai” és 1 hektár felhagyott ültetvény volt. Az egyéb talajon szintén nem jeleznek az adatok direkttermő fajtákat, az oltványok is mindössze 6 hektáron termettek, s ugyancsak 6 hektárt parlagon hagytak. A szőlőként nyilvántartott és adózott mindössze 18 hektárból 9 hektár felhagyott, vagy kiirtott tábla volt. Az egyre nagyobb számú beköltöző és legtöbbször a fővárosban dolgozó isaszegi (1935-ben ötezer fő körüli) lakó közül néhány családban maradt csak fenn a szőlővel való foglalatosság.

Isaszeg esetében az utolsó pozitív eredményt mutató adatok az 1965-ben lebonyolított országos mezőgazdasági összeírásból láthatók. A legrészletesebb mutatók alapján látszik, hogy a három évtizeddel korábbiaknak megfelelően 19 hektáron termelt szőlő a határban. Döntő többségük barna erdőtalajon és a futóhomokos területen feküdt és még 30 %-nál meredekebb lejtésfokon is kapáltak ültetvényt. Ismert a szőlőfajták megoszlása is, melyek között a filoxéra előtti népszerű mézes 1 hektáros nagysága egyértelműen jelzi a régi fajta megmaradását. Mivel az adatfelvétel időpontjában szinte ismeretlen volt ez a fajta és egyáltalán nem telepítették, ezért kijelenthető, hogy ez valóban félszáz

éves ültetvény. A 4 hektáros egyéb fehér borszőlők is valószínűleg régi táblák, míg az 1 hektár csemegeszőlő a korszakban gyorsan terjedő új fajtákat takarja. Hasonlóan öreg ültetvények lehettek az 1-1 hektáros oportó és egyéb vörös borszőlők is. Legnagyobb területen a direkttermő fajtákat (11 k. hold) jelezték az adatok, melyek alaptőkéi biztosan a filoxéra utáni újratelepítéskor kerültek a földre. Mivel szaporításuk egyszerű, gondozásuk viszonylag kevés munkát igényelt, ezért az esetleges frissítéskor is ezeket a vesszőket dugták le a földre. (Szőlőtermelés 1986)

Az isaszegi határban jelenleg (2024) nem tartanak nyilván 400 négyszögölnél nagyobb ültetvényt, az ennél kisebb, kertekben termő szőlőket nem veszik figyelembe az országos összeírásokban.

A településre is jellemző volt korábban a saját szőlő és bortermelés megszervezése, bár az adatok ismeretében biztos, hogy az utóbbi két évszázadban a helyi termés soha nem tudta kielégíteni az itteni igényeket. Isaszeg lakosságának növekedése és a gazdák szőlő és bortermelése fordítottan aránylott egymáshoz, a település utóbbi 120 évben kialakult alvóvárosi funkciója teljességgel megváltoztatta a gazdálkodási és életmódbeli szokásokat, a szőlészet és borászat eltűnt, illetve a nagyobb telkeken hobbiként, rekreációs jelleggel maradt meg.

IRODALOM:

- BECK T. (2005): A filoxéravész Magyarországon. (Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 10. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest)
- KELETI K. (1875): Magyarország szőlészeti statistikája 1860-1873
- MAJDÁN J. (2008): A szőlőket tönkretévő filoxéra és annak hatása a Kárpát-medencében Korunk - 19. évf. 9. sz. 2008 szeptember
- MOHOS M (2003): Mohos Mária: Két térkép nyomában. Rubicon 2003/ 1-2. szám, 62-64.

Szőlőtermelés 1986: Szőlőtermelés községsoros adatok 1873-1965

„SZTÁLINISTA BERUHÁZÁS”? – BŐS –NAGYMAROS ELŐTÖRTÉNETE

BALOGH GÁBOR

„STALINIST INVESTMENT”? – THE PRELUDE OF BŐS–NAGYMAROS

The construction works of the Bős (Gabčíkovo)–Nagymaros Dams was the key factor of the Hungarian system change in the late 1980's. The most important Hungarian environmental protection organization the Duna Kör (Duna Circle) stated that the investment on the upper Danube between Hungary and Czechoslovakia was a stalinist project because of its gigantic and environmentally damaging type, similarly in the 1930's Soviet Union's giant projects. In reality the idea of the Nagymaros Dam project first emerged after World War I, years before Stalin came to power in the Soviet Union. Because of the wrong decision making of the Hungarian one-party state – and because this was a prestige investment in the eyes of the Hungarian communist system – the protest against the construction works was the symbol of the Hungarian system change. We outline in this paper the antecedents of the project which started at the end of the 1970's, but the history of the planning of the dams on the upper Danube began in the start of the 20th century.

„A folyók szabad életének ideje megszűnik. Nem a saját akaratuk, hanem az emberek akarata szerint kell élniük. Megnyirbáljuk a természeti erőket, folyóknak, tavaknak, tengereknek eddig korlátlan szabadságát. Ezzel is szabaddá tesszük az embert” – fogalmazott Mihail Iljin szovjet író 1936-ban megjelent könyvében (Iljin, M. 1950). Habár a fenti gondolat az 1930-as évek Szovjetuniójában fogalmazódott meg, a hidroszféra mesterséges átalakítása politikai rendszerektől függetlenül világszerte zajlott. A 20. század során több mint 50 ezer gátat építettek világszerte (Sneddon, C. 2015.) Az első nagy gátépítés éppen az Amerikai Egyesült Államokban zajlott 1931 és 1936 között a Colorado-folyón. Így az Iljin-féle megállapítás akár az imént említett Hoover-gátra (eredeti nevén Boulder-gát) is vonatkozhatott volna. A számtalan hasonlóság mellett mégis van egy jelentős különbség a két rendszer „gátépítő gyakorlata” között. Ez pedig a környezetvédelemmel kapcsolatos felfogásban érhető tetten. „A centralizált tervgazdaság már önmagában is környezeti

katasztrófa” – állapította meg Roger Scruton brit filozófus. (Scruton, R. 2018) A kommunista diktatúra tervutasításokra építő gazdasági rendszere mindent a rendszer célkitűzéseinek rendelt alá, ennek megfelelően a természet védelmét egyáltalán nem – vagy csak kevésbé – vette figyelembe egy-egy beruházás tervezésekor.

Ugyan környezetrombolás a Vasfüggöny túloldalán lévő országokban is előfordult, de amíg egy demokratikus berendezkedésű országban adottak voltak a tiltakozás és a számonkérés lehetőségei, addig egy diktatúrában erre nem volt lehetőség. Különösen nem a Szovjetunióban, ahol a kommunizmus időszaka egyben az erőltetett modernizáció korszaka is volt. Így a tervutasításos rendszer által előírt beruházások gyors végrehajtása mellett, minden más – adott esetben a természet védelme – csak sokadlagos szempont volt, ha egyáltalán figyelembe vették. Különösen fontos ezt hangsúlyozni azért is, mert Oroszország már az 1917 előtti időkben sem a környezet megfelelő védelméről volt ismert. *„Oroszország sorsa kiváló példaként szolgál az egész világnak arra nézvést, hogyan ne éljenek az emberek. Környezeti szempontból egyszerre váltuk kísérleti tereppé és fenyegetéssé az egész világ számára”* – értékelte hazája helyzetét Grigorij Barenboim, környezetvédelmi elemző (Fesbach M.–Friendly, A. 1992). A természet erőszakos átalakítása a Szovjetunió gazdasági „nagy ugrását” szolgálta annak érdekében, hogy a sok tekintetben még középkori állapotban lévő orosz/szovjet gazdaságot rövid idő alatt eljuttassák az atomkorba. A mintát Sztálin és a szovjetek számára az amerikaiak nyújtották. Az 1930-as években számtalan szovjet nagyberuházáson ott találjuk az amerikai mérnököket és szakértőket, akik Moszkva kérésére, vagy éppen saját akaratukból, kommunizmusba vetett hitükből kifolyólag utaztak a Szovjetunióba azért, hogy gátat építsenek, vagy transzformátorállomásokat tervezzenek. Az amerikai minta Szovjetunió-szerte követőkre talált: *„Az orosz ember amerikanizálódott, kialakult egy új, gyakorlatias típus, aki az álmodozás és ábrándképek kergetése helyett alkot és épít, kialakult egy új, technokrata és bürokrata alkat. Az orosz lélek sajátosságai azonban e mélyreható metamorfózis ellenére sem tűntek el nyomtalanul. A vallásos hit más irányba terelődött: az orosz paraszt mostantól a gépet imádja bálványként.”* (Bergyajev, Ny. 1989).

Az erőltetett iparosítás programja mindemellett nem Sztálinnal kezdődött az 1930-as években. Nem sokkal az 1917-es novemberi bolsevik puccsot követően a szovjet diktátor Lenin kijelentette:

„Szovjethatalom+villamosítás=kommunizmus.”

A kulcsszó a villamosítás volt. A cári Oroszország 1916-ban összesen 2.58 millió kWh elektromos energiát állított elő, tíz évvel később – kisebb országterületen – 3.51 millió kWh-t, míg 1936-ban már 32.84 millió kWh energiát termeltek a szovjet erőművekben (European Historical Statistics 1750–1970. 1975).

A második világháborút követően a szovjetek által megszállt Magyarországon is a nehézipar erőltetett fejlesztése lett az egyeduralgó gazdaságpolitikai irányzat. Ezt kiegészítendő, az ország területén egymás után hozták létre a különböző erőműveket, amelyek jelentős részében fosszilis tüzelőanyagok hőjéből állították/állítják elő az energiát. Az elektromos energia előállítása érdekében – szintén a szovjet mintát követve – a magyar gazdaság irányítói kiemelt szerepet szántak a vízenergiának. A Tiszán már az 1950-es években vízlépcsőt építettek Tiszalöknél.¹ Ugyanebben az évtizedben a Duna csehszlovák–magyar határszakaszára vonatkozóan is megkezdődött a felek közötti egyeztetés a folyószakasz lépcsőzéséről. A három évtizeddel később kibontakozó környezetvédelmi mozgalmak, így a Duna Kör éppen erre alapozva nevezték a később meginduló építkezést „sztálinista beruházásnak”, holott a Duna ezen szakasza átalakításának a gondolata már a 20. század első felében fölmerült, bár nem kifejezetten azzal a céllal, ahogyan azt az 1950-es években meghatározták.

Éppen ezért a probléma vizsgálata során nem elegendő az 1977² utáni események áttekintése a folyamat teljes megértéséhez. Ehelyett a *longue durée* perspektíváját alkalmazva szükséges teljes képet adni arról a gazdasági-politikai tervezési folyamatról, amely a 20. század elején vette kezdetét, s amelynek a beruházás 1970-es évek végén való megindulása csak az egyik – bár kétséget kizáróan legnagyobb – szelete. Mindez alátámasztja azt az alaptézist, amely szerint a vízhasználat politikai rendszereken átívelően hat az emberi társadalmak működésére (Horváth G. K. 2014).

A FELSŐ-DUNA SZABÁLYOZÁSA ÉS A VÍZENERGIA KÉRDÉSE

A tájhasználat és ezzel párhuzamosan a kultúrtáj képe állandóan formálódott a Duna magyarországi felső szakaszán a 20. század során. Ennek részben politikai, részben gazdasági, részben pedig a kettő összefonódásából eredő okai voltak.

A Duna Dévénynél érkezett a történelmi Magyarország területére. Timaffy László földrajztudós megfogalmazása szerint: „...végül hosszú útján a folyó is olyan lesz, mint az öregember. Nem bírja már úgy a munkát, mint életerős férfi korában. Szabadulni igyekszik a terhektől, az élet gondját, baját szívesen lerakja. Ilyen az alsószakasz-jellegű folyó. Kényelmesen széletterpeszkedik a síkságon. Csak annyi hordalékot szállít tovább, amennyi éppen erejéből telik. A többi

---

¹ Az építkezést nagyrészt sváb származású kényszermunkásokkal végeztették el az Államvédelmi Hatóság felügyelete alatt.

² Ebben az évben írták alá a vízlépcső megépítéséről szóló csehszlovák–magyar egyezményt.

lerakja, zátonyokat, szigeteket épít belőle. Ilyen öregemberkorát éli a Szigetközben a Duna is.” (Timaffy L. 2016). A folyó a Kárpát-medence területére érve sík vidékre érkezik, esése jelentősen csökken, ennek eredményeképpen az Alpokban felgyűjtött hordalékának nagyobb részét lerakja. A Duna ezen a szakaszon több ágra szakadt, szigeteket, zátonyokat képezett, amelynek következtében rendkívül egyedi táj jött létre a folyó fő ágának mindkét oldalán: a Szigetköz és a Csallóköz.

A folyó térségbeli szakasza szabályozásának gondolata régi időkre tekint vissza. Már a kora újkorban összefüggő töltésekkel próbáltak védekezni az árhullámok levonulása által okozott károk ellen. Első ízben körtöltésekkel igyekeztek megóvni házaikat a Szigetközben és a Csallóközben élők. Egy ilyen típusú körtöltés maradványa ma is látható Kisbodak térségében. A házak védelmét követően a termőföldek árvízvédelme vált elsődleges fontosságúvá. Ennek érdekében a körtöltéseket összekötötték, amelynek eredményeképpen kiépült egy árvízvédelmi vonal, amely évszázadokon át védte a Szigetköz és a Csallóköz népét és értékeit.

Egységes, a folyószabályozást több szakterület felől megközelítő tervek először a 18. században készültek, de konkrét és nagyszabású munkálatokra csak a 19. században került sor. Ekkor a fő cél az áradások elleni professzionálisabb védekezés mellett a folyószakasz hajózhatóbbá tétele volt.³ Ez azért vált szükségessé, mert a kisvízes időszakokban mind a teherszállító, mind a személyszállító hajók közlekedése bizonytalanra vált. A Dunagőzhajózási Társaság csak 1883-ban két kotróhajóval 300 ezer m³ kavicsot termelt ki a mederből a saját költségén, hogy a hajóközlekedés kiszámíthatóbb legyen (Alexay Z. 1982.).

A reformkorban megtörtént a teljes Duna folyam feltérképezése, amely alapfeltétele volt a szabályozási munkálatok elindításának (Dóka K. 2009). A munka érdemi megkezdését, mint sok minden mást az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc leverése utáni neoabszolutizmus lelassította, így a szabályozás látványos szakasza csak az 1880-as években indult meg. A fő cél a Duna Pozsony alatti szakaszának hajózhatóbbá tétele volt, amelyet a század végére sikeresen végre is hajtottak.

A Nagy-Duna szakaszát töltéssel erősítették meg, míg a Mosoni-Duna esetében 1900-ban megépítették a rajkai zsilipet, ami hozzájárult az áradások biztonságos levezetéséhez. Ez a beavatkozás a természet rendjébe már magán viselte a modern kor jeleit: „Az építés megindultával egyszerre megváltozott a felső Duna képe. Munkástelepek létesültek az elhagyott ligeteken és erdőkben, a vadonban zavartalanul élő madárvilágot csakhamar fölzavarta a munkások

---

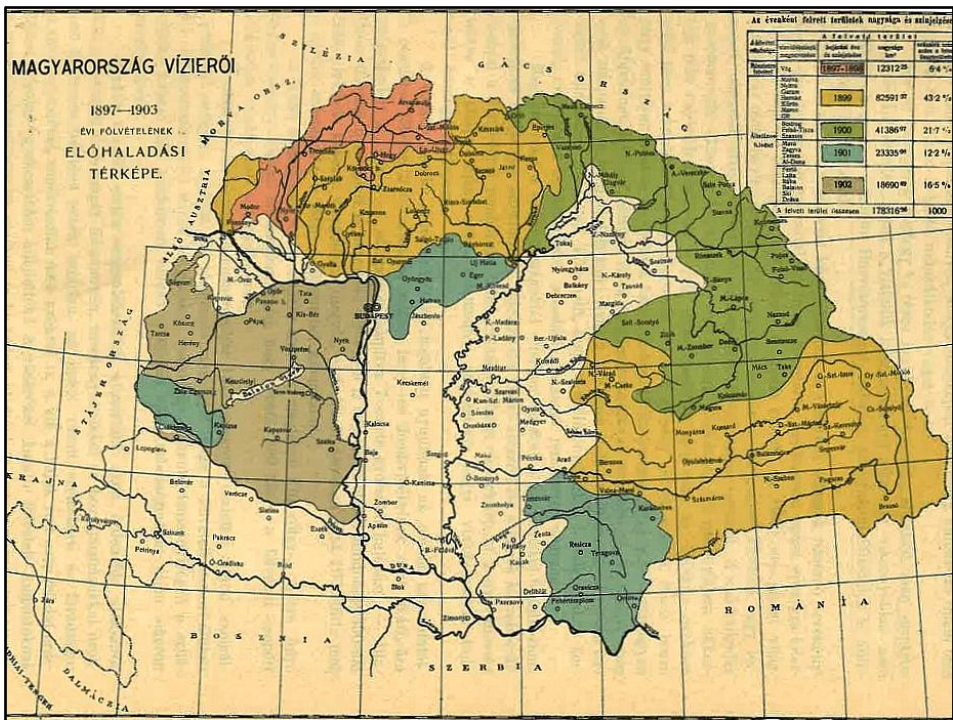
³ Ezt indokolta a gőzhajózás felfutása is. Bécs és Pest között az első rendszeres hajójárat 1831-ben indult.

ezreinek zsi bongó zaja, a Dunát ellepték a nagy kőszállító hajók, melyek Dévény gránitszikláit, Almás, Süttő és Lábatlan kemény mészköveit ezer meg ezer köbméter számra hordták a Dunába, hogy békókba szorítsák vele a vadúl szerte kalandozó vizet s kényszerítsék ott és úgy folyni, a hogy azt számára az emberi elme kijelölte” – fogalmazott Gonda Béla vízépítő mérnök a szabályozás kapcsán (Gonda B. 1896). Az 1900-as évek elejére véget érő munkálatok tekinthetők az első komoly beavatkozásnak a folyó ezen szakaszának történetében. A beruházás jelentős hatással volt az itt élők mindennapjaira is. A Timaffy László által az 1930-as éveket követően megszólaltatott szigetköziek idősebb generációja még emlékezett a szabályozás előtti állapotokra, amelyet sok szempontból – így például a halbőség tekintetében – összehasonlíthatatlanul jobbnak ítélték a korabeli körülményeknél. Ugyanakkor, és ez az érem másik oldala, ezt követően vált jelentőssé a szigetközi zöldségtermelés, amely új megélhetési forrást jelentett a helyben élőknek. A szabályozással a Dunát sikerült beszorítani a csallóközi és szigetközi árvízvédelmi töltések közé, így a hullámteret leszámítva árvízvédelmi szempontból az élet kiszámíthatóbbá vált a térségben (Nyerges Cs. – Cséfalvay A. 2014).

A Duna szabályozásának időszaka egybeesett Az Osztrák–Magyar Monarchia, s így a Magyar Királyság fokozatos gazdasági fejlődésével. A 19. század második fele a magyar gazdaság számára a prosperitás jegyében telt. Az ország lehetőségeihez képest fejlődött a nehézipar, fokozatosan bővült a magyar vasúthálózat és a század végétől egyre több helyen jelent meg a korszak egyik csúcsteljesítménye: a villanyvilágítás. A gazdaság fokozatos fejlesztése egyre több energiát igényelt, amelyet különböző források felhasználásával próbáltak meg előállítani. A fő forrást a fosszilis energiahordozók biztosították egészen Trianonig. Mindemellett megkezdődött az ország egyéb energiaforrásainak, így vízerőkészletének a felmérése is.

A feladattal Viczián Ede magyar királyi vízépítő mérnököt bízták meg, aki munkatársaival hat év alatt végezte el feladatát. Viczián a felmérés eredményeit publikáló kötet szakmai bevezetőjében megjegyezte, hogy míg korábban csak kisebb malmok, fűrészek működtetésére használta az ember a vízenergiát, a 20. század kezdetén már nagy mennyiségű villamosenergia termelésére is lehetőség kínálkozik folyóvizeink esését felhasználva. Utóbbi a kulcsfogalom: a folyóvíz *esése*. Viczián felhívta a figyelmet arra, hogy egy síkvidéken megépített erőmű fölösleges beruházás, mivel nem tudja azt az energiamennyiséget előállítani, amit elvárnának tőle: „*A hol folyóink már megközelítik az alföldeket és kiszélesedő völgyeik csekély eséssel simulnak a rónaságba, csak nagyon hosszú, kilométerekre nyúló, drága szabályozási művekkel, költséges csatornákkal és nagyméretű fenékgáttal lehetne a turbinák számára szükséges néhány méternyi bukást létesíteni. Azonkívül a nagy vízmennyiség befogadásához is több, nagy átmérőjű turbina fölállítása volna szükséges. A vízépítkezések és gépi*

berendezések mértékével együtt az összes kapcsolatos költségek aránya is növekszik, - nyilvánvaló tehát, hogy a vízierők alkalmazásának nem itt van a tere.” (Viczián E. 1905) A felmérés eredményeit Viczián kötetbe rendezte, amelyet 1905-ben publikáltak. A rendkívül adatgazdag, részletes táblázatokkal és térképekkel ellátott könyv szakmódszertani bevezetőjében a szerző megjegyzi: „...az országnak mintegy 2/3 került fölvétel alá; ellenben nem érintette a bejárás alföldeinket, a hol a vízierők kihasználására alkalmas viszonyokkal nem találkozunk.” (Viczián E. 1905). Ezt az állapotot igazolja az 1. ábrán látható térkép, amely a felmérés eredményeit közli. Az alföldi jellegű területek, így a Szigetköz és Csallóköz kimaradtak a felmérésből a folyóvizek alacsony esése okán.

1. ábra. Azt első vízügyi felmérés eredményei: Viczián Ede Magyarország vízierői

Gonda Béla fentebb idézett írásában közölte a Duna esésének értékeit. Ezek szerint Dévény és Pozsony között 27,2; Pozsony és Oroszvár között 24,5; Oroszvár és Bős között 35,6; Bős és Szap között 27; Szap és Medve között 24; Medve és Vének között mindössze 18 centiméter volt a folyóvíz esése (Gonda B. 1896). Látható tehát hogy elsősorban anyagi megfontolások miatt nem számoltak

a Duna felső szakasza vízenergiájának hasznosításával. Trianont megelőzően még rendelkezésre álltak azok a nagyvesztésű folyószakaszok, amelyek alkalmasak voltak a vízlépcsőzésre és így energiatermelésre.

Habár a 20. század elejére a nagy síkvidéki folyószabályozási munkák lezárultak, a szabályozott folyók elsősorban az árvízmentesítés és a mederkotrás miatt rendszeres munkát biztosítottak a vízügyi szakemberek számára. Mivel a folyók hajózhatósága és árvízvédelme kiemelt fontosságú gazdasági cél volt, Darányi Ignác földművelésügyi miniszter 1908-ban az Alsóház elé terjesztette az ún. „vízberuházási törvényt”, amelynek legfőbb erénye volt, hogy kivette a vízügyi ágazat finanszírozását az évente meghatározott központi költségvetés keretösszegei alól és külön alapot biztosított a vízügyi munkálatokra és beruházásokra (Fejér L. 2021). A törvény kiszámítható pénzügyi kereteket biztosított a vízépítő szakma számára, ugyanakkor megjegyzendő, hogy már annak elfogadását megelőzően is kiemelt politikai figyelem fordult erre a szférára.

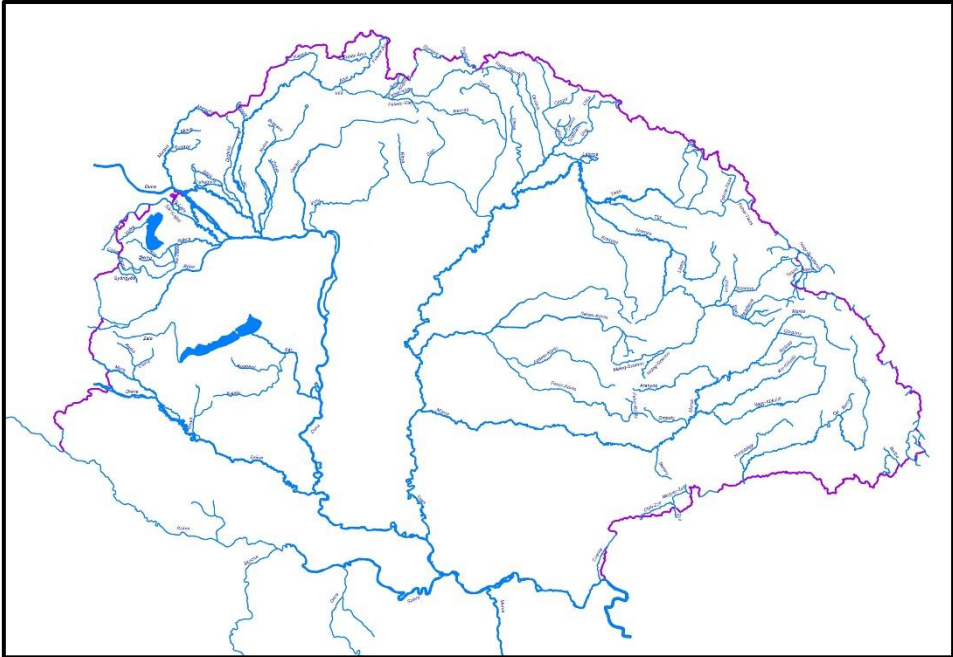
A hajózás, az árvízvédelem és a mezőgazdasági termőterületek öntözése mellett megjelent két új szempont is a vízgazdálkodásban: az elektromos energia előállítása és a nemzetpolitika. Az első világháború kirobbanásáig országszerte 72 közhasznú vízerőművet építettek, vegyesen állami, önkormányzati és magánberuházások keretében (Hajdú Z. 1999). Ugyanakkor még szakmai körökben is rendre felmerült az a kérdés, hogy megéri-e minden helyzetben vízenergia segítségével elektromos energiát előállítani. A korszak elismert vízépítő mérnöke Bogdánfy Ödön kétkötetes vízerőről írt munkájában a téma minden aspektusát körbejárta és felhívta a figyelmet a beruházások buktatóira is: „*Vizsgáljunk kell továbbá azt a kérdést, hogy esetről-esetre a vízerőműveknél olcsóbb mód nem kínálkozik-e az elektromos energia előállítására, mert teljesen kidobott pénz volna ott készíteni vízerőtelepet, hol az energia pl. gőzüzemmel olcsóbban termelhető.*”⁴ (Bogdánfy Ö. 1914). Bogdánfy megállapítása az 1914-es állapotokra vonatkozott. A történelmi Magyarország fennállása idején valóban nem tűnt célszerűnek még a vízépítő szakma szemében sem a Duna Pozsony alatti szakaszának lépcsőzése. Ettől függetlenül a Mosoni-Duna vízének energetikai hasznosítására már 1918-ban konkrét tervek készültek, sőt a kivitelezésben érdekelt svájci konzorcium a beruházáshoz szükséges engedélyeket is beszerezte még ugyanebben az évben (Hajdu Z. 1999). Az első világháború azonban mindent megváltoztatott.

Érdemes röviden vizsgálni a folyószabályozás és lépcsőzés nemzetpolitikára gyakorolt vonását is. Az Osztrák–Magyar Monarchia története a „boldog

---

⁴ Ugyanezek a dilemmák megfogalmazódnak a század második felében Bős–Nagymaros kapcsán is, csak akkor már nem a gőzenergia, hanem az atomenergia és a fosszilis energiahordozókból kinyerhető energia javára.

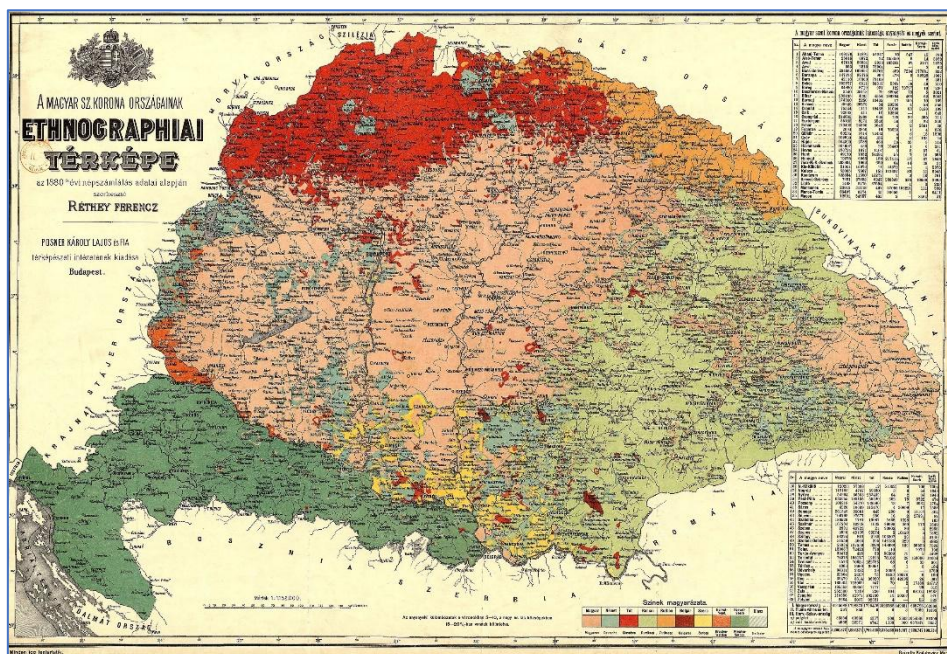
békeidők” jelzőjével vonult be a történelembe köszönhetően az utána következő első világháború okozta összeomlásnak. Talán pontosabban írja le a kortársak szemszögéből a fenti időszakot az „aranykor” elnevezés. (Gerő A. 2013) A magyar gazdaság és társadalom hosszú ideje nem látott fejlődési szakaszon ment át 1867 és 1914 között. Mindez párosult a magyar kultúrfölény hirdetésével, amelynek a békés asszimiláció volt a célja a soknemzetiségű Magyar Királyságban. Ebben a politikában az államhatalom valamennyi szereplője részt vett, így magának a vízügyi szakmának is megvolt az ezzel kapcsolatos víziója. Bogdánfy rávilágít: „Az általános közgazdasági érdeken kívül minálunk a vízierő kihasználásának még különleges nemzeti érdeke is van. A létesülő új gyárak segítségével ugyanis a nemzetiségek lakta vidékeken a magyarság új középontjait teremthetjük meg, melyek a nemzetiségek beolvasztására kiváló hatással lesznek.” (Bogdánfy Ö. 1914). Itt tehát a vízépítésnek – és minden más nagyberuházásnak – mint a kultúrtáj átalakításának egy fontos momentumát érhetjük utol.

2. ábra. Magyarország vízrajzának egyszerűsített vázlata

A 2. ábrán látható vízrajzi térképet és a 3. ábra etnográfiai térképét összehasonlítva megállapítható, hogy a nagyvesztésű folyóvizek elhelyezkedése főleg a szlovákok által lakott Felső-Magyarország, de még inkább a Kárpátalja, valamint a román többségű Erdély esetében voltak jellemzőek. Erre már Viczián Ede is felhívta a döntéshozók figyelmét az első hazai vízerőfelmérés során:

„Midőn e fölvételek révén tudatára jutottunk annak hogy hazánknak száz és száz olyan helye van, a hol ezer-lóerős vízhasználatok létesülhetnének – tudva, hogy legnagyobb részük a nemzetiségi területeken foglal helyet –, magyar állami életünkben vízierőinknek az lenne a legnemesebb szerepe, ha czélszerű és nemzeti érzéssel irányított előrelátó iparpolitikával első sorban a magyar vállalkozás, a magyar szellemben létesített ipartelepek támogatására szolgálhatnak. A nemzetiségek között ily módon volna a magyarságnak egy-egy újabb gócpontja megteremthető. Folyóink eleven ereje országos kincs; czéltudatos fölhasználása a magyar nemzeti eszme szolgálatában hatalmas eszköz lehet.” (Viczián E. 1904). Ezek a célok az érintett Duna szakaszon nem álltak fenn, mivel a Csallóköz és a Szigetköz teljesen magyarlakta terület volt a háborút megelőzően. Ez is csak eggyel több szempont volt arra vonatkozóan, hogy a térséget kihagyták a vízenergia-felmérésből.

3. ábra. A Magyar Királyság nemzetiségei. Réthy Ferenc A Magyar Szentkorona Országainak ethnographiai térképe

VÍZÜGYI TRIANON

A trianoni békediktátummal a helyzet alapvetően megváltozott. Magyarország alvízi országgá vált, annak minden – mai napig jellemző – keservével. A magyarországi folyószakaszok vízgyűjtő területének jelentős része

idegen ország fennhatósága alá került. Az ország területén átfolyó víz mennyiségének 95 százaléka a határokon túlról érkezett/érkezik (Varga Cs. 2010). Trianon a vízgazdálkodás tekintetében is egy növekedési folyamatot gáncsolt el. Az újjászerveződő Magyar Királyságban így a Kárpát-medence vízenergia-potenciáljának mindössze 5 százaléka állt az ország rendelkezésére (Frisnyák S. 2011). Ehhez a mennyiséghez kellett egy teljesen új vízgazdálkodási koncepciót kidolgozni a csonka Magyarország területére. Energiatermelés szempontjából a történelmi Magyarország összteljesítménye 1.695.001 lóerő volt, míg Trianon után összesen 89.700 lóerőnyi vízenergia maradt a csonka országban (Haidegger E. 1921), ráadásul azok jelentős része – így a Felső-Duna szakasz – alföldi vidéken, ami költségessé tette az ott található nem túl nagy mennyiségű vízenergia felszabadítását.

„Keserű valóság az, hogy a magyar állam költségén tanulmányozott vízerőkészlet reánk nézve 94,5 százalékban elveszett, és értékes tanulmányainknak az új szomszédok látják hasznát. Megmaradt vízerő-lehetőségeink kihasználása gazdaságilag alig, inkább csak nemzetgazdasági szempontból lehet indokolt. Kisesésű folyóinkon igen hosszú és nagyméretű műcsatornákkal is csak csekély esések hasznosíthatók, a folyók vízjárása tárolással nem javítható, vízi erő szempontjából legértékesebb vizeink határfolyók, amelyeken a kihasználásnak politikai nehézségei is vannak.” (Trümmer Á.–Lászlóffy W. 1937). Az idézett elismert vízépítő mérnököktől származó gondolatban már – kellő kritikai éllel – szerepel a kisesésű folyóvizek lépcsőzésének kérdése. A Trianon okozta kényszerhelyzet teljesen új megvilágításba helyezte a magyar energiagazdálkodás helyzetét. Az ország elveszítette bányavidékeit és nagyeresű folyóvizeit, amelyek energiatermelésre alkalmasak voltak. Ennek megfelelően kellett új megoldások után nézni a vízgazdálkodás tekintetében is úgy, hogy közben az öntözéssel kapcsolatos feladatok ellátását is biztosítani kellett a vízügyi ágazatnak a teljesen mezőgazdasági jellegűvé vált országban.

Az új határvonal a Duna témánk szempontjából érintett térségben sem vette figyelembe az etnikai viszonyokat. A Csallóköz abszolút magyar többségű területét Csehszlovákiának ítélte. Ezt megelőzően rövid ideig úgy tűnt, hogy a térség Magyarország része marad, hiszen a csehszlovák demarkációs vonalat a Pozsony–Galánta–Vágsellye–Tótmegyer–Nagysurány–Léva vonalon jelölték ki a győztesek.⁵ Végül nem ez a koncepció, hanem a „természetes határ” tézise győzött. Így lett a Duna határfolyó a két ország és a két régió között (Palotás Z. 1990). A valódi ok nem csupán ebben merült ki, hanem abban is, hogy így

---

⁵ Érdekesesség, hogy 1938-ban, az első bécsi döntést megelőző magyar–csehszlovák kétoldalú tárgyalásokon a csehszlovák fél ismételten ezt a vonalat javasolta új államhatárként.

próbalta a csehszlovákok egy a Szigetközhez hasonló kiváló termőtalajú területhez jutni.

1920 után a Duna határfolyóként elválasztotta a Csallóköz és a Szigetköz térségét. Mindez hosszú időre ellehetetlenítette a vízszabályozási munkák folytatását, amelyben mindkét fél érdekelt volt. 1927-ben a két ország Közös Műszaki Bizottságot alapított, amely a közös Duna szakasszal kapcsolatos feladatokat volt hivatott koordinálni. Azonban politikai okokból – leszámítva egy 1937-es eseti együttműködést, ekkor sarkantyúkat terveztek és építettek be egyes szakaszokon, hogy összébb szorítsák a kisvizeket – a közös bizottság érdemi eredményt nem tudott felmutatni (Károlyi Z. 1973).

Az 1938-as első bécsi döntés a Csallóköz területét visszajuttatta az anyaországhoz, így a Duna – Pozsony és környéke kivételével – ismét mindkét oldalán magyar belvízként funkcionált. A háború alatt ismét felmerült a szabályozás kérdése, s ekkor már – mindkét partszakasz birtokában – az energiatermelés lehetősége is előtérbe került. A tervezéssel kapcsolatban Mosonyi Emil vízépítő mérnök, az Országos Vízérőügyi Hivatal fiatal vezetője kapott megbízást. A professzor így emlékezett 1994-ben a történetre: „1942-ben, mint fiatal mérnököt kineveztek az Országos vízérőügyi Hivatal főnökévé. Közben belekerültünk a háború sodrába. Ekkor jelöltük ki, hogy a Dunán Visegrádnál kellene egy vízérőművet építeni.” (Népszabadság. 1994) A tervezést azonban nem csak a háború, hanem a további területi revíziós sikerek is háttérbe szorították: „Minthogy akkor Erdélynek és Kárpátaljának egy része átmenetileg ismét hozzánk tartozott Kállay Miklós (aki korábban az Országos Öntözésügyi Hivatal elnöke és 1942 márciusától miniszterelnök volt) azt kívánta: ne a Dunára koncentráljak, hanem a hegyvidéki kérdésekkel foglalkozzam.” (Hidrológiai Közöny. 1994.). Kegyelmi pillanat volt ez a szűk néhány év a magyar vízépítő szakma számára, hiszen az újonnan munkába lépő mérnök generációk korábban nem foglalkozhattak hazai körülmények között nagyvesésű folyóvizek szabályozásával. Trianont követően csak a síkvidéki folyók lépcsőzésében lehetett gondolkodni (Hajdú Z.1999). A háború azonban elvetette a fejlesztések anyagi lehetőségeit, az újabb békediktátum pedig a Duna szempontjából még súlyosabb döntést hozott.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐEN

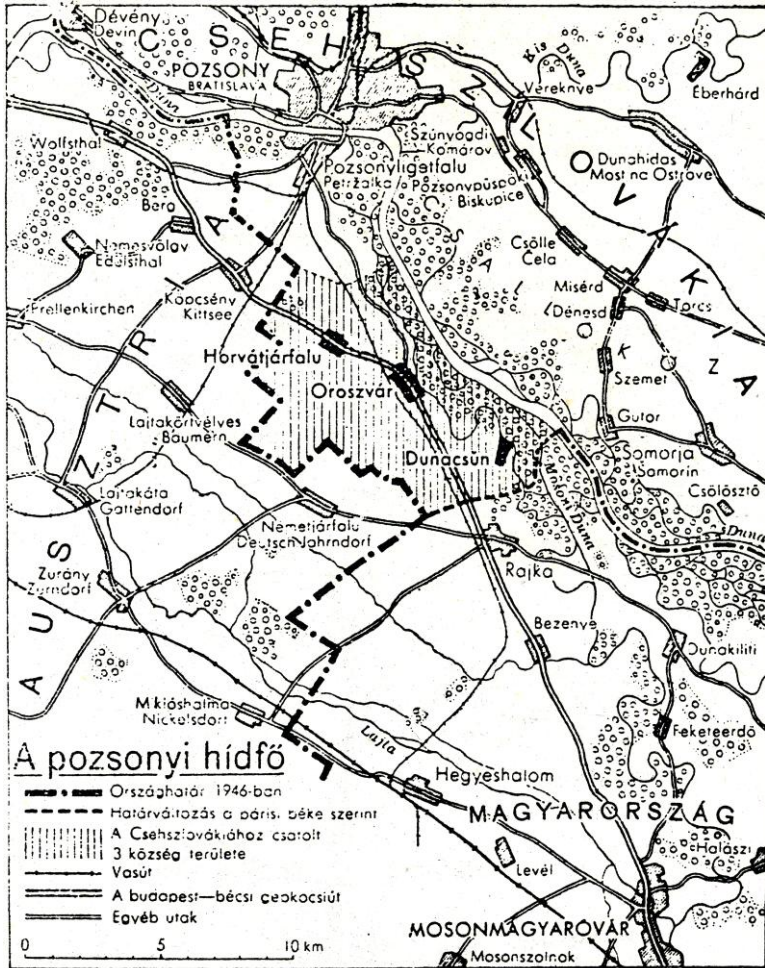
A háborút követő béketárgyalások érvénytelenítették az első bécsi döntés határozatát, továbbá csehszlovák kérésre a Duna jobb partjáról három magyarlakta települést, Horvátjárfalut, Oroszvárat és Dunacsúnt is Csehszlovákiához csatolták.⁶ Így Pozsony alatt a Duna mindkét oldala

---

⁶ Az eredeti csehszlovák követelés további két települést: Rajkát és Dunakilitit is tartalmazta, de ezt a békekonferencia elutasította.

csehszlovák felségterületté vált, ezt nevezték a csehszlovákok „pozsonyi hídfőnek” (lásd 3. ábra). A döntés kulcsfontosságú volt a vízlépcső építésének és a Duna egyoldalú elterelésének a történetében, hiszen 1990 után Dunacsúnnál építik meg – a dunakiliti duzzasztót kiváltva – a bösi erőmű duzzasztóját és itt terelik el a Dunát a Csallóközben megépített üzemvízcsatornába a szlovákok.

4. ábra. Az 1947-es párizsi békeszerződés alapján elcsatolt három jobb parti település.

A három újonnan elcsatolt magyarlakta falu, valamint a csehszlovákiai magyarok üldözése még a kommunista pártok szintjén is jellegte a kapcsolatokat. Ettől függetlenül az 1950-es években tárgyalások kezdődtek Magyarország és Csehszlovákia között egy közös dunai vízlépcső-beruházás megvalósítása

érdekében. A több mint két és fél évtizedig elhúzódó folyamat végül 1977-ben egy államközi szerződés aláírásával került lezárásra. A dokumentum felvázolta a Bős–nagygyarosi vízlépcső tervét. Ennek értelmében négy műtárgy épült – volna – a Duna felső szakaszán: a dunakiliti⁷ duzzasztómű, a bösi erőmű, egy 30 km hosszúságú üzemvízcsatorna csehszlovák területen, valamint a nagygyarosi erőmű.⁸

Csehszlovák oldalon szinte azonnal megkezdődtek a munkálatok, a magyar szakaszon azonban évekig semmi sem történt. Lányi András, a Duna Kör egyik később ismertté aktivistája arra vonatkozó kérdésemre, hogy miért csak az 1980-as évek közepén aktivizálták a mozgalmat, azt válaszolta, hogy azért, mert az 1980-as évek közepéig a Dunakanyarban nyoma sem volt az építkezésnek. (Lányi A. 2024) Nem véletlenül. A pártállam az 1970-es évekre túlvállalta magát, egyszerre zajlottak olyan nagyberuházások az országban, amelyek jelentős mennyiségű pénzt emésztettek fel. 1973 óta épült a Paksi Atomerőmű, amelynek az első reaktorát 1983-ban, míg a negyediket 1987-ben helyezték üzembe. 1974-ben vette kezdetét az eocén-program, amelynek célja az előző évben az olajválság miatt kisiklott olefin-program – amelyre szintén hatalmas mennyiségű pénz ment el – kiváltása volt. Emellett szinte már eltörpülnek az olyan nagyberuházások, mint a hármas metró építése, amelynek jelentős részét szintén az 1980-as évtizedben készítették el. Másrészt 1982-ben Magyarország gazdasága az államszűk szélére került. A helyzetből csak az IMF hitele rántotta ki a diktatúrát. Benke Valéria – a tárgyalta korszakban a Politikai Bizottság tagja – egy a rendszerváltoztatás után rögzített interjúban megjegyezte: „...csak lehet sajnálni, hogy nem hamarabb állítottuk le, hogy '83-ban, mikor komolyan mérlegeltük [a leállítást – B.G.] akkor ilyen részben a csehszlovákokkal való kapcsolatok miatt nem tettük.” (Benke V. 2014). Részben a csehszlovák reláció, részben pedig a vízlépcső-beruházás presztízskérdéssé válása volt az oka annak, hogy a pártállam nem hátrált ki a beruházásból akár az első kapavágást megelőzően. A diktatúra a gazdasági válság ellenére ezzel az építkezéssel próbálta a rendszer stabilitását bizonyítani. „A presztízs-szemponatok még mindig erősebbek, mint a racionalitási megfontolások” – állapította meg Papp József közgazdász a vízlépcső építése kapcsán (Papp J. 1989). Mindez alátámasztja azt a megállapítást, amely szerint vízgazdálkodás nem pusztán technológiai, hanem politikai kérdés is (McNeill, J. R. 2011) politikai rendszerektől függetlenül.

---

⁷ A kilit török eredetű szó, jelentése kulcs.

⁸ Szekfű András szociológus világitott rá a nagygyarosi erőmű elnevezésének csúsztatására. Mivel az erőmű Nagygyaros és Visegrád között került volna megépítésre, hogy Visegrád szerepét tompítsák a nála „jelentéktlenebb” Nagygyarossal keresztelték el az erőművet. (Vargha J. 1989)

BŐS-NAGYMAROS TERVEZETT HELYE A MAGYAR ENERGIATERMELÉSBEN

A magyar nehézipar „energiaéhsége” az 1980-as években a gazdasági hanyatlással fordított arányosságban csak fokozódott. *„A szocialista országok gazdaságai ezzel szemben az energiaválságra nem reagáltak hatékony anyag- és energiatakarékos megoldásokkal; technológiaintenzív feldolgozóipari fejlesztések helyett továbbra is az energiaintenzív ágazatok fejlesztését preferálták. A rossz adaptáció eredménye az energiafelhasználás indokolatlanul – legalábbis a gazdasági fejlettséghez képest – magas bővülése.”* (Papp J. 1989). 1980-ban párhuzamosan futott három elsősorban energetikai beruházás Magyarországon. A vízlépcső mellett épült az atomerőmű, valamint zajlott az eocén-program. A három beruházás közül már ekkor köztudott volt, hogy a vízlépcső állítja majd elő a legkevesebb energiát. Az eocén-program keretében megnyitott négy új dunántúli barnaszénbánya egymagában ellátta volna fűtőanyaggal az 1460 MW összteljesítményre tervezett Bicskei Hőerőművet, míg az atomerőművet eleve 1760 MW kapacitással tervezték. Ehhez képest Bős–Nagymaros az óriási beruházási költségek ellenére csúcsrajáratással is csak 423 MW teljesítményt ígért (Juhász Á. 1980). Természetesen a beruházás a hajózhatóság feltételeinek javítását, valamint az árvízvédelem biztosítását is magába foglalta, de mivel első helyre a vízlépcső energiagazdálkodásban való részvételét helyezték, minden más beruházást, amely a további két cél elérése érdekében szükségessé vált, hátrébb sorolták a tervezők. A környezetvédelmi, az ivóvízbiztosítási és szennyvízelvezetési beruházásokat nem is említve.

Perczel Károly építészmérnökként 1985-ig vett részt a munkálatokban, mint a beruházás által érintett területek rendezéséért felelős vezető mérnök. 1985-ben elbocsátották állásából, mert megismerve az építkezés körülményeit egyre inkább a beruházás ellenzőjévé vált. Véleményét szóban és írásban is nyíltan hangoztatta. Perczel rámutatott arra, hogy az építkezés nincs kellőképpen előkészítve, számos kiemelten fontos kiegészítő projekt, így például a szennyvízelvezetés csak úgy szerepel a tervekben, mint a vízlépcső elkészülte utáni feladatok egyike, amelyekre mutatott rá a szakember egész egyszerűen nincs pénz, de garancia sincs arra, hogy a vízlépcső befejezése után megépíti-e valaki. *„Az államközi megegyezés alapján ezek [a kiegészítő beruházások – B.G.] egyoldalú nemzeti beruházások. Erre azonban komplex nemzeti beruházási keretünk nem született. Ennek érdekében készült el a két ország Nemzeti Területrendezési terve, de a területfejlesztési költségeknek a magyar oldalon nincs önálló ágazatközi fedezetük, sem beruházási programjuk.”* (Dlusztus I. 1989). Amikor ezeknek a problémáknak a megoldása halaszthatatlanná vált a pártállam a régi eszközhoz nyúlt a megoldás érdekében. Ebben az esetben Debrecen és más nagyvárosok szennyvízelvezetési beruházásaira szánt összegét csoportosították át a vízlépcsővel érintett területek hasonló fejlesztésére (Hajdú-

Bihari Napló, 1988). A pártállam által 1988-ban kiadott *Bős–Nagymaros. Változó Dunatáj* című propagandakiadványban ugyan nem hallgatták el a fenti feladatok elvégzésének szükségességét, de az igényesen szerkesztett, színes többoldalas prospektus szerzői szerint „a Bős–Nagymaros Vízlépcsőrendszer nem okoz jóvátehetetlen károkat” (*Változó Dunatáj*. 1988).

Szintén egy a beruházással kapcsolatos energetikai problémának minősült az osztrák hitel kérdése. Az 1980-as évtized első felében nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország számára esélytelen önerőből megépíteni a vízlépcső ráeső részét. A magyar politikai elit 1982-ben ugyan mérlegelte a beruházás leállítását, de végül a katasztrofális gazdasági helyzet ellenére is győzött a vízlépcső mellett kiállók párttábora. Már csak a pénz hiányzott – ahogy eddig is – a beruházáshoz. Ekkor lépett be a képbe Ausztria. Habár sokáig tartotta magát az az állítás, hogy a két ország csak 1984–1985 táján kezdett tárgyalni az együttműködésről, valójában már 1982-ben zajlottak informális találkozók a felek között, amelynek kiemelt témája volt az osztrákok részvétele a nagymarosi erőmű és gátrendszer felépítésében (*Apayadin, D. 2023*).

Végül a Magyar Népköztársaság megbízásából és nevében az Országos Vízügyi Beruházási vállalat 1986-ban leszerződött az osztrák Donaukraftwerke céggel a nagymarosi erőmű és a hozzá tartozó gátrendszer megépítésére. A megállapodás értelmében a nemzetközi pénzpiacokon szinte már teljesen hitelképtelen magyar fél villanyárammal fizette volna vissza a beruházás árát Ausztriának.⁹ A szerződésben foglaltak szerint Magyarország a teljes vízlépcsőrendszer 1996-os elindítását követően húsz éven át évi 1200 gigawattóra elektromos áramot volt köteles átadni Ausztriának (*Fleischer T. 1992*).

Az energiával való hiteltörlesztés azonban csak további problémákat okozott a magyar félnek. Kérdéses volt ugyanis a megtermelt áram eljuttatásának módja Ausztriába, mivel az osztrák és a magyar villamosenergia-hálózat nem volt összekapcsolva egymással. A KGST és a nyugati országok hálózata eleve nem volt kompatibilis, így Magyarországra várt egy komoly és tökeigényes beruházás, egy olyan átviteli rendszerirányító állomás és a hozzá kapcsolódó infrastruktúra kiépítése, amely lehetővé tette volna a törlesztést Ausztria felé. „Az osztrák szerződés távolról sem nevezhető kölcsönösen előnyösnek, lerí róla, hogy az osztrákok alaposan kihasználták kényszerhelyzetünket” – állapította meg Bródy András közgazdász (*Bródy A. 1989*). A kényszerhelyzet pedig évről évre súlyosbodott, hiszen a Duna túloldalán már látványos eredményei voltak a beruházásnak.

---

⁹ A Donaukraftwerke részére az osztrák állam nyújtott pénzügyi garanciát a magyar fél érdekében.

Szintén problémaként merült fel az a kérdés, hogy miként törleszt Magyarország abban az esetben, ha az alacsony vízállás miatt nem sikerül előállítani a kívánt energiamennyiséget. Ebben az esetben a szerződés értelmében más magyar erőművekben előállított energiával kellett törleszteni adósságát. Erre hívta fel a figyelmet az MTA 1988-as szakvéleménye is: „*A Duna vízhozamának változása miatt a Nagymarosi Vízlépcső megépítése esetén is számolni kell azzal, hogy az itt termelt villamosenergia nem fedezi az Ausztriának szállítandó energiát, ezért nagy a valószínűsége annak, hogy a szerződéses kötelezettségünknek csak újabb erőmű építésével tudunk eleget tenni, amivel a tervek nem számolnak.*” (MTA. 1989). A sok bizonytalanság ellenére az 1980-as évek második felében az építés a Duna mindkét oldalán felgyorsult.

KONKLÚZIÓ

1998-ban, hat évvel a Duna elterelése után emléktáblát avattak a bösi erőmű irányítótornyának falán. A felirat szövege szerint: „*Szlovákia azon polgárainak, akik 1938 és 1945 között Dél-Szlovákia magyar megszállása idején a Szlovák Köztársaság szuverenitásáért, területi épségéért szenvedtek és adták életüket. És mindazoknak, akik tudásukkal, szívós munkájukkal hozzájárultak e műhöz, Szlovákia felemelkedése érdekében.*” Mindez alátámasztja azt a szakirodalmi állítást, amely szerint a vízszabályozás, a gátépítés a praktikus okok mellett minden esetben politikai érdekeket is szolgál. Nem csak a diktatúrák beruházásaira igaz ez az állítás, de adott esetben egy függetlenségét visszanyerő, bizonyítani akaró kis ország, mint Szlovákia esetében is megfigyelhető a megállapítás helyessége. „*A kommunisták, a demokraták, a gyarmatosítók és a gyarmatosítás ellen küzdők egyaránt vonzódnak találták e hatalmas létesítményeket. A kormányok szerették a gátak sugallta imázst: energikus, céltudatos ország, mely a közjó érdekében folyókat szelidít meg. A gátak segítettek kormányok legitimizálásában és politikai vezetők népszerűsítésében*” – állapította meg John Robert McNeill amerikai történész (McNeill, J. R. 2011). Láthattuk azonban, hogy a vízszabályozás és gátépítés kérdése már a Monarchia Magyarországon is több volt szabályozási és energiatermelési kérdésnél.

A vízlépcső megépítése és a Duna elterelése jórészt károkat okozott a folyószakasz mindkét oldalán. A Csallóközben megindult az utolsó etnikailag homogén magyar tömb elsorvadása, miközben a szlovák lakosság betelepülése folyamatos. „*Mikor kitalálták ezt a vízlépcsőt, hát ez volt az utolsó szög a koporsóban. Meg lehet nézni a népszámlálási adatokat, Keszölcésnek 275 [magyar lakója volt – B.G.] most már mikor emelkedett lett 150. Legkevesebb '98-ban volt, akkor volt 116*” – olvashatjuk Murányi Veronika tanulmányában, amelyben helyiekkel készített interjúkra alapozva mutatja be a térségben élők történetét az elterelést követően (Murányi V. 2019). A keszölcési és más

csallóközi települések példája alátámasztják azt a megállapítást, hogy a térség hamarosan Pozsony agglomerációjává válik.

Szigetközben, „az ezer sziget országában” az elterelést követően a vízutánpótlás szinte teljes megszűnésével katasztrofális állapotok alakultak ki. Számptalan mellékág egyik napról a másikra kiszáradt, sérült a felszín alatti vízbázis. A dunakiliti duzzasztó felhagyásával és azzal, hogy a csehszlovák fél Dunacsúnnál saját duzzasztót épített, Magyarország átadta a vízkormányzás jogát a másik félnek. Az elterelést követően nem sikerült érdemben rendezni a térség sorsát, mivel a vízlépcső ügye, mint a kommunista rendszercsőd jelképe, politikailag kényes témának számított évtizedeken keresztül. Talán ezért tartja magát még mindig a „sztálinista beruházás” toposza, holott ahogy fentebb láthattuk, a történet évtizedekkel a kommunista diktatúra létrehozása előtt elkezdődött.

A Bős-nagymarosi vízlépcső beruházás példája jól mutatja, hogy a folyamszabályozás és a vízerőműépítés elsősorban politikai és csak azt követően gazdasági kérdés. Ugyanakkor ez a megállapítás nem csupán az 1944 után szovjet megszállás alá került országok vízügyi beruházásaira igaz. A folyóvizek szabályozása és a vízenergia hasznosítása a 20. század legnagyobb volumenű, leglátványosabb beruházásai közé tartozott. Legyen szó demokratikus berendezkedésű országról (Egyesült Államok – Hoover-gát), diktatúráról (Szovjetunió – Kujbisevi erőmű) vagy éppen felszabadult egykori gyarmati államokról (Egyiptom – Asszuáni-gát), a vízszabályozás és a gátak építése nem csupán gazdasági, hanem politikai kérdés is volt. A gátak és az erőművek a nagyság és az önállóság képét mutatták a külvilág és a saját lakosság felé. Ha manapság ebből sok minden nem is, de természet- és társadalomformáló hatásaik a mai napig jellemzőek.

IRODALOM

- ALEXAY Z. (1982): Szigetköz. Ember és táj. Gondolat Kiadó, Budapest. p. 27.
- APAYADIN, D. (2023): Stop Nagymaros! Die Geschichte einer Grenzüberschreitung. Vienna University Press, Bécs. p. 90.
- BENKE V. (2014): SIMON J. (szerk.): Puccs vagy összeomlás? 8 interjú a Kádár-korszakról volt MSZMP PB-tagokkal. Antológia Kiadó, Lakitelek. p. 46.
- BERGYAJEV, NY. (1989): Az orosz kommunizmus értelme és eredete. Századvég Kiadó, Budapest. p. 153.
- BOGDÁNFY Ö. (1914): A vízierő. II. kötet. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet, Budapest. p. 288. és p. 230.

- BRÓDY A. (1989): A bős–nagymarosi vízlépcsőrendszer gazdaságosságáról. In. DOBOS L.–RÁCZ J.–VIT L. (szerk.): Utánunk az özönvíz. Duna Kör–ELTE ÁJTK Politikatudományi Tanszékcsoport, Budapest. p. 86.
- ILJIN M. (1950): Hegyek és emberek. Szikra Kiadó, Budapest. p. 168.
- DLUSZTUS I. (1989): Vízlépcsőd – Bósi ülésszak. Novum Kft., Szeged. p. 12.
- DÓKA K. (2009): A Duna-mappáció (1823–1845). In. ANDRÁSFALVY B.–VARGYAS G. (szerk.): Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. L’Harmattan, Budapest.
- EUROPEAN HISTORICAL STATISTICS 1750–1970. (1975) Macmillan, London. p. 480. és p. 482.
- FEJÉR L. (2021): A trianoni békeszerződés és a hazai vízügyi politika új helyzete. – Vízügyi Közlemények 2021/1. pp. 93-94.
- FESBACH M. –FRIENDLY A. (1992): Ecocide in the USSR. Health and Nature Under Siege. Basic Books. p. 11.
- FLEISCHER T. (1992): Cápafigor a Dunán. – Társadalomkutatás, 1992/2-3. p. 36.
- FRISNYÁK S. (2011): A vízenergia használata a Kárpát-medencében a 11. századtól 1920-ig. – Földrajzi Közlemények 135. 3. p. 288.
- GERŐ A. (2013): Nemzeti történelemkönyv. Habsburg Történelmi Intézet, Budapest. p. 71.
- GONDA B. (1896): Dunántúl/A magyar Duna. In. JÓKAIM. (szerk.): Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország IV. kötete. Budapest. p. 30. és 29.
- HAIDEGGER E.: Csonkamagyarország energiagazdasága. – Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye. 88. 24. p. 173.
- HAJDÚ-BIHARI NAPLÓ (1988): Debreceni tüntetés a vízlépcső ellen. – 1988. október 4. p. 2.
- HAJDÚ Z. (1999): A magyarországi vízi energia hasznosításának száz éve. Csernahévíztől a BNV-ig 1878–1977. – Magyar Tudomány 44. 8. p. 947. és p. 948. és p. 953.
- HIDROLÓGIAI KÖZLÖNY. (1994): Beszélgetés Mosonyi Emil akadémikussal. 74. 1. p. 129.
- HORVÁTH G. K. (2014): Előszó. In. HORVÁTH G. K. (szerk.): Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig. Balassi Kiadó, Budapest. p. 9.
- JUHÁSZ Á. (1980): Magyarország részvétele a KGST-tagországok gazdasági együttműködése energetikai célprogramjának megvalósításában. – Energiagazdálkodás 31. 8. p. 330.
- KÁROLYI Z. (1973): A Duna-völgy vizeinek szabályozása. In. IHRIG D. (szerk.): A magyar vízszabályozás története. Országos Vízügyi Hivatal, Budapest. p. 164.

- LÁNYI A. (2024): Interjú Lányi Andrással. Készítette: Balogh Gábor. 2024. február 1.
- MCNEILL, J. R. (2011): Valami új a nap alatt. A huszadik század környezettörténete. Ursus Libris, Budapest, p. 143. és p. 197.
- MTA (1989): A Magyar Tudományos Akadémia ad hoc-bizottságának állásfoglalása. In. In. DOBOS L.–RÁCZ J.–VIT L. (szerk.): Utánunk az özönvíz. Duna Kör–ELTE ÁJTK Politikatudományi Tanszékcsoport, Budapest.
- MURÁNYI V (2019): Újraírt tér-képek II. Vízjárta helyek egykor és ma – a táj és a természet átalakulása a bösi vízlépcső környezetében a helyiek szemszögéből. – Fórum – Társadalomtudományi Szemle. 21. 2. p. 62.
- NÉPSZABADSÁG. (1994): A mi trójai falovunk: a nagymarosi vízlépcső. Mosonyi Emil akadémikus a Duna erejének felhasználásáról. 1994. január 7. p. 11.
- NYERGES CS. – CSÉFALVAY A. (2014): Eltaszított fele királyság. Vízlépcsőharc a szerződésfelmondástól a népi kezdeményezésig. Kisalföld Könyvek, Győr. pp. 15-17.
- PALOTÁS Z. (1990): A trianoni határok. Interedition, Budapest. p. 46.
- PAPP J. (1989): Nehézipar és szerkezetváltás. Tények, kétségek, kérdőjelek (kandidátusi értekezés). Marx Károly Közgazdaságtudomány Egyetem, Budapest. p. 5. és p. 35.
- SCRUTON R. (2018): Zöld filozófia. Hogyan gondolkozzunk felelősen bolygónkról? Akadémiai Kiadó, Budapest. p. 93.
- SNEDDON, C. (2015): Concrete Revolution. Large Dams, Cold War Geopolitics, and the US Bureau of Reclamation. University of Chicago Press, Chicago–London. p. 1.
- TIMAFFY L. (2016): Szigetközi krónika. Hazánk Kiadó, Győr. p. 8.
- TRÜMMER Á. – DR. LÁSZLÓFFY W. (1937): A tervszerű vízgazdálkodás Magyarországon. – Vízügyi Közlemények 19. 1. p. 333.
- VARGA CS. (2010): Határok és betegségek: betegség és egészség a nagypolitika erőtereiben. Környezeti egyenlőtlenségek és igazságtalanságok a Kárpát-medencében. Trianon hosszú távi hatásai. In: EMBER I. – MOLNÁR F. T. – VARGA CS. (szerk.): Történeti egészségtan. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. p. 163.
- VÁLTOZÓ DUNATÁJ. BŐS–NAGYMAROS. Budapest. oldalszám nélkül.
- VICZIÁN E. (1905): Magyarország vízierői. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest. p. 11. és p. 21. és p. 13.

A KÖZTERÜLETEK NÉVADÁSÁNAK JELLEGZETESSÉGEI A MAGYAR VÁROSOKBAN – KAPOSVÁR

BORSOS ÁRPÁD

CHARACTERISTICS OF THE NAMING OF PUBLIC SPACES IN HUNGARIAN CITIES – KAPOSVÁR

The urban space allows for the direct or symbolic demonstration of ideas, values and political power (Nikitscher 2014). For this reason, Kaposvár was the third subject of research. The goal of this article is to review the characteristics and motivations of naming roads and squares in Kaposvár. With the exception of the first period, the examination of the names of public areas was adapted to the periods of our national history, as follows: 1. from the beginning to 1880, 2. the decades of the turn of the century, 3. the period of the two world wars, 4. the coalition years and the reign of state socialist power, and 5. the period after the regime change until the middle of 2023. The first period in our national history: the reform period, the 1848-49 revolution and war of independence, the passive resistance to the Habsburg restoration, the compromise, and then the bourgeois transformation. Its political demonstration character against the neoabsolutist central power is obvious. The representative body of the city, which already had an organized council, first decided on street names in 1880. The greats of our national history were placed on the street name signs. The significant use of personal names confirms Nikitscher's opinion. The holders of power and the great rebels of our history coexist peacefully. The phenomenon can also be considered a symptom of the age, and it is obviously the enforcement of the thinking of the central power in local politics. The period of the two world wars was characterized by the reckoning with the happy times of peace, the illusion of a victorious war, the trauma of the Trianon peace, the growing desire for revenge, the strengthening of extremist ideas, drifting into war and complete collapse. For the most part, the opportunity provided by personal names was used. Although personal names can also carry direct ideological content, the memory of the pain caused by the Trianon mutilation of the country is kept alive by the use of the names of the annexed territories. The independence of the local government and the influencing power of the

central government can be discovered. At the end of April 1945, the representative body of the city was formed in Kaposvár in the hope of reconstruction. A year later, the new government decided to change the name of public areas, declaring the beginning of a new era. The previous idols were replaced by new ones, those belonging to the ideology of the workers' movement, the communists, those who had not been preferred in our national culture and history. In the case of the established totalitarian system, the "extended arm" theory cannot be disputed. With the change of regime, the monolithic political system was abolished. As a result, central and local power were not always on the same platform. This was also reflected in the names of public areas. It made a difference the CLXXXIX. of 2011. and CLXVII. of 2012. law. The laws ensured the enforcement of the will of the central power, the symbolic occupation of the space and the institutional system.

BEVEZETÉS

Közismert tény, hogy az utcák elnevezését, a házak számozását kötelező jelleggel II. József rendelte el a magyar vármegyék tiltakozása ellenére. A tény azonban nem jelenti azt – amit a pátenzben is elismer az uralkodó –, hogy a tér egy-egy elemének, részének a névadása vele kezdődött volna. A Tihanyi Apátság 1055. évi alapító levele a Fehérvárra vezető út mellett, említést tesz a lellei Nagy út és Hadi út kereszteződésében épített templomról. Sopronban a 14-15. században, a kor központi politikájának megfelelően, német nyelven több közterületet jelölnek névvel (14. sz: Fäbergassl: 1410: Hintergasse; 1414: Rosengasse; 1421: Fischergasse stb.). Eger legrégebbi utcája a 17. században Török utcának, a 18. században Vár utcának nevezett, vár alatti közterület. Debrecen 1794-es térképén már látható a Telek utca elnevezés. Természetes, hogy hasonló jelenségek II. József tervezett elképzelésével ellentétben nem tekinthetők rendszerszerűnek.

Nikitscher Péter álláspontját – „a jelek és szimbólumok köztéri elhelyezései egyenértékűek a tér szimbolikus elfoglalásával, birtoklásával, egyben az éppen aktuális ideológiát legitimálja, erejét demonstrálja.”¹ – II. József rendeleteinél jóval korábban Sopron város német nyelvű névhasználata is illusztrálja.²

---

¹ Nikitscher P.(2014): Tér, hatalom, szimbólumok, hatalmi önreprezentáció és szimbolikus térfoglalás. In: Dúll A. – Izsák É. (szerk.): Tér-rétegek: Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól. L'Armattan, Bp., 77-102 pp.

² A tipikus magyar város elnémetesedése a 13. századot követően indult meg, IV. László betelepítéspolitikája eredményeként is. A kancellária, a hiteles helyek, káptalanok hivatalos nyelve a latin és a német volt.

Közterületek egyébként spontán névadásáról – II. József-i rendelet végrehajtásának szabotálása, a „kalapos király” halála után tiltakozásul az összegyűjtött anyag egy részének megsemmisítése miatt – a 19. századig az adó- és népesség-összeírásokból szerezhető információ. Generális változást a törvényhatóságokról szóló 1886. évi XXI. tc. hozott.³ Az államszervezési struktúrában a közterületek névadását az önkormányzatok kompetenciájaként rögzítette, a központi akarat helyi szintű érvényesülését a főispáni, törvényhatósági szisztéma szolgálta. A helyi hatalom valójában a központi hatalom meghosszabbított karjává vált.

Egy szélesebb körűre tervezett kutatás részeként Kaposvár közterületeinek elnevezését immár Sopron és Szolnok után harmadikként vettem górcső alá. A megyei jogú város 2022-ben 58.633 lakossal a 15. a legnépesebb városok rangsorában. 113,59 km²-es területén a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatalának nyilvántartása szerint 2023. év derekán 563 közterületet foglalt magában, ebből 522 utcára, térre, közre, dűlőre, parkra tagolódt.

Több – a város történetével foglalkozó – kutató rögzíti a teljeskörű kép megrajzolásának korlátait: a hiányos, a megsemmisült, a megsemmisített, az egyelőre elérhetetlen dokumentumokat. E körülményektől jelen kutatás sem volt független. A vizsgálat alapját az elérhető dokumentumok, térképek, a város vezető testületeinek határozatai napjainkig, a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatalának 2023. évi közterület nyilvántartása, a város történetével foglalkozó munkák⁴ és *Récsei Balázs* monografikus munkájának adattára⁵ képezte, vállalva az ebből fakadó esetleges pontatlanságokat, tévedéseket.

A közterületek elnevezésének folyamatát az első hivatali névadás kivételével nemzeti történelmünk egy-egy korszakhatárt képező eseményéhez igazítottam, így: 1. a kezdetektől 1880-ig, 2. a századforduló évtizedei, 3. a két világháború

---

³ A rendelet valójában Szolnok várost nem érintette. A településen ugyanis a kincstárral kötött 1859. évi egyezség után az utcáknak a város tanácsa adott nevet.

⁴ Bereczk S.: Kaposvár rendezett tanácsú város története és fejlődése. Budapest, 1923., 239 p.; Dr. Király L.: Kaposvár utcanévei. Somogyi Honismereti Krónika. 1973. centenáriumi különkiadás 70-76. p. Megyei Tanács VB, Kaposvár, 1974; Kanyar J.(szerk.): Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok. Kaposvár, 1975., 855 p.; Pesty F.: Somogy vármegye helységnévtára. Comitatus Simighiensis 1., Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2001. 155-159. p; Nagy Z.: Utcák, terek névadói Kaposváron. Megyei és Városi Könyvtár, Kaposvár, 2005., 150 p.

⁵ Récsei B.: „... mert nem a térben, hanem az időben léteztek ...” Kaposvár utcáinak, tereinek (n)évtörténete. Somogyi Almanach 55. szám, 291 p.

időszaka, 4. a koalíciós évek és az államszocialista hatalom regnálása, illetve 5. a rendszerváltás utáni időszak 2023 derekáig.

KÖZTERÜLETEK ELNEVEZÉSE A KEZDETEKTŐL 1880-IG

Az időszak nemzeti történelmünk eseménydús korszaka. A reformkor, az 1848-49-es forradalom és szabadságharc, a passzív ellenállás a Habsburg restaurációval szemben, a kiegyezés, majd a polgári átalakulás fellendülése erre az időszakra esik.

A már hivatkozott hiányos dokumentáció miatt a közterületek elnevezésének kezdeteiről mozaikszerű, s az időpontokat illetően el-eltérő kép alakítható ki. *Bereck Sándornak* nem is annyira várostörténeti⁶ munkája, mint az általa szerkesztett 1901. és 1922. évi térkép ad muníciót a kutatáshoz. *Király Lajos* szerint az 1712. évi betelepítések utáni években kiépülő tíz – **Nagy, Hosszú, Kanizsai, Közép, Új, Vár, Kálvária, Pap, Gilice, Sétatér** – utcának a **Fő tér, Templom tér, Piac** tér néven emlegetett tér volt a központja.⁷ E három utóbbi névhasználat *Récsei Balázs* szerint csupán köznyelvi és nem hivatalos elnevezés.⁸ Emellett a hivatkozásokkal megalapozott adattárában mindössze a Hosszú utca elnevezése esik a kérdéses időszakra. *Király* viszont nem említi a szintén 18. században elnevezett **Bábos** utcát. Nem kerülhetők meg *Pesty Frigyes* 1864-es gyűjtésre alapozott munkájának adatai sem.⁹ Kaposvárról írottakban mindössze három utcát nevez meg: **Várutsza, Papsárautsza, Gilitze Utsza**. A hegyek és további lejegyzett topográfiai pontok között nem egy később hivatalos utcanév eredete is megjelenik: **Ketzelhegy, Izsákhegy, Kaposhegy**, illetve **Zsibagyöp, Kiss- és Nagyroma**.

Végül is a névadások első, 1880-ig terjedő szakaszában – a felhasznált források tanúsága szerint – 28 közterületet jelöltek meg névvel. Földrajzi irányt jelölt a **Füredi**, a **Jutai**, a **Régi Kapos-Füredi**, a **Kanizsai**, a **Szentpáli**, a **Töröcskei** út és az **Igali** postaút. Kimondottan a település topográfiai pontja a névadó a **Papsára**, a **Bábos utca** esetében. Zömmel olyan elnevezésekkel találkozhatunk, amelyeknek kétségtelenül van helyi gyökere, de bármely településen is használhatták/használhatnák, például: **Fő, Hosszú, Korona, Közép, Lövész, Lövölde, Major, Rózsa, Vár, Temető** utca, illetve **Búza** és **Széna** tér stb. Személyek nevét kapta az **Anna** (az azonos nevű szent után), a **Donner** (helyi földbirtokos család) utca és a **Széchenyi** tér. A regnáló neoabszolutista központi hatalommal szembeni politikai demonstrációs jellege e

---

⁶ Ld. 4. lábjegyzet

⁷ Dr. Király L.: Kaposvár utcanevei. ld. 4. lábjegyzet

⁸ Ld. 5. lábjegyzet 129. p.

⁹ Pesty F.: Somogy vármegye helységnévtára. Fontes Comitatus Simighiensis, 1. Somogy Megyei Levéltár, 2001., 155-159. p.

legutóbbinak nyilvánvaló. Két évvel a nemzet kiemelkedő személyiségének halála, három évvel a Bach-korszakot kritizáló röpirata után ez vitathatatlan.¹⁰

Névváltoztatásra öt esetben került sor: a Bábos, a Fő, a Jutai, a Töröcskei, a Lövész elnevezéseket a **Sétatér**, a **Vár**, a **Papsára**, a **Kálvária**, a **Lövölde** váltotta fel. Az indítékok között direkt politikai mozgatórugó nem fedezhető fel.

KÖZTERÜLETEK ELNEVEZÉSE A SZÁZADFORDULÓ ÉVTIZEDEIBEN

A kiegyezés utáni fejlődés, a millenniumi láz, a háborúba sodródásig a „boldog békeidők” (fin du siècle) hangulata, pezsgés a jellemző hazánkra. Kaposvár ekkor éri el ipari várossá fejlődésének csúcspontját. Lakossága 1880 és 1910 között két és félszeresére nőtt, ennek megfelelően lakóépületeinek, közterületeinek száma is.

Az első, már hivatal általi névadási aktusra 1880-ban került sor. A rendezett tanácsú város képviselő-testülete hat utca elnevezésében döntött: megerősítette az **Anna**, a **Hegyalja** elnevezést, a Pap utcát **Zárda**, a Hosszút **Berzsenyi**, a Gilicét **Teleki**, az Arany(i)-t **Honvéd** utcára keresztelte át.¹¹

A vizsgált ciklusban 61 közterületről döntött a város vezetése. Ugrásszerűen megnőtt a személynevek használata, összesen újabb 24 alkalommal éltek ezzel a lehetőséggel. A paletta kissé egyoldalú.

Utcanévtáblákra kerültek nemzeti történelmünk nagyjai: a honfoglaló **Árpád**, **Damjanich** (János), **Deák** (Ferenc) **Géza** (fejedelem), **Kinizsi Pál**, **Kossuth Lajos**, **Rákóczi Ferenc**, **Zrínyi Miklós**; országos és helyi politikusok, jelnetős személyek: **Baross Gábor**, **Irányi Dániel**, **Teleki** (László tér, újabb közterület), **Kontrássy** (Ferenc), **Németh István**, **Somssy Pál**, **Tallián Gyula**, **Eszterházy** (a család), (dr. Vaszary) **János**, **Rimanóczy Károly**, (Kopátsy) **Sándor**; **Erzsébet** királyné.¹² Művészeti, szellemi életünket mindössze két újabb költő, **Csokonai** (Vitéz Mihály) és **Petőfi Sándor** képviselte, a hitvilágot **Szent Imre**. A sort a bizonytalan eredetű **István** egészítette ki.

A második leggyakoribb típus az a 23 semleges köznév, közöttük olyan, ami bármely településen előfordulhat/előfordulhatott volna: **Lövölde** (Budapesten), **Árok**, **Nyár** (Miskolcon), **Malom**, **Mező**, **Ősz** (Sopronban), **Honvéd** (Budapesten, Sopronban), **Hársfa** (Mezőkövesden), **Kálvária** (Budapesten, Győrben, Szombathelyen) **Tavas** (Szegeden), **Gyár** (Sopron), **Kereszt**, **Pálya**, **Virág**, **Zöldfa** **Gabonapiac**, **Kertész**, **Arany**, **Zárda**, bár némelyiknek lehet rejtett helyi vonatkozása: **Hegyalja**, **Meggyes**, **Marhahajtó**, **Dűlő-A**.

Változatlanul éltek a döntnökök a földrajzi irányt jelölő utcanevekkel: **Kallói**, **Pécsváradi**, **Nádasi**, **Szigetvári**, **Toponári**, **Szennai**, **Istvánfai**, illetve a

¹⁰ Ein Blick auf dem „Rückblick”. London, 1859.

¹¹ Ld. 5. lábjegyzet 18. p.

¹² Zárójelben, nem kövérrel kiemelve a teljes név utcatáblára nem kerülő része.

helyi topográfiai pontok adta lehetőséggel: **Iszák, Kelet-Ivánfa, Nyugat-Ivánfa, Vöröstelek**. Történelmi esemény emlékét őrzi az **Ezredév**.

Nikitscher álláspontja, hogy a „legitimáció egyik eszköze a történelmi párhuzam keresése, ezért keresi minden esetben a hatalom a múlt olyan eseményeit, szereplőit, akiknek emléket állíthat, megteremtheti az időbeni kontinuitást, ezzel erősítve saját legitimitását”¹³ Ezt igazolja vissza a vizsgált közel három és fél évtized jelentős számú személynévhasználata, melyek keretében a királyné (Erzsébet) és a hercegi család (Eszterházy) történelmünk nagy rebellisei békésen megférnek egymással. Szimbolikusan jelzik a fejlődést eredményező megbékélést.

A jelenség kortünetnek is tekinthető, s nyilvánvalóan a központi hatalom eszmeiségének érvényesülése a helyi politikában. A korábban vizsgált két városban (Sopron, Szolnok) a kiegyezés és a századforduló éveiben Árpád, Deák, Damjanich, Erzsébet, herceg Esterházy, Kossuth, Petőfi, II. Rákóczi Ferenc elnevezés szintén olvasható az utcanévtáblákon.

A közterületeket érintő 15 átnevezés mögött pártpolitikára jellemző ideológiai háttér akkor sem mutatható ki, ha némely esetben nemzeti nagyságunknak emléket állító méltó hely keresése volt a mozgatórugó, pl.: a Donner, a Közép, a Szénatér, a Pálya, a Gabonapiac elnevezést Zrínyi, Petőfi, Deák, Baross, Rákóczi váltotta is fel.

KÖZTERÜLETEK ELNEVEZÉSE A KÉT VILÁGHÁBORÚ IDŐSZAKÁBAN

Leszámolás a boldog békeidőkkel, egy győztes háború illúziójával, a kommunista hatalmi kitérő, a trianoni trauma, a talpra állás, az 1929-es gazdasági válság, a revízió erősödő vágya, a szélsőséges eszmék erősödése, a háborúba sodródás és annak kijózanító hatása, sikertelen kiugrási kísérlet, nyilas rémuralom, holokauszt, teljes összeomlás – ezek a harminc esztendő eseményei, melyek hosszú távon meghatározták hazánk társadalmi, gazdasági, politikai állapotát.

A város dinamikus fejlődése az utolsó fél évtizedben okszerűen lelassult, népessége 1910-től 1941-ig közel kilencezerrel nőtt meg. A demográfiai változás együtt járt a lakott terület növekedésével, a város belső szerkezetének változásával.

A rendezett tanácsú város képviselőtestülete – a vizsgálat alapját képező dokumentumok szerint – 90 döntést hozott közterületek elnevezésével kapcsolatban. Közöttük új utcák, terek, már létezők növekedésének, átszervezésének követése egyaránt előfordul.

Legnagyobb számban (40 esetben) a személynevek adta lehetőséget használták ki. A kiválasztottak között múltunk dicső katonai vezetői: **Bem József**,

---

¹³ Nikitscher P. 87. p.

Dobó István, Hunyadi János, Klapka György, Szondi György, Toldi Miklós; államalapítónk, uralkodóink, fejedelmek: **Szent István, Béla király, Mátyás király, Bethlen Gábor** (tér és utca esetében egyaránt), **Rákóczi Ferenc** (újra); országos és helyi politikusok, vezetők: **Eötvös (József), gróf Apponyi Albert, Kossuth Lajos** (újra), **Nagyatádi Szabó István, gróf Tisza István, Vasvári Pál**, (dr. Kovács) **József, Pete Lajos** és **dr. Kovács-Sebestyén Gyula**; élő, hatalmi pozícióban lévő politikai szereplők: a fegyvertársnak tekintett fasiszta diktátor, **Mussolini** és **Horthy Miklós** kormányzó. Még **Ferenc Józsefről** is csak a halálát követ esztendőben (1917) neveztek el utcát.

Tíz alkalommal érintett közterületet a művészek (írók, költők, festőművész) nevének felhasználása: **Arany János** (két alkalommal), **Jókai Mór** (két alkalommal), **Katona József, Kisfaludy (Atala?), Kölcsey Ferenc, Mikszáth Kálmán, Rákosi Jenő, Rippl-Rónay József.** A sort a hitvilág képviselői: **Pázmány Péter, Szent Ferenc, Szent György, Szent Imre, Szent László** és a város jótevője, **gróf Festetich Pálné** zárja.

Bár a személynevek is hordozhatnak direkt ideológiai tartalmat, a trianoni országcsönkítés okozta fájdalom emlékét tartják elevenen a „Nem, nem soha!” jegyében az 1927-es esztendei döntések az elcsatolt területek város és földrajzi neveinek használatáról: **Brassó, Kassa, Kolozsvár, Nagyszeben, Temesvár, Adria, Kárpát.** Velük egy sorban a tagadhatatlanul ideológiát közvetítő **Levente, Hadastyán, Hősök ligete, a 14-es honvéd gyalogezred, a 44-es gyalogezred, Nádor** elnevezések. A direkt politizálási folyamat szerves része később, a bécsi döntésekkel visszacsatolt **Léva, Losonc, Munkács** és **Ungvár** névtáblára kerülése.

Konkrét irányt, illetve topográfiai pontot jelöl a **Buzsáki, Császárrét, Cseri, Egyenesi, Hegyi, Kiscgáti, Mérői, Ólaki** (köz és utca), **Szentjakabi, Töröcskei, Tüskevári, Vásártéri** elnevezés.

A második legnagyobb csoport (20 elnevezés) – az esetleg helyi, topográfiai tartalmat is jelölő – egyébként semleges nevek, melyek az ország bármely részén is használatosak/használatosak voltak, pl.: **Árvaház, Csatorna, Császárrét, Gilice, Kertalja, Madár, Megyeháza, Meggyes, Sörház,** de **Akácfa** (Békéscsabán, Debrecenben, Kecskeméten, Mezőkövesden), **Domb** (Debrecen), **Erdősor** (Békéscsaba), **Hold** (Békéscsaba, Szeged), **Kertész** (Kecskemét), **Laktanya** (Debrecen, Sopron), **Magyar** (Miskolc, Sopron, Szolnok), **Rét** (Miskolc), **Rózsa** (Szeged), **Szefű** (Békéscsaba, Mezőkövesd), **Vasút** (Ózd).

A személynevek tükrében az időszak közterület-elnevezési politikáját kettősség uralja. Egyszerre láthatók a névtáblákon politikai ellenfelek, függetlenségünk élharcosai és a szabadságharcunkat vérbe fojtó, az országot világháborúba sodró uralkodó. Első alkalommal neveznek el utcát élő, aktív politikai személyről. Az egyes döntéseket vizsgálva a helyi hatalom önállósága

és a központi hatalomnak a saját kontinuitását, legitimitását éreztető befolyásoló ereje egyaránt felfedezhető.

KÖZTERÜLETEK ELNEVEZÉSE A KOALÍCIÓS ÉVEK ÉS AZ ÁLLAMSZOCIALISTA HATALOM REGNÁLÁSA IDEJÉN

Még folynak a harcok országunk területén, amikor már Kaposváron négy párt – Független Kisgazda Párt, Magyar Kommunista Párt, Polgári Demokratikus Párt, Szociáldemokrata Párt, – létrehozta az ország újjáépítésének, a demokratikus államrend kialakításának letéteményesét, a Nemzeti Bizottságot. Három hónap múlva csatlakozott a Nemzeti Paraszt Párt is. 1945. április végén megalakították a város képviselő testületét. Rá egy évre az új hatalom közterületek névváltoztatásáról, új utcák elnevezéséről döntött, kinyilvánítva a múlt terheinek eltörlését, az új időszak kezdetét. A magukat demokratikusként definiáló öt párt alkotta testület – a Vörös Hadsereg fegyvereinek árnyékában – határozta el a cseréket: az Annát **Tóth Lajos**, a Kondrássy-t **Latinca Sándor**, a Gróf Festetich Pálnét **Szalma István**, az Eszterházyt **Bajcsy-Zsilinszky (Endre)**, a Gróf Tisza Istvánt **Dózsa György**, a Koronát **Ady Endre**, Istvánt **József Attila**, Sándort **Streith Miklós**, az Erzsébetet **Noszlopy Gáspár**, a Horthy-t **Szabadság**, a Pécsit **Vörös Hadsereg**, a köztudatban még mindig Teleki térként élő, valójában 1937 óta Mussolini teret **Táncsics (Mihály)**, a Nyarat **Micsurin**, a Marhahajtót **Áchim András**, név váltotta fel, Gróf **Apponyi Albert** csak grófi címét veszítette el. Újként jelent meg **Farkas István**, **Lewin Samu** és **Szántó Imre**. A korábbi idoloikat újak, a munkásmozgalom, a kommunista eszmevilágához tartozók váltották, nemzeti kultúránk, történelmünk addig nem preferáltjai társaságában. Apponyi Albert szimpla címfosztása, Streith Miklós plébános, a 1848-49-es szabadságharc mártírja névsorba vétele, Teleki (László), az 1848-49-es forradalom és szabadságharc, a magyar önállóság ügyének egyik legaktívabb és talán legeredményesebb külföldön is tevékenykedő képviselőjének törlése grófi származása miatt, a testület ideológiai megosztottságát, kompromisszum lehetőségét, de már az MKP már érezhető túlerejét érzékeltette.¹⁴

Az 1947. évi, ún. „kékcédulás választások” előtt a koalíció mindössze két utcaelnevezésével foglalkozott. **Áchim András** utca lett a Marhahajtóból, s a létesítmény áthelyezése okán az új helyszínt stílusosan **Újpiac térnek** nevezték el.

---

¹⁴ Gróf Teleki László 1847-től az Ellenzéki Kör elnöke, később a Határozati Párt vezetője, 1861-ben az uralkodónak adandó országgyűlési válasszal kapcsolatos vita előestéjén otthonában öngyilkosságot követett el.

Az ellenfelek fokozatos kiszorításával MDP-vé alakult párt hegemoniájával a múlt eltörlésének, a tér szimbolikus elfoglalásának második rohama már 1948-ban megkezdődött és 1950-ben tetőzött. A pár éve csak a grófi címét elveszített Apponyi Antalt **Marx**, a Leventét **Dűlő-B**, Nagyatádi Szabó Istvánt **Budai Nagy Antal**, Rákosi Jenőt **Laborfalvy Róza**, Tallián Gyulát **Árpád** (miután honfoglaló fejedelmünket előző évben **Dimitrov** szorította ki), Telekit újabb közterületen **Lenin**, a 44-es gyalogezredet **Zalka Máté**, Béla királyt **Gorkij**, Császárrétet **Kaposrét**, Deák Ferencet (ha rövid időre is) **Petőfi**, Bethlent **Petőfi**, Ferenc Józsefet **Május 1.**, Kálváriát **Sallai**, Keresztet **Rózsa Ferenc**, Nádasdit **Jedlik Ányos**, Rimanóczy Kálmánt **Schönherz Zoltán**, Somssy Pált **Engels**, Szent Ferencet **Vorosilov**, Szent Györgyöt, **Puskin**, Szent Imrét **Sztálin**, a Vár-t **Ady Endre**, a Zárdát **Április 4.**, váltotta fel a névtáblákon, nem egy esetben a közterület (utca, út, tér, köz) átminősítésével együtt. Többségük a kommunista eszmekörhöz tartozó fogalomkörből, személyekből, a győzteseket megtestesítő személyek közül került ki. A kialakult totalitárius rendszer esetében a „meghosszabbított kar” elmélet nem vitatható.

Azt követően az 1956-os forradalomig két esetben éltek átnevezéssel: Kálváriát **Bartók Bélá**-ra, Német Istvánt **Belioannisra**, jóval kevesebb alkalommal adott nevet új vagy addig anonim közterületnek a városi tanács végrehajtó bizottsága, így: **Dankó Pista**, **Hajnal**, **Móricz Zsigmond**, **Nyírfa**, **Bodrog**, **Cukorgyár**, **Duna**, **Kőrös**, **Maros**, **Szegfű**, **Tisza**. Az egyre feszültebb belpolitikai helyzet miatt a politikának direkt módon alárendelt névadás mintha oldódni látszana, vagy éppen a megszokott központi iránymutatás hiánya lappang a nem éppen fantáziadús, helyi jellegzetességeket, értékeket fel nem mutató döntésekben.

Az 1956-os forradalom leverését követően, 1968-69-ig, a Kádár-rendszer konszolidációjáig, az új gazdaságpolitika illúziójáig a város nagyobb léptékű lakásépítésének beindulásáig mintegy nyolcvan közterületi névadásra került sor. A politikai indíttatás a csekély számú átnevezésekben jelen van, nem úgy az addig névtelen vagy új közterületek elkeresztelésében. Nyilván az SZKP XX. kongresszusa hatására törölték Sztálin nevét az utcajegyzékből. Az eszme kontinuitása érdekében **Lenin** váltotta fel, akinek már meglévő utcáját **Tanácsházra** változtatták. A November 4. utca **Mező Imre** utcára változott. Az új névadásban zömmel személynevekhez nyúltak. A paletta színes, eltérő ideológiai, politikai nézetek vallói, képviselői egyaránt előkerülnek. Írók, költők, publicisták: **Benedek Elek**, **Fazekas Mihály**, **Gárdonyi Géza**, **Kazinczy Ferenc**, **Radnóti Miklós**, **Szigligeti Ede**, **Tompa Mihály**, az 1848-as forradalmár író, publicista, az első szocialista politikus **Táncsics Mihály**, a baloldali író, lapszerkesztő, **Gábor Andor**; művészek: **Blaa Lujza**, **Déryné, Jászai Mari**, **Erkel Ferenc**, **Kodály Zoltán**, **Kunffy Lajos**, **Liszt Ferenc**, **Munkácsy Mihály**, **Vaszary János**, **Zichy Mihály**; tudósok, feltalálók: **Herman**

Ottó, Irinyi János, Kandó Kálmán, Vikár Béla; orvosok: **Fodor József, Semmelweis Ignác;** nemzeti történelmünk személyiségei: **Balogh Ádám, Esze Tamás, Martinovics Ignác, Vak Bottyán,** illetve **Csík Ferenc** olimpikon, **Stromfeld Aurél,** a háborúellenes, koncentrációs táborba hurcolt (gróf) **Sigray Antal;** a szocialista, kommunista eszmét megtestesítő nemzetközi, hazai és helyi személyek: **Frankel Leo, Hámán Kató, Kun Béla, Marx Károly, Ságvári Endre, Szalma István, Tóth Lajos.**

Megjelentek a névtáblákon a városok: **Eger, Fonyód, Győr, Keszthely, Komárom, Kőszeg, Losonc, Sopron, Szombathely, Veszprém;** helyi topográfiai és irányt jelölő nevek: **Ballakúti, Balázskert, Istvánhegyalja, Jutai, Fürdő, Kecelhegyalja, Kecelhegyi, Kötörnye, Tanácsház;** dicstelen ideológiai, politikai tartalmú elnevezések: **Mártírok, November 7.;** kategóriákba nem sorolható a **Béke, Csalogány, Könyvtár, Patyolat.**

Hozzávetőleg az új gazdasági mechanizmus elképzelés bukásától a gazdaság- és a településfejlesztési koncepció eredményeként 1980-ra még növekedett a népesség, s azzal lépést tartott a lakásépítés is. A város lakossága 70 ezer, a lakások száma 22 ezer fölé nőtt. A statisztikai növekményben azonban megjelennek az 1970-ben Kaposvárhoz csatolt Kaposfüred, Toponár, majd Töröcske adatai is. A lakosságszám növekedésének közel 40%-a az összevonások eredménye.

Az új névsorban a személynevek dominálnak. A közöttük a legkülönbözőbb szellemi háttérű, identitású írók, költők: **Fekete István, Juhász Gyula, Krúdy Gyula, Mikes Kelemen, Móra Ferenc, Pálóczi Horváth Ádám, Szabó Pál, Tóth Árpád, Váci Mihály, Veres Péter;** festőművészek: **Balázs János, Derkovics Gyula, Dési Huber István, Galimberti, Rudnay Gyula, Xantus János;** nemzeti történelmünk nagyjai, a rebellek társaságában már uralkodók is: **Bercsényi Miklós, Bocskai István, Thököly Imre és Károly Róbert, Könyves Kálmán;** az aktuális politikai megítélés szerint a rendszer eszmevilágához tartozók: **Benyó János, Erdei Ferenc, Gagarin, Jakubecz György, Kilián György;** az agrárszakember **Nagyváthy János,** a népművész **Kapoli Antal,** a Kaposzt szabályozó **Beszédes József** vízmérnök. Az anyagi világ felhasznált elemei között földrajzi, topográfiai nevek: **Tokaji, Rémahegyi, Toponári, Szőlőhegy, Orci, Kisközi, Kaposfüredi, Patak, Kenese, Léva, Nap, Csillag;** a bioszférát képviseli: **Búzavirág, Fenyves, Gém, Gyöngyvirág, Meggyes, Muskátlí, Pacsirta, Rezeda, Rigó, Rózsa, Viola;** tárgyak, létesítmények: **Corvina, Harang, Izzó, Kulacs, Monostor, Múzeum, Sívház, Vár;** a kor politikai eszmevilágának megfelelő tartalmat hordozó köznevek: **Alkotmány, December 2., Felszabadulás, Munkásór, Szabadság, Vörös Október.**

Az új városrészekben a Kaposváron már létező utcaneveket – a kettősség elkerülése érdekében – megváltoztatták. Az elnevezéseknek ez mintegy 37%-a.

A megszüntetettek: Ady Endre, Április 4., Béke, Bem, Csokonai, Dimitrov, Dózsa György I. (T), Dózsa György II. (K), Engels, József Attila, Kossuth Lajos, Latinca Sándor, Lenin, Május 1., Marx Károly, Mező Imre, Petőfi I. (T), Petőfi II (K.), Ságvári, Táncsics Mihály I. (K), Táncsics Mihály II. (T), Vasút, Vörös Hadsereg I. (T). Vörös Hadsereg II. (K). Az újak a leváltottak sorrendjében: Szabó Pál, Vörös Október, Móra Ferenc, Meggyes, Múzeum, Orci, Kilián György, Kisközi, Jakubecz György, Erdei Ferenc, December 2., Veres Péter, Gagarin, Felszabadulás, Benyó János, Mikes Kelemen, Derkovits Gyula, Kaposfüredi, Váci Mihály, Alkotmány, Szabadság, Juhász Gyula, Toponári, Kaposfüredi.

Az 1972. évi átnevezések azonban különböztek a már tapasztalt aktuálpolitikai tisztogatástól. Maga a kényszerű döntés mégis illusztrálja a központi hatalom helyi döntéseket befolyásoló erejét. Ezzel magyarázható, hogy három önálló településen az elnevezések egy bizonyos köre azonos. A kimondottan helyi kötődésűek kivételével valamennyi, vagy egy részük megtalálható volt bármelyik településünkön, annak nagysága függvényében.

Az 1980-as évek elejétől egyre érzékelhetőbbé lett az államszocialista rendszer gazdasági, ideológiai válsága, a nemzetközi gazdasági reálfolyamatok, demográfiai tendenciák érvényesülése Magyarországon is. A népességnövekedést a fogyás váltotta fel, majd 10%-kal csökkent a lakásépítés, az új közterületek kialakítása. Az évtized második felében a rendszerváltás társadalmi igénye egyre erősödött, az Ellenzéki Kerekasztal megalakulásához, aktivizálódásához, a változáshoz vezetett.

Névadásra mintegy kéttucat esetben került sor. Leggyakrabban a földrajzi, topográfiai lehetőség nyúlt a testület: **Dombóvári, Kenyérgyár, Nagygát, Raktár, Rodostó, Deseda, Bástya, Tokaji**; követték a virágnevek: **Dália, Margaréta, Tulipán, Hóvirág, Ibolya, Pipacs, Orgona**; továbbra is lehetőséget láttak a döntnökök a személynevekben: **Balogh István, Bárczy Gusztáv, Gorkij, Kaposi Mór, Sarohin, Tinódi**; további, a csoportokhoz nem tartozó fogalmakkal: **Forradalmárok, Horgász, Panoráma**. Az ideológiai indíttatás három esetben mutatható ki: a várost elfoglaló parancsnok, Sarohin (1984), Gorkij, illetve az adott időben (1987) a köznyelvben már kettős jelentése miatt a Forradalmárok. Túlzás nélkül feltételezhető, hogy e három a már omladozó rendszer utolsó erődemonstrációja.

Új idők közeledtét érezvén, a városi tanács végrehajtó bizottsága utolsó intézkedései sorában 1990 júniusában a Sarohin utcát **Kócsag** utcává, a Vörös Hadsereg utcát visszanevezte **Pécsinek**, a Lenint **Szent Imrének**, augusztusában pedig a Munkásőr sort **Nemzetőr** sorrá, a Vörös Október utcát **Szőlőhegyi** utcává nevezte át. Furcsa mód – jelelvény az intézkedés kényszer jellegét, vagy a teljes

ideológiai azonosulás hiányát – valamennyit 1991. január 1-i hatállyal léptette életbe.¹⁵

KÖZTERÜLETEK ELNEVEZÉSE A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A rendszerváltást legitimáló első szabad választás eredményeként független polgármester vezetésével az MDF 11, a négypárti szövetség (SZDSZ, FKGP, KDNP, a belvárosi MDF csoport) és a FIDESZ 8-8, az MSZP 4, az FKGP (önálló jelölt), az MSZMP 1-1 képviselőjéből állt össze a közgyűlés. Mind a központi, mind a helyi hatalom gyakorlóinak szembe kellett nézniük a magyar gazdaság átstrukturálásának kényszerével, annak következményeivel, elsősorban a tulajdonosi, a foglalkoztatási szerkezetváltással, a munkanélküliség tényével, az inflációval. Mindemellett megküzdeni az összeomlott pártállam politikai, morális, szervezeti hagyatékával. Második alkalommal történik, hogy a leváltott rendszerhez tartozó szimbólumok, nevek, fogalmak szisztematikus eltüntetése a közterületekről országos programmá vált.

Az új városvezetés 22/1991. (II.5.) határozatával 35 utca, tér, köz nevének megváltoztatásáról döntött: az Április 4. utca új neve **Zárda**, miként a köz is, a Balogh Istvánból **Bláthy Ottó**, a Belioanniszból **Somssich Pál**, Benyó Jánosból **Tamási Áron**, December 2-ből **Kemping**, Dimitrovból **Tallián Gyula**, Felszabadulásból **Állomás**, Forradalmárokból **Szent Imre**, Gagarinból **Gém**, Gorkijból **Béla király**, Hámán Katóból **Szalay Fruzina**, Jakubecz Györgyből **Kodolányi János**, Kilián Györgyből **Festetich**, Kun Bélából **Gönczi Ferenc**, Latinca Sándorból **Kontrássy**, Lewin Samuból **Szalóky Dániel**, Marx Károlyból **gróf Apponyi Albert** (utca és köz egyaránt), Mártirokból **Bethlen**, Mező Imréből **Mező**, Micsurinból **Kőrösi Csoma Sándor**, November 7-ből **Daru**, Rózsa Ferencből **Kereszt**, Sallaiból **Kálvária**, Ságvári Endréből **Hajnóczy József**, Schönherz Zoltánból **Nádasdi**, Stromfeld Aurélból **Szentmarjay Ferenc**, Szalma Istvánból (az utca és a köz egyaránt) **Biczó Ferenc**, Szántó Imréből **Nagyatádi Szabó István**, Tanácsházából **Teleki**, Tóth Lajos utcából **Anna**, a közből **Iskola**, Zalka Mátéból **Baross Gábor**, ezeken túl a 67-es út déli szakasza **Zselici út**, a Szabadság park **Berzsenyi Dániel** park lett, **Esze Tamás** közként is a névjegyzékre került. Egyes közterületek visszakapták eredeti elnevezésüket (pl: Anna, gróf Apponyi Antal, Baross Gábor, Tallián Gyula stb.), néhány esetben csak a névadót rehabilitálták, s új közterületet kapott (pl. Somssich Pál). Néhány döntés elhamarkodottnak bizonyult. A május 21-iki ülésen a februári döntések egy részét visszavonva a Szalóky Dániel helyett **Óvoda**, a Szalay Fruzina helyett **Lorántffy Zsuzsanna**, a Festetich helyett **Posta**, a Nagyatádi Szabó Imre helyett

---

¹⁵ Mivel az egyes nyilvántartások nem következetesek, s a vizsgálat a döntéshozatalra fókuszál, az elkövetkezőkben a testületi döntés időpontját, nem pedig az apparátus általi teljesítést szerepeltetem.

Szántó lett az utca neve. **Stromfeld Aurélt** érintő határozatát revideálta, Szentmarjay Frerencsel szemben meghagyta az eredeti elnevezést.

A második, 1994. évi választás a politikai erőviszonyok jelentős megváltozását mutatta. Az MSZP-SZDSZ-es kormányzattal szemben Kaposváron a polgármester a FIDESZ-KDNP-FKGP közös jelöltje lett, a képviselő testületben a meghatározóvá a Somogyért Egyesület és az MSZP vált (12, illetve 10 mandátum), a FIDESZ 4, az SZDSZ-MSZP koalíció 3, az MDF, a Munkáspárt, a KDNP-FKGP koalíció, a Nyugdíjasok Kaposvári Egyesülete 1-1 képviselői helyhez jutott. Az országos társadalmi-gazdasági problémák Kaposvárt is érintik: népességfogyás, munkanélküliség állandósulása, szociális problémák kezelése, a lakásépítés csökkenése, az infláció.

A vizsgálat szempontjából releváns határozatok eredményeként elsősorban már létező vagy újonnan nyitott közterületek kaptak nevet: **Álmos vezér, Bornemissza, Déryné, Előd vezér, Erdő, Csutoraszárító** (utca és köz egyaránt), **Fenyő, Görgey Artúr, Guba Sándor, Gyepes, Kápolna, Keskeny, Kismező, Kond vezér, Monostor, Nagy Imre, Ond vezér, Orgonás, Roboz István, Sikálós, Szőlőskert, Zselici, Várdomb, Európa park, Márciusi Ifjak kertje.**

Eddig nem tapasztalt nagyságrendű volt a város további növekedését előkészítő 242/1997. (V. 6.) önkormányzati határozat, mely szerint a Donner és Töröcskei városrészek között található külterületi ingatlanokat Zselic Ketvárosnak, azon belül út megjelölésű közterületeknek a következő neveket adta: **Áfonya, Árnyas, Bogáncs, Boglárka, Bojtorján, Boróka, Borostyán, Cinege, Csiperke, Dongó, Galagonya, Gólyahír, Hajnalka, Harangvirág, Jácint, Jázmin, Kamilla, Kikerics, Kőkény, Kőkörcsin, Levendula, Liliom, Mályva, Mandula, Mogoró, Nárcisz, Nefelejcs, Ószirózsa, Pillangó, Pipitér, Szamóca, Százszorszép, Szeder, Szitakötő, Tücsök. Tündérkürt, Vadkörte, Vörösbecy, Zöldfodorka, Zsálya.** A döntés több szempontból is figyelmet érdemel. Egyetlen elemet sem tartalmaz, ami ideológiai szempontból kikezdzhető lenne, bármelyik politikai erő kifogásolhatná. Nem elhanyagolható, hogy a megszavazott, zömében növény és néhány állatnév egy tervezett lakóövezet sajátos fazonját szabta meg.

A ciklus alatt a város képviselő testületéről aligha feltételezhető, hogy az MSZP-SZDSZ-es kormány kinyújtott karja

Az első Orbán-kormány idejére az önkormányzati testület erőviszonyai megváltoztak. A FIDESZ 12, az MSZP 7, a Somogyért Egyesület 4, a „Nagycsaládok”, a „Nyugdíjasok”, a Függetlenek, az FKGP 1-1 mandátumhoz jutott. A kormányzati erő túlsúlya a helyi testületben nem hagy kétséget a *Nikitscher*-féle elvet illetően.

Ismét előterbe kerültek a személynevek, közöttük a városhoz, a megyéhez kötődő prominens személyiségek: **Bereczk Gyula, Illyés Gyula, Kunffy Lajos,**

dr. Kaposváry György, Streith Miklós, társaságukban **Szent-Györgyi Albert**, orvos, biokémikus az egyetlen, aki hazai kutatásért kapott Nobel-díjat és önmagában nem informáló **Katica**. A növényvilágot képviselik: **Aranyeső, Oportó, Kadarka, Otelló, Rizling, Kasvirág, Vadvirág, Barack, Birs, Diófa, Körte, Szilva, Egres, Fenyves, Ringló**; az állatokat: **Seregély, Zöldike**; földrajzi elnevezések: **Szentpáli, Keceli, Kaposhegy**; egyéb, akár helyi topográfiai jelentőséggel: **Tarkarét, Szép-völgy, Szépasszony, Vincellér, Présház, Városliget, Raktár, Tél, Lugas, Iparos, Ősz, Gyöngy, Városház, Legénysor**. A földrajzi elnevezések kivételével a többi utcanév más településen feltalálható, helyi jellegzetességgel nem nagyon bír.

A második MSZP-s kormány idejére Kaposváron a FIDESZ – koalíciós partnereivel – 55,6%-os túlsúlyt képviselt (15 képviselő) a város vezetésében. A minősített döntéshozatal kivételével egymaga dönthetett a város életéről. Az MSZP 8, a Somogyért Egyesület 2, az SZDSZ és a Függetlenek 1-1 mandátumával nem számított jelentős tényezőnek.

A közterületek „szimbolikus elfoglalásában” a központi kormányzatnak számottevő szerepe aligha lehetett. Tovább nőtt az ideológiailag, politikailag legérzékenyebb kör, a személynevek használata. A hangsúly a magyar származású Nobel-díjasokra esett: **Bárány Róbert, Békéssy György, Gábor Dénes, Harsányi János, Hevesy György, Lénárd Fülöp¹⁶, Wigner Jenő, Zsigmondy Richárd**-ra. Mellettük **Gruber János, Krúdy, Nagyváthy, Huba és Tas** őszvezeink, valamint (Bernáth) **Elvira**, (Bernáth Aurél testvére) érdemelte ki a testület tiszteletét. Új utcanévként a legnépesebb, semleges csoportot a növények (fák, virágok, szlőfajták) alkották: **Alma, Árvácska, Csabagyöngye, Cseresznyefa, Eper, Fagyöngy, Fűzfa, Gesztenye, Jegenyés, Kankalin**,

---

¹⁶ Lénárd Fülöp, eredeti – nem magyarra átírt – nevén Philip Eduard Anton von Lenard, bár elismeri, gyermekkorában magyar nevelésben is részesült, soha nem tekintette magát magyarnak. Már Nobel-díjasként pozsonyi születése okán kettős állampolgárságából a magyart 1907-ben törölte is, magát kizárólag németnek tartotta. Tudományos munkássága mellett erős politikai tevékenységet fejtett ki. A tudományos életet is mételyző idegen- és fajgyűlölő nézetei mellett a nemzetiszocialista propaganda szócsövévé vált. Ennek elismeréseként az NSDAP arany pártjelvény elismerésben részesítette a Hitler-i hatalom (vö. Wikipédia, vele foglalkozó cikkek sora). Ennek okán 1945-ben mind a Magyar, Mind a Porosz Tudományos Akadémia kizárta. Nobel-díjas volta mellett és ellenére inkább Gömbös, Mussolini, Szálasi társaságában volna a helye. Sajnálatos módon a 2011. évi CLXXXIX. és a 2012. évi CLXVII. törvény ellenére, mely a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez kötődő szimbólumok, nevek és fogalmak tilalmát rendeli el, a döntés revideálása a kutatás időpontjáig nem történt meg.

Málna, Mogoró (utca és köz is), **Muskotályos, Repkény, Tölgyes, Tőzike, Vadszőlő**. Földrajzi nevek: **Bánkútai, Gudora, Hegyerdő, Istvánfahegyalja, Somhegyi, Szentpáli**, egyéb, csoportba nem sorolható közterületek: **Borbarát, Hullám, Kapás, Kápolna, Kerék, Kőkereszt, Magyar Nobel-díjasok**. A helyi hatalom a központi hatalom meghosszabbított karja állapota kizárt. A központi és a helyi hatalom politikai színezete, viszonya nem változott.

A harmadik MSZP-s kormány sorsát megpecsételte a miniszterelnök politikai devalválódása, a 2008-as gazdasági világválság belpolitikai következményei. Kaposváron ez időszakban is a leggyakrabban a személynevekhez nyúltak a döntnökök. Elsősorban Erdély szellemi életének nagyjait preferálták: **Apáczai Csere János, Dsida Jenő, Kós Károly, Remenyik Sándor, Sütő András, Wass Albert**, árnyékukban a felvidéki **Herman** (Ottó), mellettük a város nagya, Rippl-Rónai József életében meghatározó szerepet játszó személyek: **Anella** (Rippl-Rónai sógornője), **Lazarine**, (Rippl-Rónai felesége), **Martyn** (Róbert, Rippl-Rónai nevelt fia), **Piatsek bácsi** (szegről-végről Rippl-Rónai atyafia), (Bányai) **Zorka** (Rippl-Rónai modellje). A névsor nem hagy kétséget a város vezetésének sem a határon túli magyarságot érintő szemléletét, sem lokálpatriotizmusát illetően. A sort **Szent István, Szent László, Töhötöm vezér** zárta. Mindezek alapján a központi hatalom meghosszabbított karja lét számításba sem jöhet. A politikasemleges elnevezések között a bioszférát a növények és a madarak képviselték: **Akácós, Aranyhárs, Ezüsthárs, Harangláb, Hársalja, Nyíres, Köszméte, Alma, Kőhárs**, illetve: **Bibic, Fürj, Haris, Kiskócsag, Nádírigó, Csalogány**. Nem kerültek meg a topográfiai neveket: **Aszalói, Kötörnye Bükk, Lonkai**. Egyéb, kategóriában nem sorolható választás volt a **Határ, Horog, Külső, Lovas, Szeles, Rege, Sziget, Fejedelem, Korzó**.

2010-től napjainkig (2023) a központi és a helyi hatalom egyaránt a FIDESZ-KDNP pártszövetség kezében van. A legégetőbb probléma a munkanélküliség, az infláció, a népességfogyás csökkentése, a gazdaság revitalizációja külföldi tőke bevonásával, a gyermekvállalási készség fokozása, a határon túli és a diaszpórában élő magyarság anyaországhoz kötése adminisztratív eszközökkel, kedvezményekkel és anyagi támogatással. A hatalmi viszonyok egyértelművé tételét, annak eszközeként a tér, az intézményrendszer szimbolikus elfoglalását szolgálta országos viszonylatban a 2011. évi CLXXXIX. és a 2012. évi CLXVII. törvény.

A névadásban a személynevek változatlanul erős pozíciót foglaltak el. Korábbi elnevezésüket visszaszerzők, a város eminens polgárai mellett tették le voksukat a helyi honatyák: **Kontrássy, Mindszenty, Agg József, Borovitz, Lencz Sándor, Nagy Imre, Rózsa Ignác, Szarka János, Könyves Kálmán, Bauer Gyula, dr. Böszörményi Géza, Kányády Sándor, Takáts Gyula, Vaszary**. Kedvelték a növényvilág nyújtotta lehetőségeket: **Szilfa, Cickafark, Iringó, Bodza, Berkenye, Vadgesztenye, Vackor, Szarkaláb, Orchidea**,

Ezerjő, éltek a városhoz kötődő egyéb lehetőségekkel is: **Fő Kereszt, Patak, Béke, Széna, Színház.**

Ellentmondásos a 2011. és 2012. évi törvény végrehajtása. A tiltásnak megfelelően Erdei Ferenc helyébe Kányádi Sándor, Gábor Andor helyébe Takáts Gyula lépett. Miközben a Tanácsköztársaság vezetőinek, aktivistáinak nevét (Kun Béla, Latinca Sándor, Szalma István, Tóth Lajos) még a törvények megjelenése előtt levették az utcanevtáblákról, a 103/2016. (VI. 9.) határozattal a Tanácsköztársaság aktivistájáról (Rózsa Ignác) – aki a bukás után emigrálni volt kénytelen – utcát neveztek el, feltételezhetően az arra hivatottak véleményének kikérése nélkül. Akár az elhivatott náci Lénárd Fülöp, Rózsa Ignác is a törvény végrehajtására született rendelet joghézagain csúszhatott át.

ÖSSZEGZÉS

A tervezett kutatássorozat harmadikként vizsgálta városát, Kaposvár története is a közterületek elnevezésében híján van dokumentumoknak. Az elérhető források alapján kialakítható kép szerint a spontán, az adó- és telekösszeírások elnevezését követően 1880-nal kezdődött a közterületek helyi hatalom igazgatási aktusaként megvalósuló névadása. Kezdetben teljesen logikusan a tájékoztatást adó, földrajzi irányt jelző, illetve helyi topográfiai pontok részesültek előnyben. Személynevek használata kivételes esetben.

A kiegyezés utáni fejlődés, a millenniumi láz, a háborúba sodródásig a „boldog békeidők” (fin du siècle) hangulata, pezsgés a jellemző hazánkra. Kaposvár ekkor éri el ipari várossá fejlődésének csúcspontját. Ugrásszerűen megnő a személynevek használata a névadásban nemzeti történelmünk nagyjai, helyi potentátok túlsúlyával. Az előbbieket a központi hatalom, az utóbbiak a helyi hatalom kontinuitását, legitimitást érzékelteti. Egyéb elnevezések nem sok fantáziáról tanúskodnak. Legtöbbjük több településen is megtalálható.

A két világháború időszakát több – a társadalmi, gazdasági életünket hosszú távon meghatározó – trauma terheli: leszámolás a boldog békeidőkkel, kijózanító reményvesztés, vörös és fehér terror, trianoni békediktátum, revansvágy, doni katasztrófa, nyilas rémuralom, holokauszt. A személynevek tükrében a közterület-elnevezési politikát kettősség uralja. Egyszerre láthatók a névtáblákon politikai ellenfelek, függetlenségünk élharcosai és a szabadságharcunkat vérbe fojtó, az országot világháborúba sodró uralkodó. Első alkalommal neveznek el utcát élő, aktív politikai személyről. Az egyes döntéseket vizsgálva a helyi hatalom önállóságra törekvése és a központi hatalomnak a saját kontinuitását, legitimitását érzékelő befolyásoló ereje egyaránt felfedezhető.

Alig egy esztendővel a fegyvernyugvást követően, Kaposváron az öt párt alkotta koalíciós vezetés megkezdte a múlt terheire emlékeztető elemek eltüntetését a közterületekről. A vörös hadsereg fegyvereinek árnyékában a korábbi idoloikat újjak, a munkásmozgalom, a kommunista eszmevilágához

tartozók váltották, nemzeti kultúránk, történelmünk addig nem preferáltjai társaságában. A folyamat a kommunista hatalomátvétellel 1950-ben tetőzött. A magyar eszmetársak mellett megjelentek a győzteseket megtestesítő és kultúrájukhoz kapcsolódó személyek, fogalmak is. A kialakult totalitárius rendszer esetében a „meghosszabbított kar” elmélet nem vitatható.

Az 1956-os forradalom leverését követően, a Kádár-rendszer konszolidációjával az osztályharcos szemlélet oldódik. Változatlanul zömmel a személynevekhez nyúltak a névadók, a paletta azonban színesedik, szellemi életünkben eltérő ideológiai, politikai nézetek vallók egyaránt felkerülnek az utcatáblákra. Természetesen nem maradhattak le a kor politikai eszmevilágának megfelelő tartalmat hordozó köznevek sem. A már nyilvánvalóvá vált rendszerváltás előszeleként a városi tanács végrehajtó bizottsága utolsó intézkedései sorában több, a lehanyatló éra ideológiájához kötődő elnevezést változtatott meg. Furcsa mód – jelezvény az intézkedés kényszer jellegét, vagy a teljes ideológiai azonosulás hiányát – valamennyit 1991. január 1-i hatállyal léptette életbe.

A rendszerváltással a monolit politikai rendszert a politikai váltógazdaság váltotta fel. Eredményeként a központi és a helyi hatalom nem minden esetben azonos platformon állt, nem volt azonos politikai színezetű.

Az első szabad választások eredményeként Kaposváron a központi hatalomhoz közel álló vezetés alakult ki. A letűnő rendszerhez kötődő szimbólumok, nevek, fogalmak eltörlésével a közterekről valójában a már korábban tapasztalt folyamat játszódott le. Az új vezetés 22/1991. (II.5.) határozatával 35 e kategóriába tartozónak ítelt utca, tér, köz nevének megváltoztatásáról, többségének visszaállításáról döntött.

A második kormányzati ciklusra a politikai erőviszonyok megváltoztak. Az MSZP uralta központi hatalommal szemben Kaposváron sajátos képlet alakult ki. A polgármester és a domináns politikai erők eltérő pártok bizalmából kerültek a közgyűlésbe. A döntések valós kompromisszumok eredményeként születhettek meg. A közterületek elnevezésében annyiban tükröződik, hogy politikai indíttatású átnevezésekkel nem találkozhatunk. Az újonnan létesített vagy a fejlesztésre kijelölt közterületek névadása egyetlen olyan elemet sem tartalmaz, ami ideológiai szempontból kikezdhető lenne, bármelyik politikai erő kifogásolhatná. Nem elhanyagolható, hogy a politikai szempontból legneuralgikusabb elem, a személynevek aránya alacsony, szemben a növény- és állatnevekkel. A ciklus alatt a város képviselő testületéről aligha feltételezhető, hogy az MSZP-SZDSZ-es kormány kinyújtott karja lenne.

A harmadik ciklustól kezdve napjainkig a város vezetésében az éppen regnáló központi hatalom politikai színezetétől függetlenül a FIDESZ (és pártszövetségesei) dominál. Ismét előtérbe kerültek a személynevek, a közöttük a városhoz, a megyéhez kötődő prominens személyiségek mellett elsősorban

Erdély szellemi életének nagyjai, majd a tudomány géniuszai (a magyar gyökerekkel rendelkező Nobel-díjasok). A névsor nem hagy kétséget a kormányzat és város vezetésének azonos szemléletben sem a határon túli magyarságot, sem a lokálpatriotizmust illetően.

A közterületek elnevezésében 2010-et követően helyi hatalom nyilvánvalóan a központi hatalom kinyújtott karja, ezt a státuszt a már említett 2011. és 2012. évi törvény garantálja. Az új elnevezésekben érthetően ez érvényesül, ez érhető tetten.

Záró adalékként: Története során – mintegy két évszázad alatt, az elérhető dokumentumok tanúsága szerint – Kaposvár közterületei 717 hivatalos elnevezést viseltek, közülük 171-et legalább egyszer, 42-t kétszer, 9-et háromszor is átneveztek. Csekély részüket a város szerkezeti változásának, zömüket politikai döntések eredményeként.

CSAPÓ TAMÁS (1954-2024†)

Csapó Tamás, a szombathelyi településföldrajzi kutatóműhely alapítója és vezetője 2024. április 25-én hunyt el Szombathelyen, alig egy héttel 70 éves születésnapja után. A fiatalos és mindig lendületes egyéniségét ismerőket megdöbbenetette a halálhír: három héttel korábban a 20. Településföldrajzi Konferencián még felköszöntötték tisztelői a neki szerkesztett Településföldrajzi Tanulmányokkal. Az alábbi szubjektív gondolatokat tartalmazó írással köszönök el tőle a Történeti Földrajzi Közlemények hasábjain.

Tamás alföldi gyerekként látta meg a napvilágot Szolnokon és világlátását egy életen át meghatározta a Dunától a Tiszáig nyúló róna képe. Amikor a Dunántúlra költözött a családjával, a zárkózottabb vasi atyafiak sokáig „gyütt-mentnek” tartották, amit nehezen fogadott el. Nem csoda, hiszen nyitott és megalkuvást nem tűrő személyiség volt, aki saját és mások igazáért mindig bátran kiállt. Alföldi gyökerei végig éltették. Ha országjárásra indult, mindig úgy szervezte meg az útját, hogy hazafelé menet Szolnokon megállva alaposan feltankolhasson az artézi vízből. Ki tudja? Lehet, hogy éppen ebben a vízben volt az a mitikus hajtóerő, amelynek segítségével a tanársegédi beosztástól az egyetemi magántanári címig jutott, miközben kivívta magának a honi geográfia megbecsülését településmorfológiai kutatásaiért. A sikeres életpályán szeretett mentorai is segítettek. Károssy Csaba tanította a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán, ő volt az az oktató, aki hallgatója települések iránti érdeklődését meglátva Békéscsabára küldte őt Tóth Józsefhez, a békéscsabai Földrajztudományi Kutatóintézetbe, hogy szakmai tudását ott alapozza meg. Később, 1985-ben, már a szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszékének újonnan kinevezett vezetőjeként

Károssy Csaba lesz az, aki Csapó Tamást, a besenyszögi általános iskola földrajz-testnevelés szakos fiatal tanárát a tanszékére hívta oktatni. Másik mentorát pótapjaként tisztelte. Tóth József professzor a kezdetektől figyelemmel kísérte tudományos munkásságának a fejlődését. A háttérből mindig diszkrétén, de nagyon egyértelműen segítette és sokszor irányította is. Emberileg is és szakmailag is mindig támogatta egészen 2013-ban bekövetkezett haláláig. Csapó Tamásról kevesen tudják, hogy a földrajz mellett a történelem is szenvedélyesen érdekelte és a történettudomány megállapításait mindig tudatosan illesztette a településrendszer fejlődésének nagy mozaikablójába. Becsei Józseffel vallotta, hogy a települések mai életjelenségeit, társadalmát és morfológiai arculatát a történelmi vonatkozások nélkül nem érthetjük meg kellő biztonsággal. Ezért a magyar településrendszert az idő, a természeti adottságok és a társadalmi jelenségek hatásában vizsgálta írásaiban. De nem csak élesszemű kutatóként tiszteltük. Oktatóként földrajztanárok egész generációját nevelte pedagógusnak. Ő maga a katedrán érezte magát a legjobban. A társadalomföldrajzból meghirdetett kurzusai lefedték a gazdasági-, népesség- és településföldrajz valamennyi területét. Imádott tanítani, minden óráján naprakészen jelent meg. Nem tankönyvből oktatott, ő elsősorban szemléletet formált és ezért a mai napig hálásak a pályán lévő tanítványai. A tanári munka minden formáját magas színvonalon művelte a szakdolgozati témavezetéstől a mára már legendássá nemesedett Magyarország komplex terepgyakorlatainak megszervezésén át a doktori cselekményekben való szerepvállalásig bezárólag. 2017-es nyugdíjba vonuláskor mégis nemet mondott az őt marasztalni próbálóknak. Úgy látta, hogy a felvett hallgatók tudásának színvonala és a minősége nagyon sokat változott. Tudod Tibor – mondta egyszer nem kis keserűséggel a jelen sorok írójának –, régen sokkal jobban fel voltak készülve a gimnáziumból érkező hallgatók. Magasabb volt az általános szakmai és műveltségi szintjük is. Sokkal többet tudtak elviselni, terhelhetőbbek voltak a tananyaggal. A mai hallgatókat meg kell tanítani arra, hogyan tanuljanak, hogyan válasszák ki a lényeges dolgokat az adott tananyagból, de a többségük nem hajlandó még jegyzetelni sem. Engedni pedig nem akart a színvonalból. Inkább a nyugdíjat választotta emelt fővel. Kapcsolata azonban nem szakadt meg a volt kollégáival. Hetente egyszer bejárt a tanszékre és ezeken a napokon a munkáé volt a főszerep. Élete végéig aktívan kutatott, publikált. 2023 év végén jelent meg Lenner Tiborral és Kovács Gáborral közösen jegyzett nagyobb lélegzetű összefoglaló munkája a megyei jogú városok történeti földrajzáról és településmorfológiájáról. Budapest felmérése után többedmagával belevágott a fővárosi agglomeráció településeinek morfológiai kutatásába. A Településföldrajzi Konferenciát idén 20. alkalommal szervezte meg. Hívó szavára egyaránt szívesen jöttek Bükre a szakma nagy öregjei és a pályájukat kezdő PhD hallgatók az ország minden szegletéből. Végül azonban egy olyan tulajdonságának a méltatásával hadd zárjam a megemlékezésemet, ami az imént

felsorolt szerepvállalásai mellett talán a legjobban magyarázza, miért tiszteltük őt a Földrajzi Tanszéken. Kiváló csapatépítő volt. Tanszékvezetőként jó szemmel választotta meg leendő munkatársait, segítette és felkarolta őket. Voltak évek, hogy havonta egyszer közös vacsorán vitattuk meg a világ folyását. Máskor tekézés közben tettük ugyanezt. Barátait minden évben meghívta magához toronyi kertjébe a nyári napfordulóhoz közeledve. Ilyenkor büszkén mutatta meg példásan rendben tartott kertjét és láthattuk családjá körében boldog nagyapai szerepben.

A honi geográfus szakma méltóképpen, egyperces főhajtással tisztelgett Csapó Tamás emléke előtt Szegeden a helyi földrajzi felsőoktatás centenáriumi konferenciáján, ahol Kovács Zoltán akadémikus jelentette be az egybegyűlteknek a gyász hírt. A történeti földrajzosok nevében Kókai Sándor főiskolai tanár köszönt el tőle Nyíregyházán 2024. május 14-én a „Tájak, tájhasználatok és tájszerkezetek a Kárpát-medencében” című ünnepi konferencián.

LENNER TIBOR

ROMSICS IMRE ETNOGRÁFUS, MÚZEUMIGAZGATÓ KÖSZÖNTÉSE HATVANADIK SZÜLETÉSNAPIJA ALKALMÁBÓL¹

FRISNYÁK SÁNDOR

Romsics Imre földrajz szakos tanár és népművelő, három és fél évtizeddel ezelőtt, 1988. december 1-jén Kalocsán kezdte muzeológusi pályafutását. Munkaköri feladatteljesítményének és kiemelkedő szervezőtehetségének köszönhetően, három év múlva már *múzeumigazgatóként* folytatta tevékenységét, amely – szerepkörének többszöri meghosszabbításával –, ma is folytatódik. Az intézményvezetés egy szerteágazó tevékenység, amely Romsics Imre életében szervesen összekapcsolódott a folyamatos önképzéssel, az etnográfusi diploma (1983-1987) megszerzésével, a tudományos alkotó, értékfeltáró és -közvetítő munkával, az ismeretterjesztéssel, a tudományos és kulturális közéleti szerepvállalással.

A muzeológusi pályakezdését a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola földrajz és népművelési tanszékén szerzett szaktudományi és módszertani tudása alapozta meg (1983-1987). A tájak, a Kárpát-medence múltbeli állapotrajza és változás folyamata iránti érdeklődését a tanszéki kutatóműhely hisztogeográfiai irányultsága, a hazánkban először bevezetett "Magyarország történeti földrajza" stúdium váltotta ki. Ennek első megnyilvánulásaként értelmezhető, hogy a tanári diplomamunkáját szülőfalujáról, Homokmégy történeti földrajzáról írta.

Hivatásának gyakorlását, a földrajztanári munkáját Homokmégy községben kezdte. Tanári feladatai mellett tovább folytatta a szakdolgozatában már feldolgozott témakörök helyszíni vizsgálatát és kipróbálta eredményeinek hasznosítását az oktatásban és a helytörténeti-honismereti munkában (1987-1988). S ezek az előzmények és első sikerélmények meghatározták életprogramját, erőt adtak törekvéseinek megvalósításához, tehetségének kiteljesedéséhez. Igazgatóként a kor kihívásaihoz igazodó és folyamatosan megújuló szakmai tevékenységével a kalocsai Viski Károly Múzeumot a *sárközi mikrorégió tudományos és kulturális központjává* emelte. Műhelyének *kisugárzó hatása*, a regionális és országos konferenciák, szimpóziumok rendezésével, a tudományos eredményeiket közreadó könyvek, szakmai periodikák és ismeretterjesztő füzetek révén a magyar föld egészére kiterjedt. Intézményét, egyéni és munkatársainak kiemelkedő teljesítményeit 2003-ban a Pulszky

---

¹ Elhangzott Homokmégy községben, 2023. december 1-én, Romsics Imre hatvanadik születésnapján rendezett ünnepségen.

Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület a kismúzeumok kategóriájában az Év Múzeuma kitüntetéssel ismerte el.

Romsics Imre tudományos és ismeretterjesztő tevékenysége, ahogy az önéletírásának dokumentációs melléklet-anyagából (2023) is megállapítható, a képzettségének és helyi identitásának megfelelően, a Kalocsai Sárköz néprajzára koncentrálódik. Korán, még a tudásszerzés éve alatt elhatározta, hogy a tanári diplomaszerezés után hazatelepül és alapfeladatai mellett a szülőföld (a tájhaza) kutatásával foglalkozik, ahol az ősei már egy félévezreddel ezelőtt megtelepültek és önfenntartó, rendszerműködtető tevékenységükkel részesei voltak a tájegység kultúrtörténetének. Fiatalkori terveit megvalósította, néprajzi és tájrekonstrukciós írásműveivel a Kalocsai Sárköz legjobb ismerője, mindentudójaként írta be nevét a kistrégió tudománytörténetébe. Egykori tanára- és barátjaként, *munkásságát hatalmas teljesítményként értékelem*, de köszöntő beszédemben csak a történeti földrajzi vagy ahhoz közelálló kutatásait tudom méltatni.

Romsics Imre 1987-ben a Kalocsai Sárköz tudományos vizsgálatát történeti földrajzi megközelítéssel, a nyíregyházi földrajz tanszéken megismert hisztogeográfia módszertanát alkalmazva, kezdte el. A Kalocsai Sárköz a honi tájfelosztás szerint természetföldrajzi kistáj a Duna és az Órjeg (Vörös-mocsár) között, melyet északról a Solti-, délről a Mohácsi-ártéri síkság határol. Romsics Imre a természetföldrajzi tájegységet önálló történeti mikrorégióként értelmezve, *másfél évtizeden át* – egyéb témakörök párhuzamos vizsgálatával – időigényes *terepkutatást* folytatva, *rekonstruálta a megtelepedés és a táj- (természeti erőforrás-) használat geomorfológiai térszíneit*.

A vizsgált terület a Duna ártéri síksága, amely két geomorfológiai szintre különül: (1) az év túlnyomó részében elöntött alacsony ártérre, és (2) az időszakosan, árvizek idején vízborította magas ártéri szintre. A kutatási eredményeit összegző, "A Kalocsai Sárköz települései a XI-XVII. században" c. könyvében (2016) a vizsgált területen és időhatárokon belül, összesen 131 *településhelyet* tárt fel, három időszakban, táblázatba rendszerezve és színes térképeken is megjelenítve. A Sárköz nagyformákban (makrorelief) kevésbé változatos, de rendkívül gazdag a térszíni kisformák (mikrorelief) együttesében. Az általa feltárt telephelyek (és a kultúrtáj magterületek) az *ártéri síkságból kiemelkedő árvízmentes mikro-térszíneken*, a folyóhátakon, a hordalékkúp maradvány-felszíneken, a homok- és löszös homok-szigeteken helyezkedtek el, vízparti orientációval. Minden feltárt ősi telephely tengerszint feletti magasságadatait is közli és azokról a forrás-lehetőségekhez mérten magyarázó leírást ad. Az egyes térszínek történeti tájhasználatával és tájgazdálkodásával nem foglalkozik, mivel azokat a tájkutató elődök már feldolgozták. A Sárközre is érvényes a történeti tértudományok, különösen a geo-archeológusok megállapításai, miszerint a neolitikumtól (Kr. e. 6000-4400) kezdődően az itt élt

népek az alföldi medencében olyan megtelepedési és tájhasználati stratégiát alakítottak ki, amely – különösen a honfoglalástól a 19. századi integrált környezetátalakító, folyószabályozó, ármentesítő és lecsapoló munkálatokig – fennmaradt és sikeres volt. Említett könyve, mely *alapmű* a régiókutatók számára, eddigi életművének az egyik legkiemelkedőbb alkotása, műfaját tekintve *történeti topográfia*, tartalma pedig *településtörténet*.

Romsics Imre az általa feldolgozott időhatárok előtti és utáni folyamatokra is kiterjesztette figyelmét. Így pl. *Gallina Zsolt* archeológussal feldolgozta a Sárköz régészeti emlékeit, tudományos igényvel és közérthetőségre törekedve (1996). Tanulmányukból kitűnik, hogy a Kalocsai Sárköz az őskőkortól a magyar honfoglalásig *időszakosan és részlegesen lakott* terület volt. A Homokméggy történeti földrajzáról és a tájegység más részeiről írt műveiben a 19. századra jellemző integrált természetátalakító, és a megelőző korok lokális tájalakító-tájformáló munkálatairól, és a lokális területhasználatokról (az ősi ártéri gazdálkodás átalakulásáról) is közli kutatási eredményeit. A Homokméggy történetéről és néprajzáról írt – a már említett történeti földrajzi feldolgozást is tartalmazó – monográfiája (1998) követendő példa lehet a helytörténetírással és honismerettel foglalkozók számára.

Geográfusként meg kell még említenem a tudományszakunk történetét gazdagító, *Hála József* néprajztudóssal közösen írt és szerkesztett, a kalocsai polihisztor, Tóth Mike (1838-1932) és a legnagyobb magyar geológus, Szabó József (1822-1894) munkásságáról megjelent könyveiket is.

A nyíregyházi alma mater geográfusaival megegyezően, nagyra értékelem Romsics Imre eddigi életművét, különösen a történeti földrajz és történeti topográfia művelése terén elért eredményeit. A Sárközről és egyéb alföldi mikro-régiókról vagy településeiről írt tájrajzaival nemcsak a tudományt gazdagította, ismeretátadással a lakosság hon- és tájszeretétét, identitástudatát is erősítette, összességében pedig hozzájárult hosszú távú nemzetstratégiai törekvéseink megvalósításához.

Romsics Imre hatvanadik születésnapja alkalmából – tanszéki kollektívánk nevében is – szívből gratulálok és munkásságának további folytatásához sok sikert, jó egészséget és boldog életet kívánok, – Isten áldásával!

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

EMLÉKEZÉS DR. SZABÓ LÁSZLÓ FŐISKOLAI TANÁRRA, SZÜLETÉSÉNEK 120. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

FRISNYÁK SÁNDOR

Dr. Szabó László geográfus professzor a Felvidéken, a Hont vármegyei Középpalotján született 120 esztendővel ezelőtt, 1903-ban. Elemi iskoláit szülőfalujában¹, gimnáziumi tanulmányait Pozsonyban végezte. Ezt követően a budapesti Pázmány Péter (ma Eötvös Lóránd) Tudományegyetemre, a földrajz-történelem szakra iratkozott be. Tanári diplomáját 1926-ban, doktori oklevelét 1929-ben szerezte, *Cholnoky Jenő* (1870-1950) professzor egyik legtehetségesebb tanítványaként. Oklevelének megszerzés után három évig az állástalan diplomások életét élte, majd 1929-től 1935-ig helyettes tanárként dolgozott egy budapesti iskolában. Az 1935/36. tanévben a Mester utcai Irányító Polgári Iskolába helyezték, ahol tíz évig tanított. Az iskola "irányító" jellegét onnan kapta, hogy a legkorszerűbb módszertani eljárások kipróbálásával, ún. *mintatanításokkal* segítette a fővárosi és a vidéki tanárok továbbképzését (*Simon Gy.* 1979).

Az Irányító Polgári Iskolában Szabó László érdeklődése a földrajz-módszertanra összpontosult. Oktatás-módszertani kísérleteit és szakirodalmi tevékenységét a "munkaiskola" szellemében kezdte s annak pozitív törekvéseit valósította meg. Első módszertani dolgozata 1935-ben jelent meg "*A munkaiskola elveinek megvalósítása a földrajztanításban*" címmel. Ezt követően gyors egymásutánban láttak napvilágot az alsó- és középfokú földrajztanítással kapcsolatos munkái, pl. a koncentrációról, a szülőföld ismertetéséről, a tanulmányi kirándulásokról és a táj földrajzi fogalmának kialakításáról. Szabó László a földrajz-metodikai munkásságán kívül szaktudományi (elsősorban településföldrajzi) kérdésekkel foglalkozott. 1939-ben jelent meg "*Budapest kialakulásának földrajzi alapjai*" c. értekezése, melyet előzőleg a Magyar Földrajzi Társaság tudományos rendezvényén adott elő *Cholnoky Jenő*, *Teleki Pál* és *Prinz Gyula* jelenlétében. A honi geográfia vezető egyéniségei elismerően nyilatkoztak Szabó László előadásáról, illetve a kutatási eredményeiről.

---

¹ Édesapja Szabó Kálmán (1874-1923) evangélikus lelkészként szolgált a döntő mértékben, pl. 1900-ban 86%-ban szlovák nemzetiségű faluban.

Az 1945/46. tanévben Szabó Lászlót polgári iskolai igazgatónak nevezték ki. Igazgatói és oktató-nevelő munkája mellett aktívan részt vett az általános iskola szervezetének és földrajz tantervének kidolgozásában. 1948-ban a Budapesti Tanárképző (később Pedagógiai) Főiskola Földrajz Tanszékére került tanszékvezető főiskolai tanári beosztásba. Tanárképző és tanszéképítő munkája mellett, 1948-tól 1952-ig rendszeres előadója volt a földrajztanárok – tanügyi reformokkal kapcsolatos – átképző tanfolyamának, ahol ismertette a földrajztudomány új eredményeit és a tantervi változásokkal összefüggő oktatás-módszertant (Hajdú Z. 2006).

A tanszékvezetői szerepkörében teljesedett ki Szabó László tudományos alkotó és tudományszervező tehetsége. A tanszékalapítás, a földrajztanárképzés tárgyi és személyi feltételeinek megteremtésével (kb. 1948-1953) párhuzamosan az általános és középiskolai tankönyvek írásával szolgálta a magyar oktatásügyet. Első tankönyve 1949-ben jelent meg "*Magyarország földrajza*" címmel, melyet 1957-ig további öt általános és középiskolai tankönyve követett.

Az alsó- és középfokú iskolák számára írt földrajztankönyvei után, 1953-tól kezdődően jelentek meg főiskolai jegyzetei, tankönyvei és a tanári továbbképzést szolgáló művei. A Szabó László szerkesztésében megjelent főiskolai tankönyvek (pl. *Az általános természeti földrajz, Eurázsia, Tengeren túli világrészek, Kontinensek földrajza*) több évtizeden át az általános iskolai tanárképzés és továbbképzés eszközei voltak. Szabó László főiskolai tankönyvsorozata a geográfiai szaksajtóban kitűnő minősítést kapott. Nagy sikere volt a "*Magyarország földrajza*" (1964) c. tudományos ismeretterjesztő könyvének is, melyet a moszkvai I. L. Izdatyelsztvo Innostranoj Lityeraturi orosz nyelven is megjelentetett, – 10.000 példányban.

1955-ben, amikor az Oktatásügyi Minisztérium megszüntette a Budapesti Pedagógiai Főiskolát, Szabó Lászlót gimnáziumi igazgatónak nevezték ki. Igazgatói működése alatt – mint meghívott professzor – az Egri Tanárképző Főiskolán is tanított, így nem szakadt el az általános iskolai földrajztanárképzéstől.

1959-ben a miniszter a Szegedi Tanárképző Főiskolára helyezte tanszékvezető főiskolai tanári beosztásba². Szabó László professzor a tanári,

---

² A Szegedi Tanárképző Főiskola előtörténete 1873-ig terjed. Az 1868-as népoktatási törvény a *polgári iskolák* létesítésével lehetővé tette a munkások és más kisemberek gyermekeinek továbbtanulását. Az 1868/69-es tanévtől megindul polgári iskolák pedagógus ellátására – 1873-ban egy tanító-, tanárképző intézetet hoztak létre, a budai *Pedagógiumot*. A polgári iskolák képzési idejének és tantervének változásait követve, változott a szaktárgypárosítás. A történelem-földrajz szakos tanárképzés már az intézet alapítási évében megindult, de önálló földrajz tanszék csak az 1912/13-as tanévben

tudományos kutató és tanszékvezetői munkáján felül 1960-tól 1965-ig a főiskola igazgatóhelyettesi funkcióit is ellátta. 1972-ben megvált a tanszékvezetéstől, majd 1973-ban, 70 éves korában nyugdíjazását kérte.

Szegedi évei alatt – az Országos Tervhivatal megbízása alapján – település- és gazdaságföldrajzi kutatómunkával, első sorban az alföldi tanyarendszerrel foglalkozott. Tanártársai és az aktívabb – a tudományos diákköri munkában is jeleskedő – hallgatók bevonásával mintegy 2000 tanya vizsgálatát végezte el. Kutatási eredményeiről írt dolgozatai (pl. *A Dél-Alföld településföldrajzi problémái, Falvak és tanyák*) értékes adatokkal, helyzetelemzésekkel és megoldási javaslatokkal jelentősen hozzájárultak a dél-alföldi település- és területfejlesztési tervek kimunkálásához. A tanyavilág gyorsütemű felszámolási tervét már az első kutatási beszámolójában (1964) helytelenítette és – *Erdei Ferenc*cel egyetértésben – az ún. mezőgazdasági városok fejlesztését javasolta.

Szabó Lászlót állandóan foglalkoztatta a földrajztanárképzés tartalmi és módszertani korszerűsítése. A Művelődési Minisztérium mellett működő tanárképző főiskolai földrajzi szakbizottság elnökeként 1972-ig jelentős szerepet töltött be a főiskolai tantervek kidolgozásában, továbbá a terepgyakorlatok, a hazai és külföldi tanulmányutak rendszerének kimunkálásában. A felsőoktatási reformokon túlmenően tanácsaival, módszertani értekezéseivel, jegyzetírással (pl. *A földrajzi tanítási óra*) hatékonyan segítette az általános iskolai földrajztanítás korszerűsítését. Az általános iskolai tanárok továbbképzését is szívényének tekintette, részükre maradandó élményt, tudásforrást nyújtó előadásokat tartott és tanulmányutakat vezetett.

Szabó László professzor – Cholnoky Jenő példáját követve – a tudományos értékteremtő és -közvetítő munkája mellett, nagy elkötelezettséggel a tudományos ismeretterjesztéssel is foglalkozott. A TIT felkérésére az ország szinte minden jelentősebb városában, kulturális központjaiban, továbbá a nyári akadémiákon is tartott ismeretterjesztő előadásokat a geotudományok

---

létesült. A Pedagógiumot, a hazai tanárképzés e rangos műhelyét 1928-ban áthelyezték Szegedre, ahol az egyetemmel együttműködve töretlenül folytatódott a tanárképzés és a tudományos kutatómunka. 1929-től 1944-ig a gyakorlóiskola kisugárzása – a módszertani kutatások, könyvkiadás és folyóirat-szerkesztés révén – az egész országra kiterjedt (*Simon Gy.* 1979, *Udvarhelyi K. - Göcsei I.* 1973). A szegedi földrajz tanszéket – a geográfus berkekben is elismert, nagyra értékelt – tudós tanárok vezették, 1928-1938 között Littke Aurél, 1938-tól 1945-ig Schilling Gábor, 1946-tól 1957-ig Aldobolyi Nagy Miklós, majd két évi szünet után, 1959-től 1972-ig Szabó László. *A Szegedi Tanárképző Főiskola, mint a budai Pedagógium örököse és tevékenységi rendszerének szerves folytatója, az idén 150 éves.*

témaköréből. 1955-től 1970-ig mintegy félszáz előadását olvasták fel a rádióban hazánk tájegységeiről, kistérségeiről és településeiről.

Szabó professzor neve elválaszthatatlan a Magyar Földrajzi Társaságtól, melynek pályakezdő éveitől tagja volt. Az 1949-ben betiltott, majd 1952-ben újrászerveződő Magyar Földrajzi Társaságban mint választmányi tag, az oktatás-módszertani szakosztály, majd a Szegedi Osztály elnökeként igen jelentős tudományos közéleti tevékenységet folytatott.

Szabó László tanári, tudományos alkotó, tudományszervező és tudományos közéleti tevékenységét magas állami kitüntetésekkel ismerték el. 1953-ban és 1964-ben az Oktatásügy Kiváló Dolgozója kitüntetést, majd 1964-ben A Haza Szolgálatáért érdemem arany fokozatát, 1972-ben a Munka Érdemrend arany fokozatát kapta. 1974-ben a Magyar Földrajzi Társaság 98. közgyűlésén a ma Pro Geográfia néven ismert oklevéllel tüntették ki.

Dr. Szabó László geográfus professzor gazdag életműve, tanári, negyedszázados felsőoktatási tevékenysége, társadalomföldrajzi és tantárgypedagógiai kutatómunkája maradandóan beépült a magyar földrajztudomány és a felsőoktatás történetébe.

Az 1960-as években a tanszékén tanító adjunktusként tevékenységét követendő példaként tekintettem és tanítómesteremként is tiszteltem. Később, neki köszönhettem, hogy a minisztériumi szakbizottság elnökeként, a szegedi tanszéken elért eredményeim alapján, engem javasolt a nyíregyházi főiskolára tanszékvezetőnek. Nyíregyházára kerülve, tanszéképítő-fejlesztő, tanári és tudományos kutatómunkámat modellkövetőként, a szegedi tapasztalatok felhasználásával folytattam, – kitűnő felkészültségű kollégáimmal egységben és elhivatottsággal. 1973-ban, a minisztériumi földrajzi szakbizottság Nyíregyházán tartott ülésére – noha egy évvel korábban már lemondott vezetői tisztségéről – ellátogatott, hogy megtekintse-megismerje azt a földrajzi tanszéket, amely épülésében és működési folyamatában a szegedi műhely hagyományai-módszerei is átöröklődtek. Utolsó találkozásunk óta sok idő telt el, de ma is hálával, tisztelettel és szeretettel gondolok nagy példaképemre és támogatómra. Születésének 100. és 120. évfordulója alkalmával ellátogattam Középpalójtára, hogy a megismerjem-átéljem gyermekkori környezetét, és megértsem felvidéki identitásának gyökérhelyeit.

IRODALOM

- FRISNYÁK S. (1976): In memoriam Dr. Szabó László (1903-1976). Földrajzi Közlemények, 24. (100.) 3-4. szám, pp. 363-364.
- FRISNYÁK S. (1976): Dr. Szabó László (1903-1976). Földrajztanítás. 20. évf. 2. szám, pp. 58-60.

- HAJDÚ Z. (2006): Fodor Ferenc: a geográfus. In: *Fodor F. A magyar földrajztudomány története*. Budapest, pp. 11-47.
- KÁVÁSSY S. (1964): A Szegedi Tanárképző Főiskola Évkönyve az 1963-64-es tanévről. Szeged, 185 p.
- KÖVES J. szerk. (1973): 25 éves az általános iskolai tanárképzés. Jubileumi évkönyv a tanárképző főiskolák 25 éves fennállására. Budapest, 576 p.
- MEGYERI J. – MOHOLI K. (szerk.) (1973): A Szegedi Tanárképző Főiskola centenáriumi évkönyve (1873-1973). Szeged, 165 p.
- PÁL Á. (szerk.) (2010): Dr. Moholi Károly emlékkönyv. Szeged, 206 p.
- SIMON GY. (1979): A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története Magyarországon. Tankönyvkiadó, Budapest, 289 p.
- UDVARHELYI K. – GÖCSEI I. (1973): Az alsó- és középfokú földrajztanítás története Magyarországon. Tankönyvkiadó, Budapest, 194 p.

KÖNYVISMERTETÉS

KERTÉSZ RÓBERT

Eltemetett múlt Szolnok középkora és kora újkora a várásatás tükrében

Szolnok, 2021

VERESEGYHÁZI BÉLA

Szolnok vármegye, városa és vára(i) másfél évszázada a különböző tudományágak képviselői vitájának középpontjában állnak. Kristó Gyula 1988-ban megjelent kötetében ezt írta: „*az egyik legtöbbit vitatott eredetű megye Szolnok.*” Maga Kertész Róbert ezt 2014-ben hasonlóképpen vélte: „*a 11. századi ispánsági és megyeközpont holléte, továbbá Szolnok megye kialakulása is a közelmúltig parázs viták kereszttüzeiben állt, amely a rendelkezésre álló irrott források csekély számának, terjedelmének, valamint az egyes kifejezések gyakran helytelen értelmezésének, illetőleg a régészeti kutatások hiányának rovására írható... Megállapítható mindazonáltal, hogy csupán a történet elején tartunk, és hosszú út áll előttünk.*”

Az a rendhagyó, testes kötet, amelynek ismertetését olvashatja az érdeklődő történeti-földrajzos kutató, Kertész Róbert több mint két évtizedes történészi és régészeti munkájának eredményeit foglalja össze. A szerzője tehát nem állt meg a történeti adatokra támaszkodó következtetéseknél, hanem szívós és eredményes régészeti kutatásokat folytatott a Zagyva tiszai torkolatában fekvő, részint eltemetett, részint – főként – a 20. század második felében itt regnáló rendszer mindent átalakító lendülete által beépített, ezáltal elpusztított, megcsonkított vár (helyesebben talán várak) feltárására. Törekvését nem csak a régészeti dokumentáció őrizte meg, de alapos, alkotótársakkal vagy egyedül publikált előtanulmányok sorozata is.

Miért éri azt a recenzió, hogy a főként a régészeket és a történettudósokat megmozgató téma a Történeti Földrajzi Közlemények hasábjain sem idegen, sőt példaként hozható a tudományterületek közötti előnyös együttműködésre? A válasz a recenzió első mondatában rejtőzik: Szolnok mindezen tudományterület érdeklődésére számot tarthat, mindenkori földrajzi, topográfiai és történelmi helyzete alapján. Csak úgy közelíthető meg a város és a megye története, csak úgy lehet a változó korokban gyakran változó helyét (szerepét) megtalálni, ha a különböző diszciplínák eredményeit figyelembe vesszük, és alkotó módon gyúrjuk egységes egészzé. Kertész Róbert erre a feladatra vállalkozott, amikor a

közel ezeréves oklevelektől a modern eszközök felhasználásáig (mélyfúrások, abszolút kormeghatározás, légi felvételek, számítógépes modellek alkalmazása), a lehető legtöbb információt gyűjtötte össze, és értelmezte is azokat. Ennek lett az eredménye ez a kötet, amely 816 számozott oldalon 819 képpel, térképpel, a fontosabb írott és képi források közlésével, korabeli várábrázolásokkal, hadmérnöki felmérésekkel, az ásatások során előkerült leletekkel, azok rekonstrukcióival és hatalmas irodalomjegyzékkel (786 mű, 399 szerző, 2398 hivatkozás), valamint forrásjegyzékkel (147 levéltári és kiadott forrás) példát ad történelmi emlékeink modern feldolgozására.

Éppen az anyag hatalmas terjedelmére és valószínűleg a szakemberek mellett a laikus, de érdeklődő olvasó számára is a Szerző 16 fejezetben tárgyalja a szolnoki vár és a település történetét. A tizenhetedik, záró fejezet, az *Összefoglalás, következtetések, perspektívák* nevet viselő, még utat is mutat a továbbiakra nézve. Amint azt elolvasás nélkül is gondolhatjuk, vannak olyan részek, amelyek a régmúlthoz kötődnek, s elsősorban az ásatásokat emelik ki, számba véve a leleteket, azok eredetét és feltételezhető történetét. Ilyenek a szolnoki templomokról, a szolnoki Tisza-hidakról, az ispánsági várról, Pálóci Imre királyi lovászmester szolnoki építkezéseiről, azok maradványairól, majd a török Szolnokról, annak népességéről és a vár védműveiről, illetve a város török épületeiről és temetőiről szólnak. Más fejezetek a történeti megközelítést állítják előtérbe; a késő középkori Szolnok, az 1550-1552 közötti várépítés és a vár török kézre kerülése, a 16-17. századi népesség, a település visszafoglalását követő időszak és a Rákóczi-szabadságharc tartoznak ebbe a kategóriába.

Nem lennének azonban kellően objektívek, ha ilyen egyszerűen osztályoznánk a fejezeteket, mert minden részben ott van hol erősebben, hol rejtette a geográfia, a geológia, de a településföldrajz vagy a népességföldrajz is. Kifejezetten a történeti földrajzot véljük felfedezni a Szolnok történeti településmagja című fejezetben, a hadmérnöki felmérések és a történeti térképek összehasonlító elemzése során, vagy ugyanitt a talajmechanikai fúrások alapján rekonstruált ősi térszíni és paleográfiai viszonyok elemzésében.

A következő fejezetekből képet alkothatunk az írott forrásokban először 1075-ben említett, valójában az 1040-es évek közepén alapított Szolnok fordulatokban gazdag sorsának alakulásáról. A régészeti feltárások bizonyították, hogy az ispánsági vár bronzkori előzményekkel rendelkezik. A tatárjárás során elpusztított Szolnok 1245-1247 közötti úratelepítése, majd eladományozása (1249) után a Szerző megismerteti az olvasóval a 13. század második felére a falusi (*villa*) létbe süllyedt települést, majd a 15-16. századi mezővárost (*oppidum*), amely már ismét fontos közigazgatási, közlekedési (elsősorban a só tárolásából adódó) központtá vált. Ezt a kedvező adottságot ismerte fel Pálóci Imre, Mátyás király lovászmestere, aki monumentális templomot és emeletes udvarházat építtetett itt, hogy egyre gyarapodó birtokainak központját alakíthassa

ki Szolnokon. A kisváros felemelkedését ígérő korszakot Pálóci halála, majd a 16. század elejének ismert eseményei megszakították, s 1550 őszen csak szükségből pezsdült meg az élet itt, a Zagyva torkolatánál. Ez azonban már a történelmi kényszerűség szülöttje volt, a Mohács utáni magyar viszonyok keserű megisméltődése egy lokális, ám hadászatiilag fontos szinten. Az olasz rendszerű, füles és fül nélküli bástyákkal megerősített palánkvár ugyan 1552 nyarának végéig nem készült el, azonban a kiütéses tífusszal tizedelt várvédők még így is tíz napig ellenálltak az oszmán ostromnak. Jelentős részben ennek köszönhető, hogy a törökök kifutottak az időből, és Egernek sikerül megmenekülnie.

Ugyancsak érdekes a történeti földrajz művelői számára a török kori Szolnok népességének, számának és összetételének alakulása. Külön fejezetet szentelt hazánk legkorábbi állandó folyami átkelőinek, a szolnoki Tisza-hidaknak Kertész Róbert, aki – mint a bőséges képanyag is tanúsítja – nem csak a kutatóárkokban jeleskedett, de a Tisza vizébe sem restelt beúszni, a hatalmas hídlábak szemrevételezésére. Mint leírja, a „jó állapotban konzerválódott fagerendák lehetőséget biztosítottak a radiokarbon mellett a dendrokronológiai vizsgálatok egymástól teljes mértékben független, ugyanakkor kölcsönösen kontrolláló módszerének alkalmazására.” Így sikerült a cölöpök kivágásának és a feltételezett beépítésének évét megállapítani.

Természetesen Kertész Róbert bemutatja az oszmánok várbeli és városi építkezéseit is. A török kori Szolnok egyik legikonikusabb épületének a palánkerősség uralkodói dzsámiját tartja, melyet az 1550-es években emeltetett a Jahjapasazáde-család, majd az 1620-as években Mürtezá budai pasa újjátta fel. Az épület a magyarországi hódoltság legnagyobb négyzet alaprajzú muszlim imahelyei közé tartozott. Ettől északra, a vár közepén a kaszárnya emeletes épülete, mellette egy minden bizonnyal ugyancsak emeletes palotaépület, a szandzsákbég rezidenciája állt. A vár déli fala mentén pedig egy kétkupolás török fürdő azonosítható, ahogyan a város központjában is kimutatható egy dzsámi és egy fürdőépület. Kertész Róbert ismerteti még a muszlim temetőket, a börtönt és a vesztőhelyet. Ahogyan a településkép: a palánkvár, a város és a környezet rekonstrukcióját is megtalálhatjuk a számtalan illusztráció között, úgy a rangosabb épületeket, a dzsámikat, a kaszárnyát, a palotát és a török fürdőt is megjelenítette a Szerző.

A kötetből nem hiányzik a Rákóczi-szabadságharc időszaka sem, amikor a régi vár helyén már egy új, korszerű erőd létesült olaszbástyákkal, faváz nélküli sáncfalakkal. Ebben a fejezetben olvashatunk annak a több száz ágyúgolyóból álló leletgyűttesnek a felfedezéséről, amely a vár utolsó, 1710. évi ostromához köthető.

A pontosság érdekében álljanak itt a már említett fejezetcímek:

- Szolnok történeti településmagja
- *Castrum Zonuk* (11-13. század)

- Elfeledett középkori templomok nyomában
- A Szolnok-nemzetség tenyője Szent Péter-monostora
- A késő középkori Szolnok
- „Ezzel a várral Eger vára erős védőpajzsot kap” – a kora újkori szolnoki vár
- „Szolnok alatt most vár csinálásba” – az 1550-1552-ben zajló építkezések
- A város védművei
- A palánkvár és a város erődítéseinek rekonstrukciója
- Állandó török veszélyben: a keresztény hírszerzés és az oszmán válaszlépések
- A végvár török kézre kerülése (1552. szeptember 4.)
- Az oszmán szandzsákszékhely (1552-1685)
- 16-17. századi népesség
- Szolnok török kori Tisza-hídjai
- A visszafoglalást követő időszak és a Rákóczi-szabadságharc kora (1685-1710)
- Hová tűntek múltunk értékei?
- Összefoglalás, következtetések, perspektívák
- Források
- Képek és táblázatok forrásjegyzéke
- Felhasznált források és irodalom

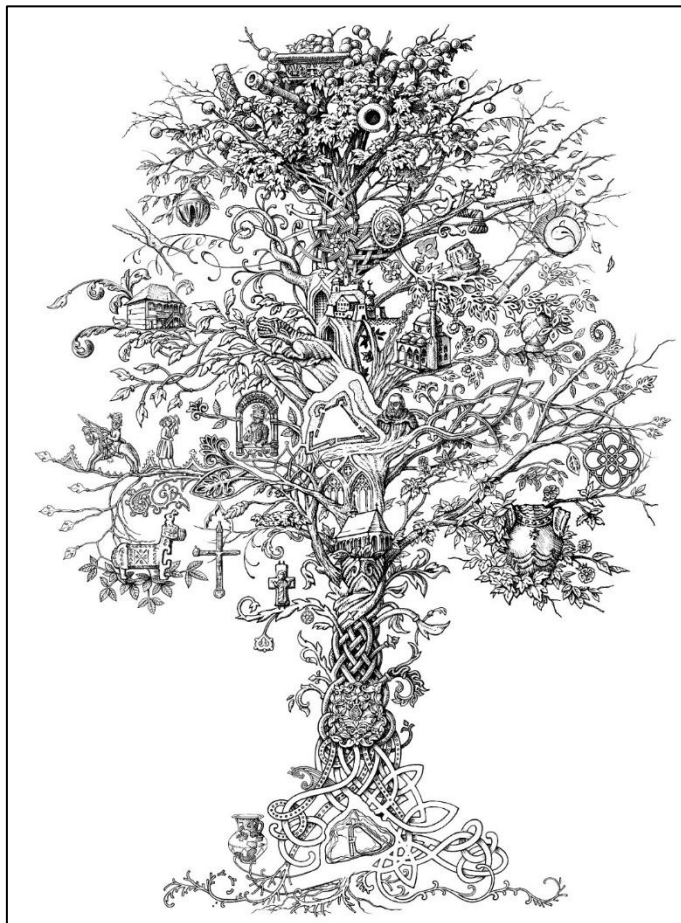
A bevezető részben (*Lectori salutem*) a szerző néhány szóban summázta az ásatások eredményeit. A reneszánsz szerzőkre jellemző öntudattal – általam helyeseltető – módon ezt írja: „Az ásatási eredmények eddigi tudásunkat alapjaiban írták át, ...sokszorosára nőtt a várról rendelkezésre álló ismeretanyag... A friss adatok lehetővé tették, hogy a 19. század végi toposzaitól végre elszakadjunk és újraértékeljük Szolnok múltját... mivel Szolnokról egy rendkívül leegyszerűsített, hamissá torzult kép él a történeti közgondolkodásban...” Bár a vár területének csak 2,5%-át tárták fel, a Szerző abban reménykedik, hogy egy új fejezet veszi kezdetét, „hiszen a java még előttünk áll”.

Befejezésül meg kell említenünk, hogy a közelmúltban, a Zagyva-hídfőjénél felépült az ötszintes Várkapu – Szolnoki Vártörténeti Látogatóközpont. Ezáltal karnyújtásnyi közelségbe került, hogy a palánkerősség egykori kaputornyára emlékeztető épületben ez év tavaszán nyíló, Kertész Róbert által rendezett kiállításon, a mai és a következő nemzedékek már egy korszerű történeti képpel

ismerkedhessenek meg, a vár öt korszakát bemutató 3D-animáció, makettek, eredeti műtárgyak és változatos digitális tartalmak révén.

*

A kötetben látható Rékassy Eszter Szolnoki időfa című grafikája, amely a képzőművészet eszközeivel foglalja össze a Tisza-parti megyeszékhely múltját Kr. e. 1500-tól, a bronzkortól egészen a Rákóczi-szabadságharcig. Az egyes periódusokat a feltárások során felszínre került fontosabb régészeti leletek jelenítik meg, melyek hol a fa organikus részeként, hol pedig „termésként” tűnnek elő.

KÉT TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖTET 2022-BŐL MÚLTUNK JOBB MEGISMERÉSÉHEZ A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETBŐL

VERESEGYHÁZI BÉLA

NÓGRÁDY ÁRPÁD *Sáros vármegye. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Új sorozat. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapest 2022. 760.p.*

FÓTI MIKLÓS - PÁNYA ISTVÁN *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján. A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban. Magyar történelmi emlékek, adattárak. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Kecskeméti Katona József Múzeum. Budapest- Kecskemét 2022. 174.p.*

Az utóbbi két évtized digitális kultúrájának rohamos elterjedésével egyre több, a történeti földrajz tudományát tápláló, a középkor és a kora újkor időszakát feltáró kutatói munkát reprezentáló kötet jelenik meg. Adatgazdaságuk újabb értékes municiót ad a két időszak történészei számára, rajtuk kívül nagy haszonnal forgathatják ezen kötetek lapjait a történeti földrajz, a népesség-és településtudomány művelői, a statisztikusok, térképészek s még számos más tudományterület szakemberei is.

A történeti földrajz iránt elkötelezettek számára köztudott, hogy Györffy György Árpád-kori történeti földrajzának utolsó kötetét nem adták ki. Nógrády Árpád az eddig ki nem adott vármegyék egyikét, Sároست dolgozta fel kiválóan, nagy hozzáértéssel. Ez a gondosan összeállított 760 oldalas kötet mintát ad azoknak a tudósoknak, akik a további vármegyék Árpád-kori képét is szeretnék leírni. A rendkívül alapos és dekoratív monográfia olyan részletes, hogy terjedelme majdnem eléri Györffy György első kötetének a nagyságát, amely 15 vármegye adatait tartalmazza, a második-negyedik kötetek pedig Nógrády munkája mögött maradnak.

Maguk az oldalszámok természetesen nem mérvadóak, ugyanakkor utalnak egyrészt a szócikkek terjedelmére, másrészt a teljesebb kép kialakítása érdekében sokoldalúbban és összefüggéseiben gazdagabban fejthetik ki a történeti, földrajzi, gazdasági, botanikai, kereskedelmi, vízrajzi adatokat és azoknak a kapcsolatát a településhálózattal.

Az is természetesnek látszik, hogy más feldolgozási elveket lehet és kell érvényesíteni egy vármegye feldolgozásánál, mint a nagyobb tájegységek vagy az ország egészének bemutatásánál. Györffy György nagy érdeme maga a

történeti-földrajzi kötetek ötlete és megvalósítása volt, az az úttörő-szerep, amellyel megvalósított egy adatbázist a különböző tudományágak művelői számára. Amint azonban Nógrády Árpád jelen munkája bizonyítja, kijelölte a „méltatlan” utódok számára az utat a jóval részletesebb kép kialakítására. A feladat tehát adott, s véleményem szerint nem csak a még hiányzó vármegyék feldolgozására és publikálására, hanem az eddigiekben már megjelent megyék anyagának átdolgozására is. Ez az utóbbi három évtizedben folytatott szorgos levéltári kutatások alapján még pontosabb képet festhet az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzáról, s esélyt ad arra, hogy a következő történész nemzedék (s más tudományágak művelői is) újra értelmezhesse a kort.

Nógrády Árpád a vaskos kötet Bevezetésében leírja, hogy Györffy György módszerét követte a feldolgozás során, ugyanakkor (ez már a recensens megjegyzése) a birtokok és a települések mellett külön – didaktikai szempontból jól és helyesen elkülönítve- az oklevelekben található vízrajzi, domborzati neveket, erdőségeket, s azokhoz fűződő megjegyzéseit is csokorba gyűjtötte. Ugyanígy számba vette a megemlített utakat, átkelőket, hidakat és vámokat. Nagy segítség ez a történettudományban kevésbé professzionális földrajzos és biológus képzettségű kutatóknak, jelentősen meggyorsítva munkájukat. Külön összegyűjtve, mellékletként csatolta a Kiadó a 11 térképet, amelynek tervezője és rajzolója is maga a szerző volt. Ezek rajzolata minőségileg és tartalmilag is magas szintű, külön ki kell emelni a térképekhez fűzött magyarázatokat is. Összefoglalva: igen értékes és kiválóan megszerkesztett kötettel gazdagodott történeti-földrajzi irodalmunk.

Ami a másik kötetet illeti, ennek megalkotásában két kiváló szerző vett részt, a fordítást Fóti Miklósnak köszönhetjük, a földrajzi részt, az összehasonlító ábrákat, s azok értelmezését pedig Pánya István jegyezte. Ez a kötet egy olyan század megértéséhez járul hozzá, amelynek török és magyar forrásai az előző korok forrásadottságaihoz képest már eddig is igen sok adattal járultak hozzá. Az utóbbi évtizedekben azonban az Sz. Simon Éva és Demeter Gábor által felfrissült defter-számbavétel -és katalógizálás révén újabb, az eddigieknél jóval nagyobb információhoz juthatnak a történeti földrajz művelői és más tudományágak szakemberei is. Ennek a felfrissült kutatásnak egyik korai hírnöke a zombori és a bajai náhije településeiről (1578) írt kötet.

Nagy erénye a könyvnek (természetesen a szerzőknek), hogy a két szerző a korai és a késő középkori előzményeket is figyelembe vette a településhálózat rekonstruálásánál. A Bevezetésben a vizsgált terület „előéletének” ismertetése mellett a forrásokról szólnak a szerzők, majd rövid összehasonlító elemzés és az abból levonható következtetések szerepelnek.

A következő részben a települések leírása a nélkülözi az 1570-es defterben megszokott névsorokat (Káldy-Nagy Gyula fordítása), viszont a települések előéletét tárgyalja. A szöveget a jelentősebb városok, falvak esetében 37

szövegközi ábra teszi még inkább megérthetővé. Az ábrákon az 1578-as állapot mellett a települések korábbi helyzete is megjelenik, így válik összehasonlíthatóvá a fontosabb városok és falvak fejlődése az évszázadok alatt. A szövegközi ábrák térképei természetesen elsősorban a 18. század második felében, illetve a 19. század első harmadában készültek, amikor a térképezés már jelentős fejlődésen ment át, így a korábbi időkhöz képest professzionális szintet ért el. Ezek a szövegközi térképek igen nagy segítséget nyújtanak az olvasónak, s bizonyára a helytörténeti kutatók is örömmel üdvözlik, mert nem kell fáradtságos munkával ezek után kutatni. A kötethez tartozik mellékletként a vizsgált terület egészét ábrázoló két melléklet négy térképpel és a Szegedi szandzsák 1578-as állapotát jelző mappa is.

Mindkét 2022-ben megjelent történeti földrajzi mű feldolgozása példaértékű és olyan korszakok megértéséhez és kutatásához járulnak hozzá, amelyeket – sokszor a forrásanyag hiányára hivatkozva – a történeti földrajz földrajzos képzettségű művelői kevésbé preferálnak. Mint a 16. század történeti földrajzának kutatója nagyon reménykedem, hogy a bővülő- s már jelenleg is hatalmas mennyiségű – adathalmaz egyre több fiatal kutatót csábít ennek a területnek a vizsgálatára csakúgy, ahogyan az Árpád-kor feltárására is.